યોગ્યને યોગ્ય સ્થાને

• [illegible] •

[illegible] છે કે યોગ્યને યોગ્ય સ્થાન મળતું નથી. અયોગ્ય [illegible] યોગ્ય સ્થાને બેસી ગયા છે. જેના હાથમાં [illegible] રહેવું જોઈએ તેને [illegible] મળી છે. [illegible] વાળાને નોકરી મળી છે; [illegible] પણ [illegible] વગર [illegible] કામ શરૂ [illegible] રહ્યો છે અને આજ્ઞા આપવાની લાયકાત ન હોવા છતાં તે આજ્ઞા આપે છે, અને જેણે આદેશ આપવો જોઈએ તે [illegible] તેનો આદેશ પાળે છે!

દિવસે દિવસે આ તરફ વધતું જ રહ્યું છે; સાથે સાથે લોકોનો અસંતોષ પણ વધી રહ્યો છે અને એ અસંતોષના કારણે જેમના પ્રતિ તેમને અસંતોષ છે, એ લોકોમાં અશાંતિ પણ વધી રહી છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે જેને નથી તે પણ સુખી નથી; જેને છે તે પણ સુખી નથી! આવી પરિસ્થિતિ પેદા થવાનાં કારણો જ્યારે કોઈક આત્મા શોધે છે; તે અંગે મથન કરે છે અને સમાજ સામે રજૂ કરે છે; જેનો સાર એ જ હોય છે કે જે યોગ્ય હોય તેને યોગ્ય સ્થાન આપો! એ જ જીવનને સુખી કરવાનો તાળો છે

પ્રવૃત્તિઓને લઈએ...... !

માણસને જોઈએ કેટલું? બહુ જ ડિલડોલવાળાને વધુમાં વધુ ખાઈ શકે અને સુવા માટે વધારેમાં વધારે જે જગ્યા જોઈએ તેનું માપ લઈએ! ખરેખર એણે એટલું જ મેળવવું જોઈએ-રાખવું જોઈએ. પણ, તેને એ ઘણી ક્ષુદ્રવાત લાગે છે. એટલે તે વધારે મેળવવા અને સાચવી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. એ બીજાના ભોગે પણ એ રીતે ફુગાતો જાય છે. પેટમાં અજીર્ણ થાય ત્યાં સુધી ઠાંસીને ભરનાર જેવી તેની સ્થિતિ છે; મકાનો એટલા બધા થઈ ગયા છે કે ભાડા ઉપજે તેવાં મકાનો તો

[illegible] અનુબંધ વિચારધારા.

આ. એના વિચારક પ. સંતબાલજીના [illegible] એવો વિચારો કેવળ રહેવા દીધા નથી પણ એનો સક્રિય પ્રયોગરૂપે ભાલનળકાંઠા પ્રદેશમાં આપ્યો છે અને તેનાં સુંદર પરિણામો [illegible] પ્રયોગમાંથી મળ્યા છે. એટલે તેને દેશ અને દુનિયાના ધોરણે વ્યાપક બનાવવાની જરૂર વધારે ને વધારે આજના યુગે જણાતી જાય છે. ભૌતિક સુખોની પરંપરા પાછળ દીવાના બનીને જગતના માનવને ફરતે જોઈને તેને ત્યાંથી પાછો વાળવાની અનિવાર્ય [illegible] જણાઈ ગઈ છે.

અનુબંધની શાબ્દિક કલ્પના તો કંઈક અંશે કરી ચૂક્યો હતો પણ વધારે સ્પષ્ટ કરવા જ્યારે પૂ. સંતબાલજીને મેં કહ્યું ત્યારે એનું રહસ્ય મને બહુ જ નાની વાતમાં સમજાવી દીધું કે : "જુઓ ! આ

મુનિશ્રી સંતબાલજી તેવા જ એક સંત છે. તેઓ એક ક્રાન્તિ જૈન સાધુ છે. તેઓ આત્મસાધનામાં મગ્ન રહેવા છતાં સમાજકલ્યાણ અનેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય માર્ગદર્શન આપવાનો અહોનિશ આપતા રહે તેઓશ્રી માને છે કે હવે માત્ર ઉપદેશથી કામ નહીં ચાલે પણ સમાજ-જીવન ગૂંચાઈ ગયું છે; ઠેકઠેકાણે અશાન્તિ દેખાય તેના નિરાકરણ માટે સાધુસંતોએ સક્રિય માર્ગદર્શન આપવું જોઈ આ તો જ બની શકે જો સાધુસાધ્વીઓ, પણ પ્રતિષ્ઠા અ પરિગ્રહના મોહ છોડે અને સાંપ્રદાયિકતામાંથી મુક્ત બની, સર્વધર્મ અભ્યાસ કરે. આમ કરવાથી આપોઆપ ગ્રામજનતાનો અને આમજનતાનો સંપર્ક આવી જશે.

આજે કોઈ પણ એક પ્રશ્ન કે એક જ ક્ષેત્રના અનેક પ્રશ્નો લેવાથી સમાજ વ્યવસ્થા પૂર્ણ નહીં બને. જો ધર્મમય સમાજરચના ઊભી કરવી હશે તો માનવજીવનમાં ઊભા થતા સામાજિક, આર્થિક ધાર્મિક, રાજકીય અને દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોનો સર્વાંગી વિચાર કરવો પડશે. અને અમલ પણ સંસ્થા દ્વારા જનતા વાટે કરવો પડશે. પ્રાચીન કાળમાં યુગાનુરૂપ આમ થતું હતું; એટલે જ ભારતની સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ બની છે; અને આજ સુધી ટકી છે. આપણે ત્યાં ઘરના ધર્મની ચોકી સ્ત્રીઓ કરતી એટલે કુટુંબ સ્નેહસભર અને પવિત્ર રહેતું. સમાજની ચોકી બ્રાહ્મણો કરતા, તેઓ ક્યાંય વ્યસનો, અપ્રમાણિકતા કે ગેરરીતિઓ પેસી ન જાય તેને માટે સતત ક્રિયાશીલ રહેતા; તેથી દેશ નીતિસભર રહેતો. અને સંતો આખા દેશમાં પરિભ્રમણ કરી સંસ્કૃતિની ચોકી અખંડપણે કર્યા કરતા હતા. રાજ્ય પણ સંતો, બ્રાહ્મણોને આધીન રહીને ચાલતું. આ બધાંના કારણે સમાજ શાન્તિથી જીવતો. અને અધ્યાત્મલક્ષી રહી શકતો; કોઈ જાલીમ દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર નીકળતો તો રાજ્ય તેને યોગ્ય નસ્યત કરતું.

આજે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ એક થવા લાગ્યાં છે. વિજ્ઞાને દોટ મૂકી છે. એટલે મહારાજશ્રી એ જ પુરાણી સંસ્કૃતિને નજરમાં રાખી, યુગાનુરૂપ નવી ઢબે સમાજ વ્યવસ્થા ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે.

પણ તેઓ છકાયના પિયર (સમાજના માબાપ) છે તેથી સમાજને માર્ગદર્શન આપવામાં ઘણાં ઉપયોગી થઈ શકે.”

તેમના આ શુભ વિચારથી અને પ્રયત્નથી આ પુસ્તકો છાપવાનું મહાન કામ શરૂ કરી શકાયું છે. આ પ્રવચનોનું મુખ્ય તત્ત્વ જાળવી અલગ અલગ મુદ્દાવાર નાનાં નાનાં પુસ્તકરૂપે છપાય; તો વાંચનારને સુગમ પડે એમ લાગવાથી દરેક વિષયના જુદાં જુદાં પુસ્તકો છપાવવાનું નક્કી કર્યું છે. કુલ દશેક પુસ્તકો તૈયાર થશે એવી ધારણા છે.

આ પુસ્તકોનું સંપાદન પણ ટૂંકાણમાં છતાં મૂળ ભાવ અને અનિવાર્ય એવી વિગતો જાળવીને થાય એ જરૂરી હતું. એ માટે પણ શ્રી મણિભાઈ લોખંડવાળાએ મદ્રાસના જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના ગૃહપતિ શ્રી ગુલાબચંદ જૈનનું નામ સૂચવ્યું. તેમને રૂબરૂ મળવા બોલાવ્યા અને વાતચીત કરી અને તેમણે સહર્ષ આ કામગીરી સ્વીકારી

સર્વમય અથવા અહિંસક-સમાજરચનાની છે. આજે કાં તો મૂડીવાદી સમાજરચનાની બોલબાલા છે અથવા તો રાજ્યસત્તા દ્વારા અંકુશિત સમાજરચનાની બોલબાલા જગતમાં ચાલી રહી છે. અલબત્ત ભારતીય કોંગ્રેસ લોકશાહી સમાજવાદી દ્વારા ઉપરની આર્થિક સમાજરચના બદલવામાં અપૂર્વ ભાગ ભજવી રહેલ છે. પણ એકલી રાજ્યસંસ્થા આ કામ નહીં કરી શકે. તેથી જ ગાંધીજી આખા જગતમાં સર્વમય સમાજરચના લાવવી હોય તો એકલા કોંગ્રેસ [illegible] પણ ન [illegible] કામ કરી નહીં શકે. જનસંગઠનો સુધી [illegible] નહિ કરી શકે અને [illegible] રચનાત્મક સંસ્થાઓની [illegible] કરી શકે. [illegible] તો આ આખેય નવો [illegible] કરી શકે તેમ છે.

જવાબદારીનું ભાન થવું જોઈએ તે ન થતાં જે વિચારસરણી રજૂ થઈ તેને પવિત્ર કરાર કે ધર્મ, નામ આપવામાં આવ્યું. આ ધર્મ શબ્દરૂપે ભલે ગમે ત્યારે રજૂ થયો પણ ભાવના રૂપે તો જીવ-સૃષ્ટિમાં અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે.

આ આખું વિશ્વ એક, અખંડ અને પરસ્પરના સંબંધે બંધાયેલું છે. અસંખ્ય જીવસૃષ્ટિ આગળ માનવજીવસૃષ્ટિ તો જલાશયનાં ટીપાં જેવી છે તે છતાંયે વિવેક, જ્ઞાન અને વિચારની દૃષ્ટિએ માનવથી કોઈ પણ ચઢિયાતું પ્રાણી નથી. આ વિશ્વના બધાય પ્રાણીઓનો પરસ્પ સંબંધ છે અને એટલા માટે એકબીજાનો પરસ્પર વહેવ ઉપકાર કે પ્રભાવ હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ બધા પ્રાણીઓ પણ માનવપ્રાણી વિચારવાન અને વિવેકશીલ હોઈને ત સમસ્ત વિશ્વ તરફ એક ખાસ ફરજ બજાવવાની હોય છે. સામા મનુષ્યે બીજાના જીવનને ભયમાં ન મૂકીને અને સાથે જ પોતે ૫ નિર્ભય બનીને જીવવાનું છે. એ જ રીતે માનવ સમાજે અને મુખ્ય સમ્યક્દૃષ્ટિએ તેની સુરક્ષા-સંબંધોની જાળવણી, અને સંતુલિત વહેવ બન્યો રહે તે જોવાનું છે. આ સંબંધો બગડતા હોય તો જેમ ડૉક દર્દીનું ઓપરેશન કરીને રોગનું નિદાન કરે તે રીતે સમાજની વિશિ વ્યક્તિઓએ સડાને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે. આમ વિશ્વ જીવનની સમતુલાને સાચવવી એ તેમની એક પવિત્ર ફરજ છે.

એક ઘડિયાળ છે. તેના નાનામાં નાનાથી મોટામાં મોટાં પૂર્જાઓ ચક્રોનું પોતાનું મહત્વ છે. જો એક બગડી જાય તો ઘડિયાળ અટક પડે અને જો તેને ફરીને ચાલુ ન કરવામાં આવે તો બીજા ચક્રો કાટ લાગે અને તે પણ બગડી જાય. શરીરના બધા અંગો છે. ગૂમ એક ઠેકાણે થયું છે. જો તેનો ઇલાજ ન કરવામાં આવે તો તેનો ચે બીજે પ્રસરે, અને પીડા આખા શરીરને થાય. એવી જ રીતે વિશ્વ જીવનની સમતુલા ન જળવાય તો આખું વિશ્વ-જીવન અશાંત અ અવ્યવસ્થિત બની જાય.

નાનામાં નાના અણુઓનો પરસ્પરનો સંબંધ-સાંકળો એમાં સ્પષ્ટ થાય છે. આ સાંકળ જ વિશ્વ-જીવનને ટકાવી રાખે છે. એટલે એ સંબંધને ટકાવી રાખવાની જે ભાવના છે તે અનુબંધ છે.

એ ઉપરથી એ સ્વીકારવું જોઈએ કે વિશ્વમાં જડ અને ચેતનનું જે સ્થાન છે તેને તે પ્રમાણે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. આમાં નગર વસતિ વગરનું ઉજ્જડ ગણાય. મકાન રહેનાર વગરનું વેરાન ગણાય તેમ વિશ્વમાં ભલે જડ પદાર્થ ભરપૂર હોય પણ જો આત્મા ન હોય-જીવસૃષ્ટિ ન હોય તો તેની કશી કિંમત નથી. એટલે અહીં અનુબંધનો વિચાર જીવસૃષ્ટિ સાથે કરવાનો છે. એ દૃષ્ટિએ એમ પણ કહી શકાય :—

आत्माऽनुफलो, ध्येयानुफलो वा यः सम्बन्धः सोऽनुबंधः

—આત્માનુફળ કે ધ્યેયાનુફળ જે પરસ્પરનો સંબંધ છે તે અનુબંધ છે. આને બીજા શબ્દોમાં એમ પણ કહી શકાય કે:—

अव्यवस्थिता विश्वबन्धाः (प्रबन्धाः) व्यवस्थाऽनुफलाः क्रियन्ते येनाऽसौ अनुबन्धः

—એટલે કે વિશ્વના (વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિ) અવ્યવસ્થિત કે બગડેલા પ્રબંધો જેના વડે સુધારી શકાય તે અનુબંધ છે. આ દૃષ્ટિએ વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિરૂપ વિશ્વના શુભબળોને વ્યવસ્થિત કરવા, શુભગુણોને પ્રતિષ્ઠિત કરવા, વાત્સલ્ય દૃષ્ટિએ સંબંધિત કરવા એનું નામ 'અનુબંધ' છે.

અનુબંધના ઉલ્લેખો :

અનુબંધ શબ્દ નવો નથી કે એની પાછળની ભાવના નવી નથી. પણ જ્યારે તેને નવા અર્થમાં રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તે નવો લાગે છે અને આજે અનુબંધનું નામ આવે એટલે લોકો તરત કહેશે કે એ તો "સંતબાલનો અનુબંધ" આ શબ્દ મેં કોઈ નવો કાઢ્યો નથી એવો મારે વિનમ્ર ખુલાસો કરી દેવો જોઈએ. જ્યારે વ્યક્તિ, સમાજ, સમષ્ટિ અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુ વર્ગ વચ્ચેના પવિત્ર ધર્મ ભાવનાનો ઊંડો

આ અધ્યાયનું નામ મોક્ષ-સંન્યાસ યોગ છે. તેના અનુસંધાનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેને મોક્ષ મેળવવાનો વિચાર હોય તેને કર્મની શરૂઆત કરતાં પહેલાં-પ્રવૃત્તિ કે પુરુષાર્થનો પ્રારંભ કરતાં પહેલાં-વિચારવું જોઈએ કે આ કર્મ મોક્ષથી ઊંધું ગયેલું તો નથીને! એટલે કે દરેક કર્મ કરવાની સાથે એનો અનુબંધ, ક્ષય, હિંસા અને પૌરુષનો વિચાર કર્યા વગર કોઈપણ કર્મ કેવળ મોહવશ થઈને જડવત્, કરવાથી તેનું પરિણામ સારું આવતું નથી. કેટલીક વાર ઘણા માણસો 'ધમાલ' કરી મૂકે છે પણ તેનું પરિણામ કંઈ પણ આવતું નથી. એ તો પાણીને વલોવીને માખણ કાઢવા જેવી નિરર્થક પ્રવૃત્તિ છે.

માણસની વ્યાખ્યા હમણાંજ કરવામાં આવી છે 'मत्वा कार्याणि सीव्यतीति मनुष्यः' એટલે કે જે વિચાર કરીને કાર્ય કરે તે માણસ છે. એટલેજ 'ગીતા' કહે છે કે કાર્ય કરતાં પહેલાં વિચારવું જોઈએ કે આ કાર્યમાં અનુબંધ બરાબર છે કે નહીં? તે વિશ્વની સમતુલા જાળવી રાખનારું કે સંસ્કૃતિની રક્ષા કરનારૂં છે કે નહિ? જે સંસ્કૃતિ કે ધર્મ-પરંપરા ચાલી આવે છે તેના સાતત્યની રક્ષા આ કર્મથી થાય છે કે નહીં...? એનો જો સુમેળ ન હોય અનુબંધ ન હોય તો તે કેવળ શક્તિનો ક્ષય છે, હિંસા છે અને એ પુરૂષાર્થ કેવળ મોહવશ આરંભાયેલું તામસ કર્મ છે.

અનુબંધનું કાર્ય :

એટલે અનુબંધનું કાર્ય એ છે કે જે વિશ્વની સમતુલા છે તે જાળવી રાખવાની; જે સનાતન સત્ય છે તેને સતત ટકાવી રાખવું અને જ્યાં એ સાતત્ય તૂટતું હોય તેને સાંધવું. આ 'અનુબંધ' શબ્દ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના સાતત્યને ટકાવી રાખવા સાથે જ્યારે એમાં સડો થાય ત્યારે તેને દૂર કરવા માટેનું કાર્ય કરવા માટે વાપરવામાં આવે છે.

સત્યની રક્ષા જરૂરી છે ? :

અહીં ઘણાને પ્રશ્ન થશે કે 'સત્ય' તો સનાતન છે. તેનો તો નાશ થતો નથી. ગીતા પણ કહે છે કે "नासतो विद्यते भावो ना भावो विद्यते सत :" તો પછી સત્યની રક્ષા કરવાની

નજરે પડે છે. ત્યારે એનું તત્ત્વ રાખીને, રક્ષણ નિમિત્તે બાકીનો સડો કાઢી નાખવો જોઈએ.

બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં ચાર આર્ય સત્યોમાં એક સત્યરૂપે વિજ્ઞાનને બતાવવામાં આવ્યું છે. આ વિજ્ઞાનના બે પ્રકારો છે:—(૧) આલય વિજ્ઞાન, (૨) પ્રવૃત્તિ વિજ્ઞાન. આલય-વિજ્ઞાન એટલે જે સતત ચાલ્યું આવે છે તે અને પ્રવૃત્તિ વિજ્ઞાન એટલે કે એક ક્ષણે ટકે અને બીજી ક્ષણે નાશ પામે તે. આ બન્ને શબ્દો વડે બૌદ્ધ ધર્મે અનુબંધની વાત કરી છે. ધર્મ-સાતત્યની રક્ષા સાથે આજે જે વસ્તુ ગોઠતી હોય અને કાલે એ ન ગોઠતાં તોડવી પડે તો તેને તોડવી. આવી પરિવર્તનશીલતા અનુબંધ વિચારધારાના પાયામાં છે.

અનુબંધની જરૂર છે ખરી?

આ બધી ચર્ચા-વિચારણા પહેલાં ઘણા એમ પણ પૂછી શકે શું 'અનુબંધ'ની જરૂર છે ખરી? તેના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવાનું છે તેની જરૂર છે; એટલું જ નહીં પણ તે આવશ્યક છે. "ધર્મો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા" એ વેદ વાક્ય અને "સત્યેન ધાર્યતે પૃથ્વી" આ સ્મૃતિ વાક્ય પ્રમાણે ધર્મ કે સત્ય એ વિશ્વની આધાર શિલા છે; પણ જો તેનો અનુબંધ તેના પાળનારા સાથે વ્યવસ્થિત ન હોય કે તેનો અનુબંધ બગડેલો હોય તો એકલા ધર્મથી વિશ્વ વ્યવસ્થિત થઈ શકતું નથી. એક રીતે એમ કહી શકાય કે સમસ્ત વિશ્વની સમતુલામાં ચેતનાનો સંચાર કરનાર સમગ્ર વિશ્વને વાત્સલ્યની શૃંખલાથી સાંધી રાખનાર, વિશ્વસમાજના ધારણ-પોષણ-રક્ષણ-સત્યસંશોધન કરનાર ધર્મને ગતિ આપનાર એ જીવન-તાર (Living wire) છે.

એટલે અનુબંધ વિચારધારા દરેક ક્રિયાની પાછળનો ઉપયોગ જોઈને તેનો યથાયોગ્ય સંબંધ ધર્મ સાથે સાંધે છે અને જો સંબંધ નહીં તેને કાઢવાનું કહે છે. બીજા શબ્દોમાં જે પ્રક્રિયા

આવે છે. એટલે જ એ શરીર વડે પુણ્યવૃદ્ધિ માટે જૈનશાસ્ત્ર ઉત્તરાધ્યયનમાં માનવશરીર સાથે, ઉત્તમ કુળ, આર્યક્ષેત્ર, પંચેન્દ્રિય વગેરે દશ બાબતોની પુણ્યની જોગવાઈ બતાવવામાં આવી છે હવે એ બાબત વડે સિદ્ધાંત અને વહેવારનો મેળ પાડવાનો છે. માત્ર પાપક્ષયથી કામ ચાલતુ નથી—ચાલવાનું નથી. ત્યાં પુણ્યની પુષ્ટિ પણ કરવાની રહેશે. સમાજની સાથે વહેવારમાં આવતાં—અને આવવું જ પડે છે—ત્યાં અલગ અલગ પ્રકૃતિના લોકો સંપર્કમાં આવે છે. એમના ક્રોધાદિ કે દુર્ગુણો જોઈને કંટાળો આવશે પણ એ કંટાળો ન લાવતાં એમનાથી દૂર ન ભાગતાં સિદ્ધાંત સાથે વહેવારનો મેળ બેસાડવો પડશે. જ્યાં એમાં અશુદ્ધિ હશે તેને દૂર કરવી પડશે. દરેક ધર્મ સંસ્થાપકોએ, ક્રાંતિકારોએ અને સમાજસેવકોએ આજ કાર્ય કર્યું હતું અને કરવાનું છે.

આ માટે એક વ્યક્તિ વિચાર પ્રેરકરૂપે સમર્થ બની શકે ..... તેના વિચારના વાહનરૂપે તો જુદાં જુદાં એકમો કે સંગઠનો મારફત તેણે કામ કરાવવાનું રહ્યું. એ સંગઠનો વડે આર્થિક, સામા સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક, રાજકીય, નૈતિક, ધાર્મિક વગેરે દરેક ધર્મનીતિની તેણે પુષ્ટિ કરવી પડશે. એ રીતે પુણ્ય-સંચય થશે. સાથે જ આવાં સંગઠનોમાં કેટલીક વાર અશુદ્ધિ આવે છે. આ તેનાથી કંટાળીને નહીં પણ સાચા હૃદયથી પોતાનાં તપ-ત્યાગ આધ્યાત્મિક શ્રમ વડે અનિષ્ટોને દૂર કરવાં પડશે. આ અનુબંધ તો પોતાની મુક્તિ સાથે સમાજમુક્તિ પણ થઈ શકશે. મહા કે બુદ્ધને કેવળ પોતાની જ મુક્તિનો ખ્યાલ હોત તો આ તેમનું સ્થાન જે રીતે લોકસમાજમાં છે તે ન હોત; અને તે સમાજ(સંઘ)ની રચના ન કરત, શ્રમણો અને શ્રમણોપાસકો અનુબંધ અનિવાર્યરૂપે ન જોડત કે ન બતાવત. એટલે ધ (સત્યઅહિંસાદિ) ધર્મસંસ્થાપક અને સમાજ વચ્ચે આ અનુબ જોડવો જરૂરી છે. જે વ્યક્તિ આવો અનુબંધ બેસાડે તેને આપ અનુબંધકાર તરીકે ઓળખાવશું.

છોડી શકે ? તેઓ વિચારવાળા તો હતા પણ એ કરતાં યે શ્રદ્ધાવાળા પ્રખર હતા. એટલે તેમની બુદ્ધિ ખીલેલી ન હતી. એટલે જ તે વખતના લોકો ઋજુ અને જડ કહેવાયા. અહીં જ અનુબંધકારની જવાબદારી વધી જાય છે તેમ જ યુગે યુગે અગર સમય પ્રમાણે પરિવર્તનશીલતાને પણ અનુબંધકાર અવગણી શકતો નથી એ સૂચવે છે. ભગવાન ઋષભદેવ તેમને જડભરત કહીને ન છોડ્યા પણ તેમણે એમને ઠીક જોડવા સ્વીકાર્યું એટલું જ નહીં, પોતાની ભૂલના કારણે જે પ્રાયશ્ચિત કરવું પડ્યું ત્યારે એમ પણ ન કહ્યું કે એવા જડ લોકોના કારણે મારે આ ભોગવવું પડ્યું છે. ઋજુજડ લોકો પછીના લોકોને ઋજુપ્રાજ્ઞ એટલે સરળ અને ખિલેલી બુદ્ધિના; અને હમણાંના લોકો વક્રજડ કહેવાય છે. કારણ કે સરળતા ઓછી અને બુદ્ધિમાં દરેક વાતે તર્ક અને દલીલો તો ખરી જ. જૈનદર્શન પ્રમાણે ભગવાન ઋષભદેવ પછીના બાવીશ તીર્થંકરોને તો ઋજુપ્રાજ્ઞ લોકો સાથે સબંધ રહ્યો પણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીને વક્રજડ લોકો સાથે પનારો પડ્યો. તો શું ભગવાન મહાવીર તેમને મૂકીને કે કંટાળીને પોતાના ધ્યેયથી હટી ગયા ? તેમણે તો એ કરી બતાવ્યું કે અનુબંધકારોએ જે યુગે જે તત્ત્વ ખૂટે છે તેને જોડવું જોઈએ. સારૂં તત્ત્વ ઉમેરવું જોઈએ અને નબળી વસ્તુ દૂર કરવી જોઈએ.

અનુબંધ વિચારકને સર્વ પ્રથમ એ જોવાનું છે કે જગતમાં જૂનું શું છે ? તેમાંથી શું લેવાનું છે. શું તે આજના સમાજને ઉપયોગી છે ? આમ જોવા જઈએ તો જગતના સર્વપ્રથમ ક્રાંતિકાર ભગવાન ઋષભદેવ આવે છે. તેમણે જગતને શું આપ્યું તે જરા જોઈ જઈએ.

ભગવાન ઋષભદેવની જગતને દેણ :

એમના વખતમાં એમણે ત્રણ શાસનોના પાયા નાખ્યા :—

(૧) રાજ્ય-શાસન અથવા કાનૂન શાસન; જેમાં કાયદા-કાનૂન,

હોય. કાળ જોઈને પણ દરેક રાજ્યમાં પ્રજા ભલું જોઈએ, પોતાના આત્માને તેમાં જોડી દેવો જોઈએ.

ઘણા લોકો આને બાદ કરીને અંતર્નિરોધમાં ભાગે મોક્ષમાર્ગી ઘણા લોકો કેવળ વ્યક્તિ વિકાસ ને મહત્વ આપી, સમાજ-સંગઠનનાં અનિષ્ટોથી ડરી જઈને દૂર ભાગે છે. પણ એમ ભાગવાથી કોઈ પણ અર્થ સરતો નથી. સમાજને જો નવાં મૂલ્યોનાં ક્રાંતિના કાર્યક્રમમાં ન જોડવામાં આવે કે તેનું આ રીતે ઘડતર ન કરવામાં આવે તો ભલે વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન કાં ન હોય કે ઘડાયેલી ન હોય પણ સંસ્થાકીય બળના અભાવે તે વ્યક્તિના આદર્શો કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી થતા નથી.

એવી જ રીતે કોઈ પણ વ્યક્તિ ભલે સારામાં સારી હોય પણ જો તે ઘડતર પામેલી ન હોય કે એમાં સંસ્થાકીય બળ ન હોય તેવી વ્યક્તિને જાહેર પ્રતિષ્ઠા આપવામાં જોખમ રહેલું છે. ઘણા ચોરો અને બહારવટિયાઓ સારા માણસો હોય છે. સટ્ટો કરનારાઓ ભલે મોંઢેથી 'લિયા—દિયા' કરે છે પણ નફો નુકશાન કરોડોનું હોવા છતાં ફરતા નથી. એ પણ નીતિ અને સત્ય જ કહી શકાય છે. તે છતાં સટ્ટાને વ્યવસાય નીતિ કે સત્યનો છે, એમ કોઈ સ્વીકારશે નહીં.

એટલે રાજ્યશાસનથી સાચો સાધક કે ક્રાંતિકાર કદિ અલગ ન રહી શકે. કેવળ રાજ્યના અનિષ્ટો જોઈને અલગ રહેવાની પ્રવૃત્તિથી તો રાજ્ય સાથેનો અનુબંધ બગડે અને અનિષ્ટોને વિકસવાની તક મળે.

જનશાસન : રાજ્યશાસનની સાથે બીજું જે શાસન તેમણે આપ્યું તે હતું જનશાસન જ્યાં સુધી પ્રજામાં અનુશાસન ન આવે એ લોકો પરસ્પરના લાભ માટે નીતિ ધર્મની દૃષ્ટિએ ધંધો વગેરે ન કરે ત્યાં સુધી લોકજીવન ન ટકી શકે. એ માટે એમણે ચારે વર્ણોના કાર્યોની ગોઠવણી મર્યાદા, પદ્ધતિ તેમજ ખેતી અને વિવિધ ઉદ્યોગો, કળાઓ લોકોને બતાવ્યાં.

જિનશાસન : આ પછી સાધકોનો વર્ગ અને તેનું શાસન તેમણે આપ્યું. સાચો સાધક કોને કહેવાય? એને શું જોઈએ અને શું ન

જેટલા પૈસા માગીએ તેને જમા કરીને શું ખર્ચ કરશે કે નવો ડૉક્ટર શોધશે.

એવીજ રીતે જે સાધુઓ પાસે લોકો ધર્મ સાંભળીએ તેમાં પૈસા તો પડતા નથી પણ ફોગટની સમય તો આપવો જ પડે છે, અને આટલો સમય આપ્યા પછી પણ તેનો અમલ ન થતો હોય તો ઉપદેશ આપવાની રીત બદલવી જોઈશે. ઉપદેશ આપવા છતાં લોકોની અમલ કરવાની ઇચ્છા નથી, એમ હું માનવા તૈયાર નથી. પણ કક્ષા અને ભૂમિકા જોઈને ઉપયોગી ઉપદેશ અપાય; સિદ્ધાંત સાથે વહેવારનો મેળ બેસાડીને અપાય તો અમલ થવામાં વાર લાગતી નથી. પણ, જ્યાં સાધુઓ લોકોનું ધોરણ, ઘડતર જોયા વિના કેવળ આધ્યાત્મિક વાતો જ વધારીને સમાજવ્યાપી ક્રાંતિ કરવા ઇચ્છે છે, તેમના અંદર ઉપદેશોનો અમલ ક્યાંથી થઈ શકે?

ગાંધીજીએ સર્વપ્રથમ રાજકારણના ક્ષેત્રને લીધું. કાકા કાલેલકરે તેમને પૂછ્યું: "આપ મોક્ષ માટે ઉદ્યમ કરો તો એ સમજાય પણ આ રાજકારણના ગંદવાડમાં શા માટે પડ્યા છો?"

ગાંધીજીએ કહ્યું: આ રાજકારણની ગંદવાડ કોઇકે તો સાફ કરવી પડશે? જો આધ્યાત્મિક પુરૂષ નહીં કરે તો બીજું કોણ કરશે?" માતા જે કાળજીથી બાળકના ગંદવાડને સાફ કરશે તે આયા નહીં કરી શકે. કેમકે તેનો બાળકની સાથે આત્મીય સંબંધ છે. વળી મા તો બાળકના શરીરને ખૂણેખાંચરે ક્યાંયે પણ મેલ હશે તો તે પણ સાફ કરશે. એવી જ રીતે અનુબંધકારે રાજ્ય, સમાજ કે સાધકના જીવનને ખૂણેખાંચરે મેલ ન રહી જાય તેનો વિચાર બરાબર કરવો પડશે

એટલે જેમ, ધર્મ (સત્ય અહિંસાદિ) સાથે અનુબંધકારનો અનુબંધ છે તેમજ સમાજકારણ અને રાજકારણમાં પણ તેણે ધર્મ અને નીતિનો પ્રવેશ કરાવવો પડશે. કારણ કે જે લોકો તમોગુણ-પ્રધાન છે તેમને શિક્ષા કરવા માટે રાજ્યની જરૂર રહેવાની, તેમજ રજોગુણ—

ગાંધીજીએ કોંગ્રેસને સક્રિય એક પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા આપી હતી એટલે લોકો તેની પાસે અમુક પ્રકારની અપેક્ષા રાખે છે. એકોએ એકવાર આવીને મને કહ્યું : "કોંગ્રેસના રાજ્યમાં ગોળીબાર કેમ?"

મેં કહ્યું : "કોંગ્રેસના બંધારણમાં ક્યાં છે કે લોકો તોફાન અને ભાંગફોડ કરતા હોય તો ગોળીબાર ન કરવો? એના બંધારણમાં સત્ય, અહિંસા શબ્દ છે જ નહીં. માત્ર શાંતિમય બંધારણીય રીતે એણે આગળ વધવાનું છે."

તેમણે કહ્યું : "ગાંધીજી એની પાછળ હતા."

એટલે જ કોંગ્રેસે સત્ય – અહિંસાની દિશામાં વિકાસ કરી હવે લોકો તેવી તપત્યાગના કાર્યક્રમવાળી કોંગ્રેસથી ટેવાઈ ગયા હોઈ તેઓ આમ બોલે છે.

આજે કોંગ્રેસ જે સ્વરૂપમાં હતી, તેમાંથી દિવસે દિવસે નીચી ઉતરતી જાય છે. પણ તે માટે અનુબંધકારે, જેના માટે જગત સંતાનરૂપ છે—તેણે શું આખી દુનિયાના રાજકારણરૂપ એક અંગ જેવી સંસ્થાથી દૂર રહેવું જોઇએ? શું તેની ગંદકી દૂર કરતાં અચકાવું જોઇએ શું ઉચ્ચસાધક એવી ઘડતર પામેલી સંતતિ રૂપ કોંગ્રેસને તરછોડશે કે તેની શુદ્ધિ કરશે?

બાળક ગંદુ હોય તો માતા તેને તરછોડતી નથી. બાળક ગંદુ થશે તો ટાપલી મારીને પણ તેને સાફ કરશે. એટલે જ ખાસ કહેવાનું એ જ છે કે સાધુ-સંન્યાસીઓએ સર્વ પહેલાં માનવજાતિની ગંદકી દૂર કરવાની છે; અને તેને સાફ સુથરી બનાવવાની છે. તેથી બીજા પ્રાણીઓની હિંસા ઓછી થશે. તેમણે સર્વ પ્રથમ માણસને પ્રેરણા આપવાની છે, જેથી તે મોક્ષમાર્ગમાં- આગળ વધી શકે.

'અત્યારસુધી ત્રણ શબ્દો આપણી આગળ રજૂ થયા છે:—રાજ્ય, લોક (જન) અને જિન (સાધક) એ ત્રણેનાં શાસનો આમાંથી જે

કર્યો જે સમાજનું ન થાય. ગાંધીજીએ આ બધાને નિષ્કામ કર્મીઓ સમાજસેવકો અને બધાને પણ કામે લગાડ્યા.

તેમણે સંન્યાસનો નવો અર્થ બધાને સમજાવ્યો :-

"काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः"

—આમાં કામ્ય (આસક્તિજન્ય) કર્મોનો ત્યાગ કરવો, એજ ખરો સંન્યાસ છે. એટલે કે અમુક કામ પ્રત્યેની આસક્તિનો ત્યાગ એજ સાચું સાધુત્વ છે. ગાંધીજીએ એ ઉપરાંત સાધુસંતોને મહત્ત્વ આપ્યું અને બધા રાષ્ટ્ર સંતોનો સમાજની સાથે અનુબંધ જોડયો. આમ તેઓ સમાજની જરેજર વાતથી માહિતગાર રહેવા લાગ્યા. ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. એવું જ સિદ્ધ પુરુષોનું છે. તેઓ સિદ્ધશિલામાં રહીને જગતની ઘટઘટની વાત જ્ઞાન દ્વારા જાણે છે. આ સિદ્ધ અને ઈશ્વર અવ્યક્ત છે. પણ અરિહંત, અવતાર કે મસીહા વ્યક્ત છે-તેઓ સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. એનું કારણ એ છે કે તેઓ સમાજને ઘડે છે એટલે તેઓ સમાજની ઝીણામાં ઝીણી વાતથી બરાબર માહિતગાર રહે છે. એટલે સિદ્ધ ઈશ્વર કરતાં અરિહંત કે અવતારનું મૂલ્યાંકન વધારે ગણવામાં આવે છે.

વિનોબાજીએ એક વખત એક વાત કરી હતી કે "ઈશ્વર ભલે વ્યાપક હોય પણ તે અવ્યક્ત છે. એટલે તેના વ્યક્ત સ્વરૂપને લાવવું પડશે અને તે છે સાધુ-સંન્યાસીઓના રૂપમાં." ઈશ્વર જેમ નિષ્પક્ષભાવે, બધાને, પાપી, પીડિત, દુઃખી, પદદલિત, રાય અને રંક બધાને સરખી રીતે અપનાવે છે અને યથા યોગ્ય ન્યાય આપે છે તેમ જ દરેક ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારને તેની પ્રેરણા મળ્યા કરે છે તેમ જ આ વ્યક્ત ઈશ્વરોએ-સાધુસંન્યાસીઓએ કાર્ય કરવું જોઈએ.

જૈનસૂત્રોમાં પણ 'थेरा भगवंतो' 'धम्मदेवा' વગેરે કહીને સ્થવિર-કલ્પી સાધુઓને ભગવાન અને ધર્મદેવ તરીકે બતાવ્યા છે; કારણકે તેઓ સમાજની વચ્ચે રહીને પોતાની સાધના કરે છે એટલે તેમણે સમાજની

નાખવા પડ્યા. જનરલ સ્મટ્સને કહેવું પડ્યું કે : "ગાંધીજી તો ગજબના માણસ છે. ખરાબમાં ખરાબ, પરદેશી ભાષાવાળા અશિષ્ટ કેદીને પણ તેઓ પોતાના બનાવી શકે છે."

રાજકારણ કે સમાજકારણ; ગમે ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે પોતાની જાતે અને લોકોદ્વારા (લોકચર્ચા) ઊંડું આત્મ નિરીક્ષણ જરૂર કરવું જોઇએ. એથી સતત જાગૃતિ રહેવાની સાથે અનિષ્ટો ચોંટી જવાનો, કે પેસી જવાનો અંદેશો નહીં રહે અને તેને દૂર કરવા સતત-પ્રવૃત્તિ આંતમાની રહેશે." આટલું પાળ્યું, આટલું ભૂલાયું; તેનું પ્રાયશ્ચિત લઉં છું." એ વૃત્તિ હંમેશાં રહેવી જોઇએ.

પ્રાર્થનામાં છેલ્લે છેલ્લે બોલાય છે :—

"છતાં થાય ગફલત જે કાંઇ તે, ક્ષમા માગી હળવા થઇએ;
સર્વક્ષેત્રમાં રહીએ તો પણ, આત્મભાન નહીં વિસ્મરીએ."

પોતાની અંગત ભૂલો જ નહીં. સમાજની ભૂલો, સમાજના ઘડતર માટે સ્થાપાયેલી સુસંસ્થાઓની ભૂલો—એ પોતાની ભૂલો છે એમ માનીને જાતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે. કારણ કે આપણે સમાજ સાથે સંકળાયેલા છીએ. આપણે સમાજના દોષોથી લીંપાશું નહીં પણ સમાજમાં જે દોષો પડ્યા છે તેનાથી કંટાળીને ભાગશું તો નહીં જ. માનવજીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં દોષો કાં ન હોય, તો પણ નિષ્કામ ભાવે પોતાના જ સમાજના છે, એમ માનીને તેની શુદ્ધિ કરવા પ્રેરાવું પડશે.

આ જ સાચા ધર્મસારથી અનુબંધકારની પવિત્ર ફરજ છે.

અનુબંધકારની ચોક્કસ દૃષ્ટિ

સન ૧૯૩૫-૩૬ની આ વાત છે. એ વખતે મારું ચોમાસું મુંબઇમાં ચીંચપોકલી ખાતે હતું. તે વખતે હિંદુ-મુસ્લિમ હુલ્લડ ચાલતું હતું. લોકો છાપામાં વાંચતા હતા કે કેટલા હિંદુ માર્યા ગયા ? કેટલા મુસલમાન માર્યા ગયા ? અને વિચાર

જૈનોમાં ચોવીસ તીર્થંકરો થયા હતા. તેમણે સમાજને નવો પાઠ આપ્યો. જો એક તીર્થંકરથી પતી જતું હોત તો પછી બીજા તીર્થંકરોની શી જરૂર હતી? એટલું જ નહીં. આ એક ચોવીસી પૂરતી જ કહેલી નથી એની આગળ પણ અનંત ચોવીસીઓ હતી અને ભવિષ્યમાં પણ અનંત ચોવીસીઓ થશે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. એવું જ હિંદુઓના અવતારોનું છે. પહેલાં અવતારથી જ કામપૂર્ણ ન થયું અને દશમા અવતાર તરીકે બુદ્ધને પણ ગણી લેવામાં આવ્યા. બૌદ્ધોના દીપકરો, ઇસાઇઓના મસીહાઓ અને મુસલમાનોના પયગમ્બરોનું પણ એવું જ છે.

ગીતામાં એ જ વસ્તુને પુષ્ટ કરવા માટે કહ્યું છે :—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवतिभारत ।।
अभ्युत्थानम धर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

—જ્યારે જ્યારે સમાજમાં અનિષ્ટો અને ખોટા મૂલ્યો ફૂલતાં ફૂલતાં હોય ત્યારે ત્યારે અવતારો અને તીર્થંકરો સાચા મૂલ્યો સ્થાપવા અને ધર્મની ઉન્નતિ કરવા અને અધર્મ કે અનિષ્ટની પ્રતિષ્ઠા તોડવા, તેને ખસેડવા આવશે જ. એમણે અનિષ્ટો જોઇને કંટાળવનું નથી પણ દૂર કરવાનું છે

મા પોતાના બાળકને છી છી કરતું જોઇને ગભરાતી નથી. બાળક માને ભાંડે, રીસાય, રડે તો પણ તે બાળકના સામું ન જોઇને પોતાનું કર્તવ્ય વિચારે છે અને સાફસુફ કરતી રહે છે. તે જાણે છે કે બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જશે તેમ તેમ તેનામાં ગંદકી જાતે સાફ કરવાની શક્તિ અને ટેવ વધશે. એટલે બચપણમાં તે ગમે ત્યાં છી છી કરે તો તેને ક્ષમ્ય ગણીને મા સાફ કરે છે. પછી તેને એક સ્થાન બતાવી દે છે કે 'ત્યાં છી છી કર!' પણ બાળક મોટું થઇ ગયા પછી તો તે પોતે જ સંડાસમાં જાય છે અને સાફસુફી કરી લે છે.

એવી જ રીતે સમાજની બાલ્યાવસ્થામાં ભ. ઋષભદેવને બધું જાતે શીખવું પડ્યું. તે જમાનાના લોકો

ઓછું વાપરવું પડશે તેમજ અનુબંધકારનું છે. તે મધ્ય મશીન અને અને સાધનોને ઘટાડશે તો તેને પણ ઓછો ખર્ચો કરવો પડશે. સમાજને અનિષ્ટમાં સપડાતો જોઈને, કન્યા, ફેશન બાળ, આમ જોઈને સમાજને જેટલો બચાવશે, તેટલો જ કાપડ ઓછું ઓઢશે અને તપત્યાગરૂપ પાણી પણ તેને ઓછું વાપરવું પડશે.

અનુબંધકારની એ વિશેષતા છે કે તે રાજ્ય, જનતા અને સાધક ત્રણેયની સંસ્થાઓ જોશે. ત્યાં જે પવિત્ર અગર ઘડતર પામેલાં સંગઠનો હશે તેની સાથે અનુબંધ જોડશે; તેવાં સગઠનો નહીં હોય તો નવાં ઊભાં કરશે અને તે સંગઠનોમાં જ્યાં જ્યાં અનુબંધ બગડતો કે તૂટતો જોશે કે તરત જ તેને સુધારવાનું કે સાંધવાનું કામ કરશે.

ટુંકમાં અનુબંધકાર જે જે સ્થાને હોવું જોઈએ તેને એ સ્થાને મૂકશે અને તેમ કરવા જતાં સમાજનું સમૂળું પરિવર્તન થતું હોય તો તેમ કરવામાં ચૂકશે નહીં.

ચર્ચા વિચારણા

અનુબંધન કોને કહેવો ?

અનુબંધન વિચારધારા અંગે સહચિંતન, ચર્ચા–વિચારણાનો પ્રારંભ કરતાં **શ્રી પૂંજાભાઈએ** કહ્યું: "રાણા પ્રતાપ અને ભામાશાનો અનુબંધ થયો, તો સૈનિકોને સમયસર સહાય મળી. ચિત્તોડ બચ્યું, દેશ બચ્યો, એમ અનુબંધ થવો જોઈએ."

શ્રી દેવજીભાઈએ ચોખવટ કરતાં કહ્યું: "વ્યકિતનું વિશ્વ સાથે યોગ્ય રીતે અનુસંધાન થાય તેજ અનુબંધ કહેવાય; એમ મને લાગે છે. વશિષ્ઠ ગુરુ વનમાંથી રામચંદ્રજીને પાછા લાવવા ગયા છતાં તેઓ પાછા ન ફર્યા કારણ કે તેમને જગત સાથે અનુબંધ કરવાનો હતો.

મિત્રો અને કુટુંબો સાથેના સંબંધ થાય એ સંબંધ કહેવાય. તેથી આગળ જતાં પ્રબંધ

પુત્રીએ ખાધું નહીં. હું આવ્યો કે મને કહ્યું : કાં તો હવેથી બહાર જશો નહીં, જાવ તો અમને સાથે લઈને જશો.'

મેં કહ્યું : " ખુશીથી સાથે ચાલશો, હું રાજી થઈશ.'।

(૨) હું મારા એક મિત્રને હંમેશાં કહેતો કે લગ્ન ન કરો અને કુંવારા રહીને ખૂબ કામ કરી શકાશે. છતાં વૈદિક ધર્મના સંસ્કારના કારણે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો. એક ખેડૂતની ચર્ચા ઉપરથી તેમને લાગ્યું કે એકલા હાથે ભવસાગર તરવો કઠણ. માટે ભલે બે થવું. પણ એક સંતાનથી વધારે નહીં. આજે ચાર વર્ષ એમને પરણે થયા છતાં એ બ્રહ્મચર્ય નિભાવી રહ્યાં છે.

એટલે અનુબંધકારનો રંગ લાગશે તો પરિગ્રહ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠા આપોઆપ છૂટી જતાં હોય છે.

પૂંજાભાઈ: " આ શિબિર પ્રયોગ વહેલો થાત તો ખરેખર કેટલાં યે અનિષ્ટો ઓછાં ન થયાં હોત ? " અનુબંધ વિચારનું સાચું રહસ્ય હવે સમજાયું છે. જો આપણે આ રીતે અનુબંધ પ્રયોગ કરીએ તો કુદરતી રીતે અવ્યક્ત બળોની મદદ મળી રહેવાની.

(૪) સારાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અને ખોટાં મૂલ્યોની અપ્રતિષ્ઠા (સાચું મૂલ્યાંકન).

[ઇષ્ટોને પ્રતિષ્ઠા આપવી, અનિષ્ટોની પ્રતિષ્ઠા તોડવી]

(૫) યોગ્ય વ્યક્તિ અને સુસંસ્થાને યથાક્રમે યોગ્ય સ્થાન આપવું.

આ બધાં પાસાંઓની વિચારણા કરતી વખતે એમાં જૈન ધર્મનાં પ્રમાણો કે દૃષ્ટાંતો વધારે આવશે કારણ કે એ ધર્મ ગુણને પ્રધાનતા આપનારો ધર્મ છે; કોઇ અમુક વ્યક્તિ વિશેષને એ પ્રધાનતા આપતો નથી. જિન એટલે કોઈ વ્યક્તિ વિશેષ જ નહિ, પણ રાગદ્વેષને જે જિતે તે જિન; પછી ભલે તેનું નામ બુદ્ધ, મહાવીર, હરિ, હર કે બીજું ગમે તે હો. આચાર્ય હેમચન્દ્રે કહ્યું છે.

'यत्र यत्र समये योऽसि सोऽस्यभिधया यया तया ।
वीतदोपकलुपः सचेद् एक एव भगवन्नमोऽस्तु ते ॥

'જે જે સમયે જે જે નામોથી જે જે વ્યક્તિઓ થઈ હોય, જો તે દોષોથી (રાગદ્વેષથી) રહિત હોય તો તે એક જ છે, તે ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો.

વીતરાગ પણ કોઇ વ્યક્તિ વિશેષ નથી. એ પણ ગુણવાચક .... છે. જૈન ધર્મમાં દેવો (ધર્મદેવો) ને વંદન (નમસ્કાર) કર આવશે તો ત્યાં કોઇ એક વ્યક્તિ વિશેષનું નામ નહિ આવે, ગુણવાચક શબ્દ આવશે. જેમકે જૈનોનો મુખ્ય મંત્ર આ છે

'नमो अरिहंताणं, नमो सिद्धाणं, नमो आयरियाणं, उवज्झीयाणं, नमो लोए सव्वसाहूणं ।'

એમાં અરિહંતો, સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને જગત સર્વ સાધુસાધ્વીઓને નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે, અને તે બધા ગુણવા નામો છે. જ્યારે બીજા ધર્મોમાં મોટે ભાગે વ્યક્તિઓનું નામ આવે દા. ત. 'ૐ નમઃ શિવાય' 'ૐ નમઃ વાસુદેવાય' એમાં એક વ્યક્તિ વિશેષને નમન કરવામાં આવ્યું છે. એટલે જૈનધર્મ ગુણપ્રધ

એ બધાં સારાં હોય, કે એમાં વધારે માણસો સારા હોય તેથી કામ ચાલતું નથી, પણ એ બધાનું આગર તો વ્યક્તિઓનું ઘડતર હોવું જરૂરી છે. આખા સમાજનું ઘડતર સુસંસ્થાઓ દ્વારા જ થઈ શકે છે. એકલી વ્યક્તિના ઘડતરથી સમાજમાં પૂર્ણતા આવતી નથી. કારણ કે વ્યક્તિ સમાજની સાથે સંકળાયેલી છે; એટલે સુસંસ્થાઓ દ્વારા જ વ્યક્તિઓ અને સમાજનું ઘડતર થાય તે જરૂરી છે.

ગઈકાલે એક ભાઈએ પ્રશ્ન કરેલો: 'કોંગ્રેસમાં જેમ સારા માણસો છે તેમ બીજા પક્ષોમાં પણ છે.'

મેં જવાબમાં કહેલું: "જેમ વ્યક્તિના ઘડતરની જરૂર છે. તેમ સમાજના અને સમાજમાં રહેલી સંસ્થાઓના ઘડતરની પણ જરૂર છે."

જ્યારે સામાજિક મૂલ્યોની વાત કરીએ ત્યારે વ્યક્તિ સાથે સમાજને જોવો પડશે. સુતરનો ઢગલો મૂકવાથી કાંઈ કાપડ નહીં બને; તેના તાણા, વાણા ગોઠવવા પડશે, તેમ વ્યક્તિઓનો સમૂહ અથવા વ્યક્તિઓનું ટોળું ભેગું કરવાથી સમાજ બની જતો નથી કે ઘડાતો પણ નથી. ટોળાનો નિયમ તો એવો હોય છે કે જે બાજુ વધારે લોકો બોલતા હોય તે બાજુ તે ઢળી પડે; સારા માઠાનો વિચાર તે નહીં કરે. એટલે સમાજને ઘડવો હોય તો તે ઘડતર સસ્થાઓ મારફતે થાય. આ સંસ્થાઓમાં આપણે ત્રણ સંસ્થાઓ મુખ્યત્વે લઈએ છીએ રાજ્યસંસ્થા, લોકોની સંસ્થા અને સાધકોની સંસ્થા

સાધક (ધર્મ) શાસન, જનશાસન અને રાજ્યશાસન :

આમાં સાધુસંતો (મુખ્ય ઉચ્ચ સાધકો) છે. એને જિન-શાસન કહેવાય છે. જિનશાસનમાં શ્રાવકો (ગૃહસ્થ સાધકો) અને સાધુઓ (મહાવ્રતી સાધકો) જૈન લોકો જૈન શાસનની જય બોલે છે કારણકે સાધુસંતોનું ગૃહસ્થસાધકોનું આ જિન શાસન; સાધુઓને, જિન શાસન એટલે કે ધર્મશાસન, જનશાસન અને રાજ્યશાસન સાથે જોડે છે. જૈનાગમોમાં પાંચ વ્રતો બતાવ્યાં છે:—અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય અને

શાંતિ જગતમાં ન થાય. મહેલોની [illegible] રહે, રાજ્યો [illegible] હિંસક યુદ્ધો કરે કે હિંસક શસ્ત્રો બનાવી બીજા રાષ્ટ્રને સતત ભય અને ત્રાસના વાતાવરણમાં રાખે. આ બધી વાતો "રાજ-વિકથા"માં આવી જાય છે. રાજ્યમાં અનિષ્ટો ફેલાય, હિંસા ફાટી નીકળે, અત્યાચારો કે અન્યાયો ફેલાતા હોય તો તેને દૂર કરવા માટે, રાજ્યની શુદ્ધિ કરવા માટેની વાત 'રાજકથા' નથી. જો એ રાજકથા હોત તો જૈનગ્રંથોમાં ઠેરઠેર રાજાઓને પ્રતિબોધવાની અને રાજ્યશુદ્ધિ કરવાની વાત આવે છે તે ન આવત! આ બધાનો કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે રાજકથા એટલે રાજવિકથા ન કરજો પણ સુકથા કરજો.

બૌદ્ધોનું સંઘમ્ શરણમ્

બૌદ્ધ ધર્મમાં શરણની વાત આવે છે. તેમાં ત્રણ શરણે જવાનું કહેવામાં આવ્યું છે:—

બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ,
સંઘં શરણં ગચ્છામિ,
ધમ્મં શરણં ગચ્છામિ.

બુદ્ધ એટલે સાધુના ગુણવાચક શબ્દમાં, સંઘ એટલે સમાજ અને ધર્મ એટલે સાર તત્ત્વ એના શરણે જવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. સંઘમાં, રાજ્ય, લોકો અને લોકસેવકો બધાયે આવી જાય છે. એટલે—સુશાસન કે શરણે જવામાં સંઘ–સમાજનો સમાવેશ ત્યાં પણ છે; અને એમાં એક બીજાનો પરસ્પરનો અનુબંધ રહેલો છે.

સંઘ – સંસ્થા – સમાજ

સમાજ અનુકરણશીલ હોય છે. તેને ઘડવામાં બે વાતોનું ધ્યાન રાખવાનું છે. એક તો એમાં કામ કરતી જે સંસ્થાઓ છે તેની અંદર સાચાં અને સારાં તત્ત્વોને પ્રતિષ્ઠા મળે. અહીં સમાજમાં 'સંઘ'ના

મુક્ત કર્યા અને રાજ્ય વિભિષણને સોંપ્યું. વાલીને હરાવી તેમણે સુગ્રીવને રાજ્ય સોંપ્યું. આમ રાજ્ય સંસ્થામાં થયેલ બગાડને તેમણે સુધાર્યો.

એવી રીતે દરેક અનુબંધકાર પોતાના સમયના સંગઠનો અને સમાજમાં સુધારા કરે જ છે. શ્રીકૃષ્ણે નાનપણમાં વૈશ્ય સમાજને સુધાર્યો. ગોપાલકોને તેમણે સંગઠિત કર્યા અને એ રીતે તે વખતની આસુરી શકિતઓનો નાશ કર્યો. સમાજ શુદ્ધિમાં સૌથી વધુ ફાળો આપ્યો હોય તો ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ ભગવાને. તેમણે સાધકોની શ્રમણ સંસ્થા ઊભી કરી અને શ્રમણોપાસક સંઘની પણ સ્થાપના કરી.

સારી સંસ્થાઓ ઊભી કરવાનું બીજું એક કારણ એ પણ છે કે સંસ્થાઓ ઊભી થાય એટલે સંસ્થાના સભ્યો વધે અને સાચાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા વધે અને સાથે જ સુસંસ્થા ખડી થતાં, નરસી સંસ્થાઓની શુદ્ધિ માટે ક્ષેત્ર ખુલ્લું થાય.

(૩) વ્યક્તિ વિશેષ અને સંસ્થાઓ

એનો અર્થ એવો નથી કે સંસ્થા ઊભી થાય એટલે કોઈ વિશિષ્ઠ વ્યક્તિ હોય તેની સાથેનો અનુબંધ તોડી નાખવો. વ્યક્તિ વિશેષ સાથે અનુસંધાન જાળવી રાખવું એ અનુબંધનું ત્રીજું પાસું છે. સામાન્ય માણસો કરતાં કેટલીક વ્યક્તિઓ ઉચ્ચ કક્ષાની હોય છે. તેઓ સ્વેચ્છાએ સહજ ભાવે બધા જ નિયમો અને વ્રતો પાળતાં હોય છે. સમાજની કક્ષા કરતાં તેમની કક્ષા ઊંચી હોય છે. આવી વિભૂતિઓ સંસ્થાના ચોકઠામાં [illegible] શકતી નથી. એવી વિભૂતિઓનો અનુબંધ રહેવો જોઈએ જેનો [illegible] લાભ સંસ્થાને, અને સંસ્થા દ્વારા સમાજને મળી શકશે. તીર્થંકરો તીર્થની સ્થાપના કરે છે; પણ કેવળીઓનો તો એ તીર્થોથી [illegible] અલગ રહેવાનો જ રહે છે. એવી વ્યક્તિઓ પોતાને ઘેડ નહીં [illegible] કોઈ કડક સંસ્થામાં ન ગોઠવાય તો પણ તેમની સાથે [illegible] જોઈએ. ઉદાહરણ રૂપે રવિશંકર મહારાજની વાત [illegible] નવ મુક્તિની વાત સાંભળી તેઓ શ્રી. ન.

અધૂરું રહેશે. વિરોધ-ટેકો એ અનુબંધપ્રકારના સૂક્ષ્મ વિવેકને માગી લે છે અને અનુબંધ વિચારધારાનું આ ગોણું ભારે એટલી જ બારીક સમજણની અપેક્ષા રાખે છે.

સારાં-નરસાં તત્ત્વોને એકજ તોલે મૂકતાં કેવાં માઠાં પરિણામ આવે છે તે જોઈએ. મુંબઈમાં ભૂદાન અનુક્રમે સર્વપક્ષીય સભા યોજાઈ હતી. શ્રી કેદારનાથજી પ્રમુખપદે હતા. સારા સારા નેતાઓ એમાં હાજર રહ્યા હતા. પણ સમાજવાદી પક્ષના શ્રી જોશી અને સામ્યવાદી પક્ષના શ્રી ડાંગે નહોતા આવ્યા. એટલે લોકોએ વિરોધ કર્યો ધાંધલ કર્યું અને સભાને ચાલવા જ ન દીધી. પરિણામ એ આવ્યું કે ભૂદાનનો સંદેશો લોકોને ન પહોંચાડી શકાયો. ઘડતરના બદલે અવરોધ થયો.

ગુજરાતમાં પણ આવી એક સભા યોજાઈ હતી. ભૂદાન સમિતિવાળા તરફથી રવિશંકર મહારાજ પ્રમુખપદે હતા. તેમાં જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ કે જેઓ જિલ્લા ભૂદાન સમિતિના પ્રમુખ હતા તેઓ આવ્યા. તેમને મંચ ઉપર બેસાડતાં તોફાની લોકોએ વિરોધ કર્યો; અને કહ્યું કે "પેલો ઉપર બેઠો છે તેને નીચે ઉતારો, નહીં તો સભા નહીં ચાલે." રવિશંકર મહારાજે વિચાર કર્યો કે સભામાં ધાંધલ થશે એટલે તેમણે સંકોચાતાં સંકોચાતાં કહ્યું કે તમે જાવ તો સારું. બબલભાઈ મહેતા પણ આ વખતે હાજર હતા. એ બન્નેને ખૂબ જ દુઃખ થયું. તે વખતે કોઈને ધ્યાન ન આવ્યું કે પેલા પ્રમુખશ્રીને કોંગ્રેસી તરીકે નહીં પણ ભૂદાન સમિતિના પ્રમુખ તરીકે બેસાડયા છે અને તેમને નીચે જવાનું ન કહી શકાય. પછી ભૂલ સમજાઈ અને બબલભાઈએ પ્રાયશ્ચિત રૂપે ત્રણ ઉપવાસ પણ કર્યા. ભૂદાનવાળાઓએ કોંગ્રેસની સમજ્યા વગરની જે ટીકા કરી હતી તેનું જ આ પરિણામ હતું.

એનાથી વિરુદ્ધ કયારેક કોંગ્રેસવાદીઓ મક્કમ વલણ દાખવે ત્યારે ભૂદાનવાળાને પણ મુંઝવણમાં મૂકાવું પડે છે. વડોદરામાં એક સભામાં પ્રમુખપદે વજુભાઈ શાહ હતા. લોકોએ તોફાન શરૂ કર્યું. વજુભાઈએ

બાકી રહી જાય તો આમાંનું જે રીતે સંગઠન કરવું જોઈએ તે રીતે કરી શકશું નહીં. અનુબંધ વિચારધારાનું મુખ્ય કામ જ્યાં જ્યાં સાર છે તે શોધીને તેનું સંકલન કરવું જોઈએ. જેમ ધૂળ ધોયા માટીમાંથી રજકણો શોધીને ભેગાં કરે છે તેમ અનુબંધકારે બધાં સારાં તત્ત્વોને ભેગા કરવાના રહે છે.

(૨) સારાં તત્ત્વો ભેગા કરવાની સાથે એમાં કોઈ નબળો ન પેસી જાય તેનું એને ધ્યાન રાખવું જોઈએ. ઘણીવાર સારાં સાથે નબળો પેસી જાય છે ત્યારે અનુબંધકારના ધ્યાનમાં તો રહેવું જોઈએ કે નબળો પેસી ગયો છે.

(૩) અનુબંધનો સાદો અર્થ બંધ–જોડાણ છે. એ જોડાણની ગતિ અટકી ન જાય તે જોવાનું છે. ગતિ તો હોય જ છે પણ તે અનુબધિત ગતિ હોવી જોઈએ. સાદી ભાષામાં લોઢું તપેલું હોય ત્યારેજ ઘા મારવો જોઈએ. જરાક મોડું થાય તો ધારેલી વસ્તુ તરત ન બની શકે. એટલે અનુબંધના કાર્યમાં ચોકસાઈ રાખવી પડે છે.

(૪) ચોથી વાત છે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત જગતમાં ક્યાં ક્યાં સારાં તત્ત્વો છે અને ક્યાં ક્યાં નબળાં તત્ત્વો છે તેનો પણ અનુબંધકારે વિચાર કરવો પડશે. વ્યક્ત જગતમાં તો પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવશે પણ અવ્યક્તમાં શોધવા માટે ઊંડા ઉતરવું પડશે. તેમજ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત જગતનો તાલ મેળવવો પડશે. સત્ય બોલ્યા પણ, સત્યનો આચાર કરીને તાળો મેળવવો પડશે. આ વાતો ઝીણી છે એટલે તેને દ્રષ્ટાંતથી જોઇએ. વ્યક્તિ સમાજ સંસ્થા અને સમષ્ટિને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવ પ્રમાણે કસી કસીને વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ.

અનુબંધ વિચારની વાતો અંગે વધુ વિવેચન :

(૧) જગતમાં સારૂં બાકી ન રહી જાય તે માટે વાતો તો વિશ્વની લીધી પણ આપણે નાનું ક્ષેત્ર રાખ્યું. ભાલ નળકાંઠા નાનું ક્ષેત્ર છે પણ તેના બંધારણમાં વિશ્વનો ભાવ છે. જ્યારે વિશ્વની વાતો કરીએ

એમ કહી તેમણે એશિયા ખંડમાં, ભારત સિવાયના અપવાદ બાદ કરતાં બધા ભાગો ગણીને બતાવ્યા અને કહ્યું : "આ બધ પ્રજાઓ, રશિયા વગેરે ગણતાં મારી આ ગંભીર વાતનો ખ્યાલ આવી જશે. આ બધા પાસે દંડ શક્તિ, કાનૂન વગેરે તો છે જ. એ ન ભૂલાવું જોઈએ. ઉપરાંત હવે તો ઘણાં રાજ્યો પાસે અણુશક્તિ પણ છે. આવી સ્થિતિમાં લોકો નિઃશસ્ત્ર જેવા છે અથવા નાના હથિયારો હોવા છતાં રાજ્યો ચઢી આવે ત્યારે તેમને જોતાં રહેવાનું છે. આ બધા સત્તાશાળી રાજ્યોને નાથવાં જ રહ્યાં."

પૂંજાભાઈ : "ભાલનળ કાંઠા પ્રયોગની ફરજિયાત બચતની યોજનાનો મુનિશ્રીનો અમલ કરનારી સહકારી મંડળીઓ સદ્ધર બનતી જાય છે; એનો બધેય અમલ થવો જોઈએ."

પાસું–બીજું : સમાજનાં ઘડતર સંસ્થા :

બીજે પાસે આપણે ત્યારે [illegible] કે આપણે સૌ શરૂ થઈ ત્યાં તે માટે શું કરવું! ત્યારે કહેવામાં આવ્યું કે વ્યક્તિનું ઘડતર જેમ જરૂરી છે તેમ સમાજનું પણ ઘડતર થવું જોઈએ એટલે સમાજના ઘડતર માટે સંસ્થાઓ આવીને ઊભી રહે છે.

વ્યક્તિ જાય તેથી ભગવાન જેમ ન હોય પણ પ્રજા એને [illegible] તરીકે નહીં સ્વીકારે. ત્યાં સુધી એનું અનુકરણ નહીં થાય; પણ સંસ્થા થાય તો તેનું અનુસરણ કરે છે. ગાંધીજી ગયા. રામ ગયા. મહાવીર ગયા પણ સંસ્થાઓ રહી ગઈ છે. આ બીજું પાસું વિચાર્યું.

પાસું ત્રીજું : વ્યક્તિ વિશેષનું અનુસંધાન :

બીજા પાસાંનો જ્યારે ઊંડાણથી વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે સંસ્થા સ્થાપ્યા પછી જે બહાર રહ્યા હોય તેનું શું કરવું? એ વિચાર આવીને પ્રશ્નાત્મક રીતે ઊભો રહે છે. આ અંગે ભગવાન મહાવીરે દાખલો લઈ ઘણી ચર્ચા કરી હતી. ભગવાન મહાવીરે સંઘ સ્થાપ્યો ત્યારેજ પોતાના જમાઈ જમાલી મુનિ છુટા પડ્યા. ગોશાલક તો સંઘની સ્થાપના પહેલાંજ છુટા પડી ગયા હતા તેમણે તો બીજો સંઘ સ્થાપ્યો હતો.

આ અંગે ઉંડાણથી વિચાર કરતાં લાગશે કે ભગવાન મહાવીરે બે રીતે વિચાર કર્યો છે. તે વખતના તેમના સમકાલીન બુદ્ધ ભગવાન છૂટા વિચરતા હતા પણ તેમનો વિરોધ ભગવાન મહાવીરે કદિ કર્યો નથી પણ, તેમણે જમાલિ–ગોશાલકનો વિરોધ કર્યો છે. એમાં પણ એમણે કાળજી રાખી છે. ગોશાલકનો કટ્ટર વિરોધ કર્યો પણ જમાલિનો સૌમ્ય ધીમો ધીમો—વિરોધ કર્યો. ગોશાલક પાંચસો શિષ્યો લઈ ગયો પછી રજા લેવા આવ્યો ત્યારે ભગવાન મહાવીર કંઈ બોલ્યા નહીં. એણે પોતાનો જુદો ચોકો જમાવ્યો.

પણ, રામચંદ્ર તે તરફ આગમન થાય. તેમનો ચરણ-સ્પર્શ થતાં જ અજવાળું થાય તેમ તેના અંતરમાં પ્રકાશ પથરાઈ ગયો. આવી કુદરતી એનો અર્થ છે કે શિલામાંથી ચેતનશક્તિ પણ પધારે છે. સાથે જગતનો જે તાર છે તે પહોંચી જાય છે. ગૌતમ-અહલ્યાનો મેળ થાય છે. આમ કુટુંબનું અનુસંધાન કર્યા પછી, વિશ્વનું અનુસંધાન થાય છે. મતલબ કે બન્ને તપ કરતા આવ્યા જાય છે. બન્ને વિભૂતિ હતી એ ન જોડાયાં હોત તો ભેદભાવ રહી જાત. રામે એવું કામ કર્યું જેથી તૂટેલો અનુબંધ જોડાઈ ગયો. જેમને કામ ન મળ્યું હોય તે જડ જેવા બની જાય, તેમને કામ મળે એટલે ચેતનવંત બની જાય.

ચોથું પાસું: યોગ્યની પ્રતિષ્ઠા અને અયોગ્યની અપ્રતિષ્ઠા (સાચું મૂલ્યાંકન)

કામની વાત આવી એટલે રાજ્ય તરફ નજર જાય તે સ્વભાવિક છે. હમણાં ચૂંટણી આવી રહી છે અને સૌ તે કામમાં લાગ્યા છે. કહે છે કે અમને મત આપજો પણ સામ્યવાદીને ના આપજો. આ દેશમાં અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે વિરોધ કરવા જેવા મુખ્ય બે બળો છે. એક તો ધર્મને ધતિંગ ગણાવનો સામ્યવાદ અને બીજો માનવ માનવ વચ્ચે ભેદભાવ કરાવતો કોમવાદ. એ બન્નેને કોઈ પણ રીતે પ્રતિષ્ઠા ન મળે તે જોવું જરૂરી છે.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકોર શાંતિનિકેતન માટે ફંડફાળો કરવા નીકળે છે. તેઓ નાટક પોતે કરે અને ભાગ પણ ભજવે. ગાંધીજીએ કહ્યું તમે નાટક ભજવો તે તો ઠીક પણ તેમાં આ ઉમ્મરે, તમારી સંસ્થા માટે અભિનય કરવો પડે એ તો શરમ છે. તેમણે તરત બિરલાજીને બોલાવી જોઈતી રકમનો કવિવરને પ્રબંધ કરાવી આપ્યો. વહુ બેસી બેસીને જોયા કરે કે સાસુ કામ કરે તે સારું છે; ટેવ પડે અને શરીર સારું રહે. પણ પોતે બેઠી રહે તો દેરાણીને તેનો ચેપ લાગ્યા વગર ન રહે. એટલે ગાંધીજીએ રવિબાબુના પ્રસંગમાં કેવળ ચૂપ બેસી રહેવું ઠીક ન ગણ્યું

પકડી રાખે છે. એક વાળંદના છોકરાનો દાખલો આપું. તે એક કોન્ટ્રાક્ટરને ત્યાં રહ્યો. ધીમે ધીમે તે અંદરની પોલ જાણી ગયો અને મજૂરોની ખોટી હાજરી લખી પૈસા મારી આવ્યો હતો. ઉપરથી પોતાના આ કૃત્યને ભગવાનની દયા (મહેરબાની) ગણાવતો હતો.

આવાઓને સમજાવનારાઓની ખાસ જરૂર છે.

અનુબંધ વિચારધારાની વાત વ્યાપક થવી જોઈએ :

દેવજીભાઈએ કહ્યું : "ભચાઉના મામલતદારનો કાપડના કવોટા સંબંધનો પ્રસંગ પણ આવો હતો. એક બાજુ તે સ્વામીનારાયણનો ભક્ત હતો અને બીજી તરફ લાંચ ખાવાની વાત હતી. પણ આવું બને છે.

અંતે તો, અનુબંધ વિચારધારાની વાત વ્યાપક થશે તેમ તેમ શ્રીમંતો અને સત્તાધારીઓ દોડતા આવશે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

આપણે ધનિકોને પણ સાથે રાખ્યા છે, કોંગ્રેસનો અનુબંધ પણ જોડી રાખ્યો છે છતાં તે બંને કરતાં આપણે જનતા અને જનસેવકોને જો આગળ રાખીએ છીએ તો જ સામ્યવાદ અને મૂડીવાદ તથા કોમવાદથી ઉગરવાનો રસ્તો સાફ જણાશે. ચિંતકો પણ તેને અપનાવશે.

ચર્ચિલ કહેતો : "અમે વિજય માટે છીએ." તેમ આપણે અભિમાનથી નહીં, પણ નમ્રતાથી કહીએ છીએ. અવ્યક્ત જગતને આપણે માનીએ છીએ તે ક્યારે અને શું પલટો લેશે તે નક્કી ન કહી શકાય !

નાનપણમાં અમે સાવ ગરીબ હતા. મારી બહેનને એ કારણે કચ્છમાં પરણાવેલ એટલે અમે નાતબહાર હતા. એ કારણે નાતીલાઓએ મને વાગડમાંથી નાતીલાને ત્યાંથી નોકરીથી પણ હટાવ્યો. તે જ વખતે મુંબઈનો તેડાનો કાગળ આવ્યો અને મારા આંસુ હર્ષમાં પલટાયાં.

અનુબંધ વિચારધારાનાં પાસાંઓ – ૩ [૪]

મુનિશ્રી સંતબાલજી | [૮-૮-૬૧

આ પહેલાં અનુબંધ વિચારધારાના ચાર પાસાંઓ ઉપર વિચારણા થઈ ચૂકી છે. અનુબંધ શબ્દ એવો છે કે તેને જ્યાં સુધી ફરી ફરીને તેના ખરા અર્થમાં નહીં બેસાડીએ તો તે હૃદય અને મનમાં સ્થાન નહીં પામે એટલે ફરીથી ટૂંકાણમાં જોઈ જઈએ.

અનુબંધ એટલે યથાયોગ્ય અનુસંધાન. પગનું કામ પગથી જ લેવાય, હાથનું કામ હાથથી, પેટનું પેટથી અને મગજનું મગજથી. એ અંગો યોગ્ય ઠેકાણે ન હોય તો તેને ગોઠવવા રહ્યા તો જ શરીર સુડોળ બને; અને તેની પાસે કામ લઈ શકાય.

એવી જ રીતે વ્યક્તિનો સમષ્ટિ સાથેનો વિશ્વવાત્સલ્યની રીતે અનુબંધ બાંધવા માટે પણ વ્યક્તિ, સમાજ અને રાજ્યને તેનાં યોગ્ય સ્થાને ગોઠવવાં જોઈએ. તે પ્રમાણે સારી વસ્તુઓ અને સંસ્કૃતિની જાળવણી માટે વ્યક્તિ તરીકે ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓનું પ્રથમ સ્થાન આવે છે. તેનાથી પ્રેરણા પામીને સુસંસ્થાઓ તરીકે લોકસંગઠન, લોકસેવક સંગઠન અને રાજ્યસંસ્થાનું ક્રમશઃ સ્થાન આવે. આ અંગે આપણે આગળ ઉપર વિસ્તારથી વિચાર કરશું. અત્યારે આ ચારેના અનુબંધમાં

જનાની આગળ વધારવી પડશે તેની આગળ જતાં ક્રાંતિપ્રિય બંધ પડેલા સાધુ-સાધ્વીઓને સંકલિત કરવાનું સરળ પડશે.

(૨) વ્યક્તિ અને સમાજનું ઘડતર-સંસ્થા વડે :

બીજા મુદ્દામાં વ્યક્તિ અને સમાજના ઘડતરની વાત લીધી સમાજમાં માનવ સમાજ આવે એ દેખીતું છે. આવા માનવસમાજનું ઘડતર સુસંસ્થા દ્વારા જ થઈ શકે.

(૩) વ્યક્તિ-વિશેષનું અનુસંધાન :

જેવી સુસંસ્થા ઊભી થાય કે સુસંસ્થા ઊભી થઈ શકે તેવી હોય, તેને આકાર આપવામાં આવતાં (क) એવી વ્યક્તિઓ છૂટી પડી શકે જેમને સંસ્થામાં નફાવતું હોય પણ તે વિભૂતિ હોય. આવી વ્યક્તિના અનુસંધાનનો લાભ ન ખોવો જોઈએ. (ख) જે વ્યક્તિઓ વિચાર ભેદે છૂટી પડે છતાં જ્યાં લગી સંસ્થાઓ કે સમાજને બાધક ન થાય, ત્યાં લગી તેમનો વિરોધ ન થવો જોઈએ. નહીં તો નાહક એવી વ્યક્તિઓ છેટી તો પડી હોય છે; તે વધારે છેટે થઈ જાય છે અને તેમનો લાભ મળવો બંધ થઈ જાય છે.

એ દ્રષ્ટિએ જમાલિનો ભગવાન મહાવીરે પ્રથમ વિરોધ કર્યો નથી. પરિણામે સુદર્શના સાધ્વી અને જમાલિ સાધુના સાથીઓ પોતાની ભૂલ સમજતાં પાછાં મહાવીર સંઘમાં દાખલ થઈ શક્યા. કેશીમુનિ પણ મહાવીર સંઘમાં ભળી શક્યા. સાધુ જમાલિએ જૈન શાસ્ત્રો પ્રમાણે નિન્હવ ઊભું કર્યું પણ તેનો પ્રબળ વિરોધ કે ટીકા કદિ ન કરી, પણ ગોશાલકનો કરવા યોગ્ય વિરોધ તેમણે જોરશોરથી કર્યો. કારણ કે વિરોધ ન કરે તો ગોશાલકના એકાંકી નિવૃત્તિવાદથી જગતને નુકશાન થાય તેમ હતું. આમ વ્યક્તિના અનુસંધાન સાથે, ટેકો, વિરોધ કે મૌન અંગે પણ કાળજી રાખવી એ પણ ત્રીજાં પાસાંની વિચારણા હતી.

એવી જ રીતે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર હોય છે: (૧) ધન, સત્તા શક્તિ આદિથી યુક્ત અને ધર્માનુષ્ઠાનથી પણ યુક્ત (૨) ધનાદિથી યુક્ત પણ ધર્મથી વિમુખ (૩) ધનાદિથી વંચિત પણ ધર્માદિથીયુક્ત (૪) ધનાદિથી પણ વિમુખ અને ધર્માદિથી પણ વિમુખ.

ઉપરની દૃષ્ટિએ આપણે જગતની પ્રતિનિધિ સંસ્થાને લઈએ. તેણે જગતના બધા પ્રશ્નો પોતાને હસ્તક રાખ્યા છે; અને જગતનો ઠેકો લઈને બેઠી છે. પરિણામે પેટ મોટું થાય અને હાથ પગ દોરડી જેવા થતાં, જલોદરના દર્દીની હાલત જેવી તેની હાલત થઈ છે. આજે તેના હાથ પગ મજબૂત કરીને જલોદરના પાણીને બહાર કાઢવાની જરૂર છે. વિશ્વસંસ્થા યૂનોમાં જે કેંદ્રીકરણ રાજકારણનું થયું છે તેના કારણે ઘણું બધું ગુલ થઇ જવા બેઠું છે. એક વખત બાલની ખાડીમાં મોટો મગરમચ્છ આવ્યો હતો. ઓટમાં પાણું ન જઈ શકતાં તે બૂમો પાડી

રામયુગ – ઋષભયુગ :

રામયુગમાં [illegible] હતી. [illegible] [illegible] લોકસંસ્થાના પ્રતિનિધિરૂપે લોકસંસ્થા (મહાજનોનું સંગઠન) હતી તેને પણ સ્થાન હતું. [illegible] સંસ્થા (બ્રાહ્મણોનું સંગઠન) પણ હતી. તે બન્ને રાજા (રાજ્યસંગઠન) બ્રાહ્મણોના અંકુશમાં રહેતા. અને લોકસંગઠનો પણ બ્રાહ્મણોની પ્રેરણા તળે ચાલતા. રામચંદ્રજીને દશરથમહારાજા પોતાની હયાતીમાં રાજ્ય આપવા માગતા હતા. એટલે પોતે નિર્ણય નહિ લઈને વશિષ્ઠ ગુરુને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું. વશિષ્ઠ ગુરુએ કહ્યું—

"जो पांचहि मत लागा नीको तो मुनरयान करहेतुटीका।"

ગુરુ વશિષ્ઠ (બ્રાહ્મણ–રાજ્યગુરુ) રાજાદશરથને કહે છે ગને એ કાંઈ વાંધો નથી પણ પંચ (લોક સંગઠન) ને પૂછો, તેને આ વ ગળે ઉતરે, સારી લાગે તો રામચંદ્રજીને રાજ્યાભિષેક આપવામાં મ કાંઈ બાધ જણાતો નથી."

ઋષભનાથ (જૈન) યુગે તો માનવો સરળ હોઈ ત્રણે સંસ્થાઓ ઠીક ઊભી થઈ ગઈ (૧) રાજ્યસંસ્થાના પ્રતિનિધિ તરીકે પોં પૂર્વાશ્રમમાં રાજા હતા. (૨) ખેતી–શિક્ષણ અને શસ્ત્રો બધાં લોકો શીખ્યા અને લોકસંસ્થા બનાવી. (૩) અને તીર્થંકર બની તેમણે સાધ (ધર્મ) સંસ્થા ઊભી કરી. પણ સંસ્થાઓ ઊભી થાય અને ઘડાય ત બન્ને જુદી વાત છે.

રામયુગમાં રાજ્યસંસ્થા ઘડાઈ ચૂકી હતી, તેથી તો :—

"रघुकुल रीत सदा चली आई
प्राण जाइ अरु वचन न जाई"

—ગુરુ વશિષ્ઠ એટલું બોલે તે પહેલાં પ્રાણપ્રિય પુત્રોને દશરથ રાજા ઋષિ વિશ્વામિત્રને હવાલે કરી દે છે.

અને રૂપાંતર કરવા જતાં ક્યારેક દરેકનો ખોફ વહોરવો પડે છે. જો કે બધાનુ પરિણામ તો અંતે સારૂ જ આવ્યું છે કે આજે દેશમાં એનો આદર ધીમે ધીમે વધતો જઈ રહ્યો છે.

ગાંધીજીએ સ્વરાજ્ય પછી પણ સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોનો ચીલો જાતે નોઆખલી જઈ ચાલુ રાખી બતાવ્યો જ છે. તેમની હૈયાતીમાં ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમો વગેરે બધા ધર્મોનાં અનુયાયીઓ મળ્યાં. તેમણે જે પ્રયોગો કર્યા તેમાં જેમ સાધુ સસ્થાના સભ્યો ભળ્યા તેમ શરૂમાં વિરોધ પણ કર્યો. છતાં લોકો એ મહાત્મા પુરૂષ ગાંધીજીની પડખે હતા એટલે સૌને ખેચાવું પડયું.

ગાંધીજી કહેતા : "હું ધર્મ અને ધર્મગ્રંથો બંનેને માનું છું. પણ જે પ્રત્યક્ષ અનુભવની સાથે ન મળે ત્યાં તેનું સંશોધન કરવામાં પણ માનું છું." આમાં ગાંધીજીની હૈયાતીમાં સાધુઓ સંસ્થારૂપે અલિપ્ત રહી ગયા. ગાંધી નિર્વાણ બાદ લોકસેવકો પણ સંસ્થાગત રીતે અલગ રહ્યા, એટલું જ નહીં પણ સામ્યવાદ, કોમવાદ. મૂડીવાદ, હાંડાઈવાદ અને ભ્રષ્ટાચારો વધતા ગયા; તો યે ન રોકી શકયા કે ન કોંગ્રેસને શુદ્ધ, સંગીન અને રાજકીય ક્ષેત્રની મર્યાદાવાળી બનાવવામાં રસ લઈ શકયા. હવે માત્ર અવ્યવસ્થિત લોકો શું કરી શકે?

અવ્યવસ્થિત લોકો તો 'ટોળાંનો ગાડરિયો પ્રવાહ' જેવા છે. તેમને રાજકીય પક્ષો અને મૂડીવાદી હિતોનાં સંગઠનો હાથા બનાવે તેમાં શી નવાઈ છે. સદ્દભાગ્યે શહેરી મજૂરોનાં સંગઠનનો નાનો દીવડો મજૂર–મહાજન રૂપે બાપુ મૂકી ગયા છે. પણ તેનેયે અનુબંધમાં જોડવાની જરૂરિયાત આવીને ઊભી છે. એટલે લોક સંગઠનની વાતને સ્થાન આપવામાં આવેલ છે.

સુસાધુઓ પ્રવૃત્તિથી અલિપ્ત રહેવામાં માનતા થયા છે; અને તે પણ જે સદ્પ્રવૃત્તિના સંઘ નિર્માતા ભગવાન મહાવીર સ્વામીના નામે! એ પણ કેટલું વિચિત્ર ગણાય. સદ્દભાગ્યે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ રાજ-

... નાદરત કરતા થઈ જાય છે.

આજે સુઅવસર છે અનુબંધનો :

પણ, જગતમાં જેમ જેમ દાંડતત્ત્વો, સ્વાર્થીઓ અને હિંસક તત્ત્વો વધતાં જાય છે તેમ તેમ લોકો પણ જાગૃત થતાં જાય છે અને અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે આજની કટોકટીમાં કાર્ય કરવાનો સરળ સુઅવસર છે.

બર્ટ્રેન્ડ રસલ જેવા ફિલસુફ અને આગેવાન સાહિત્ય-ચિંતક આગેવાની લઈ 'અણુ'નો વિરોધ કરવા તૈયાર થયા છે અને એ માટે હજારો સ્વયંસેવકો પણ મરણિયા બનીને નીકળવા તૈયાર છે. આફ્રિકામાં

પૂંજાભાઈ : " આર્થિક પ્રશ્નો સરળતાથી ઉકેલાય તો બીજું બધું સરળ થાય. "

નેમિમુનિએ ધ્યાન ખેંચ્યું : "એકલો ઉપદેશ કે કોરી વાતો કામ નહીં લાગે. આજે મૂડીવાદને સામાજિક દબાણની ક્રિયા જોડવી પડશે."

દેવજીભાઈએ કહ્યું : "પણ, રાજ્ય કે રાજકીય પક્ષનાં માણસો એવું કરતાં ડરે છે. એ ઉપરથી એનાં મૂળ કેટલાં ઊંડાં છે અને કેવી રીતે છે તેનો ખ્યાલ આવે તે માટે એક બે પ્રસંગ ટાંકું :—

(૧) પ્રધાન ગામમાં આવવાના હતા. કેટલાયે મોટા મોટા અમલદારો ત્યારે આવ્યા હતા. બધો ખર્ચ મામલતદારને ભોગવવો પડ્યો. હવે એના મનમાં થવાનું જ કે આ પૈસા ક્યાંથી કાઢવા? એટલે કાં તો જમીન અંગેના કામોમાં એ લાંચ લેશે અથવા પરમીટોના ક્વોટા આપવામાં લાંચ લેવા લલચાશે.

આવા સમયે મારું માનવું છે કે જો પ્રધાનશ્રી પોતાના આગમનનો ખર્ચ જાતે ઉપાડે કે રાજ્ય તરફથી થાય તેની વ્યવસ્થા કરે તો આમ ન બને.

(૨) એવી જ રીતે એક કોંગ્રેસી કાર્યકર છે. તેઓ ધારાસભાના સભ્ય પણ છે. તેમણે એક ધનવાન પાસે કોઈ રાહત કાર્યમાં પૈસાની માંગણી મૂકી. એ મૂડીદારે કહ્યું : "આ ચેકબુક...લખવી હોય તે રકમ લખો."

તેમણે કહ્યું : "હમણાં એક હજાર બસ છે. પણ ચૂંટણી વખતે પાંચ હજાર જોઈશે."

હવે આવી પરિસ્થિતિમાં અનિષ્ટો જાય શી રીતે?"

બલવંતભાઈએ કહ્યું : "હું પણ એક દાખલો ટાંકું.

એકવાર ન્યાયાધીશનાં કારકૂને ચોરેધાળે પાંચ રૂપિયા ફેંસલાની નકલ માટે માગ્યા. મેં ના કહી. ત્યારે વકીલ કહે : "તો તમને ફેંસલાની નકલ કઢાવતાં દિવસો નીકળી જશે."

અનુબંધ વિચારધારાનાં પાસાં [૫]

મુનિશ્રી સંતબાલજી [૨૫-૮-૬[illegible]

અનુબંધ વિચારધારાના [illegible] પાસાંઓ [illegible] પાસાંઓ ઉપર [illegible] કરતાં [illegible] છે. [illegible] વિચાર કરવાનો છે

આ ચાર અંગો આ પ્રમાણે છે :—

(૧) લોકો (ગામડાં કે નગરોની ખેડૂત, મજૂર, ગોપાલક મધ્યમવર્ગીય પ્રજા અને માતાઓ)નાં સંગઠનો.

(૨) રાજકીય સંગઠન (ખાસ કોંગ્રેસ).

(૩) રચનાત્મક કાર્યકરો (લોકસેવકો)નું સંગઠન.

(૪) ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંસ્થા — એટલે કે સાધુસંન્યાસીઓ.

આમનો સાધુ — સંસ્થામાં જૈન, બૌદ્ધ, હિંદુ સર્વ સાધુઓ આ[illegible] જાય છે પણ તેમાંયે જેઓ નવનિર્માણ અને અનુબંધમાં માનતા [illegible] એવા ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ છે તેને અલગ મૂકવા રહ્યા.

અનુબંધ વિચારધારાનાં પાસાંઓ ઉપર વિચારણા કરતાં એ [illegible] વિચારાયું છે કે રાજ્ય, લોકો, લોકસેવકો કે સાધુઓ, જ્યાંસુધી તે[illegible] સંસ્થાકીય રૂપે ઘડતર ન થાય ત્યાંસુધી તેઓ વિશ્વની સમતુલા જાળ[illegible] રાખવામાં મદદ રૂપ ન થાય. એટલે અનુબંધકાર ક્રાંતિપ્રિય સાધુ

એનું બીજું કારણ એ છે કે આજે રાજકારણ કે રાજકીય સંસ્થાઓનું જોર આખા જગતમાં વધી રહ્યું છે અને તેના ખોટા પ્રભાવ નીચે લોકો, કાર્યકરો અને બીજાઓને સહન કરવું પડે છે. એને જોઈએ તેના કરતાં વધુ મહત્વ અપાઈ ગયું છે. એટલે એનાથી નિર્લેપ તો ન જ રહી શકાય. વિશ્વવાત્સલ્યની દૃષ્ટિએ સમાજરચનાનો ખ્યાલ કરતાં રાજ્ય-સંસ્થા કે રાજકારણને અલગ રાખી શકાતું નથી.

ભગવાન ઋષભદેવે તો સમાજ વ્યવસ્થા પછી રાજ્ય કરેલું અને રાજ્યસંસ્થાનો પ્રારંભ કરેલો. રામ અને કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મહાવીર રાજકુમારો અને રાજાઓ હતા. તેઓ કદિ ત્યાગ – તપના નામે રાજ-કારણથી અલગ રહી શકયા ન હતા. તે ક્ષેત્ર એમને ગડયું જ પડેલું. ગાંધીજી પણ રાજકારણમાં પડ્યા ત્યારે ઘણાને લાગ્યું કે તેઓ ગંદકીમાં ઉતરી રહ્યા છે. ગાંધીજીને ઘણાએ એ અંગે પ્રશ્ન કરેલો અને ગાંધીજીએ તેમને જણાવેલું કે :—" અધર્મનો વધારેમાં વધારે અડ્ડો જામ્યો હોય તો તે રાજકારણમાં છે. દુનિયાનું અસરકારક બળ રાજકારણ છે, એટલે તમે એને પલટો નહીં ત્યાંસુધી કોઈ પણ કામ કરશો તો ઉપરથી આડું આવીને ઊભું રહેશે."

જૈન સાધુઓની વાત લઈએ. તેઓ એમ જ કહેશે કે આપણે રાજકારણ સાથે શું ? એને છોડો ! પણ હમણા ચેરીટી ટ્રસ્ટનો કાયદો આવ્યો. તે બધાને લાગુ પડ્યો એટલે બીજા બધા તો ઠીક પણ જૈન સાધુઓ વિરોધ કરવા લાગ્યા. એમ કહો કે એમાં સાધુઓને શું ? તો જવાબ મળ્યો કે " રાજ્ય બધામાં ડખલ કરે છે. મંદિરના પૈસા સાર્વજનિક કાર્યમાં ખર્ચો–આમ કરો તેમ કરો એવું કહે છે " પણ કોઈનું કં ચાલ્યું નહીં. ખરેખર જોઈએ તો સાધુઓનો અવાજ બુલંદ હોવો જોઈએ પણ રાજ્યને ખોટું મહત્વ અપાઈ જતાં તેના પ્રભાવમાં સાધુઓનો અવાજ દબાઈ જાય છે.

બીજી એક વાત લઈએ મત્સ્ય (માછલાં) ઉદ્યોગની. આ ભારત ભૂમિમાં બુદ્ધ અને મહાવીર જેવાઓએ અહિંસાનું ખેડાણ કર્યું છે હેમચંદ્રાચાર્ય જેવાઓએ પણ અહિંસાનું ખેડાણ કરાવ્યું છે ત્યાં

રશિયાએ જે વાત પકડી તેમાં શીડમ ફેમિલી ફંડ અને ફેય હોવાં જોઈએ તે વાત આવી પણ ધર્મભાવના જે હોવી જોઈએ તે ત્યાં નથી. ભારતના જેવી કોઈ કુટુંબ સંસ્થા ત્યાં નથી. કુટુંબો છે તો સંયુક્ત ભાવનાશાળી કુટુંબો નથી. ભોગપ્રધાન કુટુંબો છે. બાળક મોટો થાય એટલે જુદો થઈ જાય. તે ઘર માંડે. પણ કુટુંબ ન હોય. કુટુંબ હોય તો ત્યાં નગર વ્યવસ્થા ન મળે અને કુટુંબવાત્સલ્ય કે નગર વાત્સલ્ય અગર તો વિશ્વવાત્સલ્ય તો ઓછું જ જોવા મળે.

જિસસ ક્રાઈસ્ટને એ લોકો ખીલા ભોંકે છે અને જિસસ તેમના માટે પ્રાર્થના કરે છે કે "હે પ્રભુ! તું એમને માફ કરજે!" એવા ધર્મવાળા દેશના લોકોએ હીરોશીમા અને નાગાસાકી જેવાં શહેરોનો બોંબ વર્ષાદ્વારા નાશ કર્યો પણ ધર્મનું નૈતિક દબાણ ત્યાંયે આવ્યું અને આજે જગતના પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે શાંતિમય વાટાઘાટો કરવા દબાણ આવ્યું છે.

ધર્મ–સંસ્થા તરીકે સાધુ સાધ્વીઓ કે ગમે તેવા સેવકો રાજકારણથી અલગ ન રહી શકે. તેમણે એની સાથે અનુબંધ જોડવો જ પડે. જે લોકોને ધર્મ પમાડવો છે—સુધારવો છે તેમના શાસન અંગે એટલે કે રાજ્ય અંગે ઉદાસીન ન રહી શકાય.

ભારતમાં બ્રિટીશરો આવ્યા અને ગયા એમાં આપણે શું! એમ કહીને બેસવું એ ઉપયુક્ત નથી. બ્રિટીશરો આવ્યા તેમાં [illegible] માટે સારી વાત એ કે પરદેશો સાથે સંબંધો વધ્યા. આપણે [illegible]. આપણાં [illegible]–સંસ્કૃતિ બહાર વખણાવા લાગ્યાં અને [illegible] અહિંસક નીતિએ જગતને યુદ્ધ વગર શાંતિએ [illegible] કર્યું છે. રંગભેદની [illegible] નીતિ હોવા છતાં ભારત [illegible] તરીકે તેને અને બીજા રંગીન દેશોને રાખી [illegible] દેશોનું [illegible] બની જવું પડ્યું. એનું કારણ એક તો [illegible] થયું છે તે છે, અને બીજું કારણ [illegible] વિશ્વના રાજકારણને

ચારેય અંગોનો અનુબંધ :

આ બધા પ્રયોગોનો અર્થ એટલો જ છે કે આજે જગતના પ્રશ્નો કે દેશના પ્રશ્નો પ્રતિ ઉપેક્ષા રાખી શકાતી નથી. એટલે અનુબંધ વિચારધારાનાં રાજકીય અંગો તરીકે દેશમાં 'કોંગ્રેસ' અને વિશ્વમાં 'યૂનો' ને મહત્વ આપીને તેમનું અનુસંધાન લોકો સાથે કરવું રહ્યું.

રાજકારણની વાત આવે છે એટલે એક વાત કહી દઉં કે ઘણા લોકો કહે છે કે "તમે રાજકારણને શું સમજો?" ખરેખર રાજકારણ વાંચીને તેના વિદ્યાર્થી અમે થયા નથી પણ અમારું રાજકારણ લોકસંપર્કમાંથી આવ્યું છે.

રાજકારણની શુદ્ધિ માટે સર્વ પ્રથમ પ્રજાનાં નાના નાના ધંધાદારી નૈતિક પાયા ઉપર સંગઠનો રચીને તેનો રાજકીય ક્ષેત્રે અનુબંધ કોંગ્રેસ સાથે જોડવો પડશે અને રાજકીય સંસ્થાઓ કેવળ રાજકીય પ્રશ્નો ઉકેલે એ રીતે તેની પાસેથી ક્ષેત્રો ઓછા કરાવવાનું કાર્ય કરવું પડશે.

અનુબંધ વિચારધારાનાં આ ચાર અંગોની રચના વ્યકિત, સમાજ, સંસ્થા અને સમષ્ટિને પ્રતિનિધિત્વ આપવા માટે થયેલ છે. વ્યકિત એટલે પરાકાષ્ઠાવાળી વિભૂતિ. સમાજ એટલે વ્યવસ્થિત વિચારથી બનેલી જુદી જુદી સંસ્થાઓનો સમૂહ, સંસ્થા એટલે સમાજનાં ઘડતર માટે વ્યવસ્થિત મંડળ. ઘડતર પામતું પામતું માનવબળ આગળ જાય તે મંડળ. અને સમષ્ટિ એટલે સમગ્ર વિશ્વની જીવસૃષ્ટિ આ બધાંને ટકવાના સ્થાનો. એટલે, રાજ્યસંસ્થા લોકસંસ્થા, લોકસેવક સંસ્થા અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સંસ્થા છે. એ જ રીતે એમનો પરસ્પરનો વહેવાર ગોઠવવા માટે ચાર અંગો લેવામાં આવ્યાં છે તે લોકોની સંસ્થા (ગામડા, નગરના), રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થા રાજકિય સંસ્થા અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સંતો.

આ અલગ અલગ અંગો, અને તેમનો અનુબંધ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ તે અંગે હવે પછી વિચાર કરશું.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] માટે ઉચનીચના ભેદો [illegible] છે; કોમવાદને [illegible] છે અને માનવ[illegible]તાની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. નારી જાગૃતિ અને પછાત વર્ગની ઉન્નતિ તેણે કરાવી છે. તેણે તપ-ત્યાગ વડે લોકોનું ધોરણ ઊંચું આણ્યું છે અને રચનાત્મક કાર્યકરોની હારમાળા ઊભી કરી છે.

ગાંધીજી પછી તેમના અધ્યાત્મ વારસ તરીકે સંત વિનોબાજીએ પણ 'ભૂદાન' પ્રયોગ વડે આંદોની અહિંસક શકિતને પ્રગટાવી છે. ત્યારે કોંગ્રેસના મોવડી તરીકે અને રાજકીય વારસ તરીકે પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂએ અણુશસ્ત્રોના નિર્માણના કાળની વચ્ચે પણ ભારતની નૈતિક શકિત અને મધ્યસ્થતાનું માન ઊંચું કરાવ્યું છે અને બધાં રાષ્ટ્રોને શાંતિમય વાટાઘાટો કરવા માટે પ્રેરણા આપી છે

છે. અમેરિકા પાકિસ્તાનને મદદ કરે છે અને તે એની મદદનો ભારત સામે ઉપયોગ કરે છે. એટલે ભારતને તેની સામે મજબૂત બનીને ઊભા રહેવા ખર્ચના અંદાજપત્રનો ત્રીજો ભાગ સંરક્ષણમાં વાપરવો પડે છે. તે એની પતાવટ શાંતિથી કરવા માગે છે અને બે દેશ વચ્ચેના સાર્વભૌમત્વને સ્વીકારતા વિશ્વસંસ્થાની પણ એટલી જ જરૂર રહે છે.

(૨) સહઅસ્તિત્વ : બીજું તત્ત્વ છે સહ-અસ્તિત્વ. સાર્વભૌમત્વ સહઅસ્તિત્વના સિદ્ધાંત વગર ન ટકી શકે. બધાં રાષ્ટ્રો સાથે રહેશે અને તેમને વિશ્વસંસ્થામાં સ્થાન મળવું જોઈએ. આ અંગે ભારતના પ્રયાસો કેટલે હદ સુધી ચાલુ છે તેનો ખ્યાલ ચીનના પ્રશ્ન ઉપરથી આવશે. ચીન જો કે આપણી જ સરહદ પચાવી જવાની ખોટી દાનત રાખે છે તે છતાં તેને પણ વિશ્વસંસ્થામાં સ્થાન મળે તે માટે ભારતના પ્રયાસો સુવિદિત છે.

ભારતે સદભાગ્યે કોલંબો પરિષદ યોજી, તેમાં ચાર પાંચ રાષ્ટ્રો ભળ્યા છે. બાડુંગ પરિષદ એ પણ એશિયાઈ રાષ્ટ્રોના સહઅસ્તિત્વની વિચારણાને અમલમાં લાવવા માટે જાણીતી છે.

(૩) પરસ્પર આર્થિક સહકાર : બધા રાષ્ટ્રોએ પરસ્પર આર્થિક મદદ કરવી સહકાર કરવો. જેથી વિકસિત અને છતવાળા રાષ્ટ્રો અણવિકસિત અને અછતવાળાં રાષ્ટ્રોના વિકાસમાં મદદરૂપ થઈ શકે અને જગતની તમામ પ્રજાઓનું આર્થિક ધોરણ ઊંચું આવે.

ભાગ્યયોગે આર્થિક મદદના આ સિદ્ધાંતનું મૂલ્યાંકન અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન, જર્મની, જાપાન, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે શક્તિશાળી અને સમૃદ્ધ દેશોએ આંક્યું છે અને અણવિકસિત દેશોને ઉન્નત કરવામાં આ બધા રાષ્ટ્રો પોતાનો મહત્વનો ફાળો આપી રહ્યા છે. એના કારણે પણ વિશ્વ-વિગ્રહ ઓછો થતો જાય છે.

(૪) અનાક્રમણ નીતિ : આર્થિક સહકારની જેમ આ

મૂકવું પડ્યું. તે વખતે ખાત્રી થઈ કે કોંગ્રેસ સંસ્થા વિશ્વનું શ્રી
તટસ્થ બળ બને તો સુંદર કાર્ય થઈ શકે.

બીજો પ્રશ્ન આવ્યો હંગેરીનો એમાં ભારત થોડું મોડું પડ્યું એટ
જયપ્રકાશનારાયણ, સમાજવાદીઓએ દેશમાં આક્ષેપ કર્યા અને વિદેશનું
અમેરિકા વગેરેને લાગ્યું કે ભારત સામ્યવાદ તરફ તો ઢળતું નથી ને!
આવા આક્ષેપો માટે નવાઈ ન લાગવી જોઈએ. એ બીજી રીતે બતાવે
છે કે જગતને ભારતની સક્રિય સમયસરની તટસ્થતા જોઈએ છે. એ
તટસ્થતા એટલે ક્યારેક મૂડીવાદી દેશો તરફ કૂણી નજર થાય તો
ક્યારેક મેનન ઉપર ઝડી પણ વરસે. કારણ કે તેને તટસ્થતા ઉપરાંત
સાથે સંરક્ષણ અંગે પણ મજબૂત કાર્ય કરવાનું છે. તટસ્થતાના નામે દેશની
સ્વતંત્રતા કે સંરક્ષણને ન વેચી શકાય. તેમજ એ પણ તકેદારી રાખવાની
છે કે ક્યાંક કુણી નજરના કારણે હંગેરી જેમ ન થાય. એવું ચીનનું
છે. તે પંચશીલ અને હિંદી–ચીની ભાઈ ભાઈની ભલે વાતો કરે પણ
જરાક ગફલત થતાં મોટું સંકટ બની રહ્યું છે; તે ન ભૂલવું જોઈએ.

આજે તો રાજકીય સંસ્થાઓનાં સ્થાન અંગે વિચારણા કરવાની
હતી અને તેમાં રાજકારણથી નિર્લેપ ન રહી શકાય તેમજ દેશ અને
વિદેશના રાજકારણ અંગે કોંગ્રેસ જેવી રાજ્યસંસ્થાનું પોતાનું મહત્વ
વિશ્વ–અનુબંધ માટે સ્વીકારવું રહ્યું. જો કે કોંગ્રેસની અમૂક ક્ષતિઓ
છતાં, તેના ઈતિહાસ તરફ જુદી વિચારણા કરશું તો
ઉપયોગિતાનો પણ સ્વીકાર કરવો પડશે. તે હવે પછી વિચારશું.

ચર્ચાવિચારણા

જગતનું તટસ્થબળ :

શ્રી. માટલિયાએ અનુબંધ: વિચારધારામાં રાજકીય સંસ્થા
સ્થાન વિષે ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : ઈંગ્લાંડની મજૂર સરકારે
કે એક બાજુ લોકશાહી તરફ ઢળેલું અમેરિકન જૂથ છે છતાં
મૂડીવાદ તરફ વળેલું છે અને બીજી બાજુ રશિયા–ચીન બંને દ
જૂથ છે જે વ્યક્તિત્વ વિકાસની પાયાથી જ અવગણના ક

અમેરિકાના હિંદ ખાતેના ભૂ. પૂ. એલચી ચેસ્ટર બાઉલ્સ જેવાને પણ આ વાત સમજાઈ છે ત્યારે જગતને પણ સમજાશે.

મારા વિનમ્ર મત પ્રમાણે આ છે અનુબંધ વિચારધારામાં કોંગ્રેસ તરીકે રાજકીય સંસ્થાના આગ્રહનું રહસ્ય."

ગામડાંથી કોંગ્રેસને ભરી દો :

પૂંજાભાઈ કહે : "મુનિશ્રી સંતબાલજી"નું ગામડાંથી કોંગ્રેસને ભરી દો"—એ કથન પાછળનું ખરું મૂળ હવે સમજાય છે. મહાગુજરાત – સંયુકત મહારાષ્ટ્રની લડતોમાં પરદેશી સામ્યવાદનો હાથ અને જબલપુર જેવા કોમી રમખાણોમાં પરદેશી મૂડીવાદ કેવો કામ કરે છે, તે સમજાઈ આવે છે.

(૧) આર્થિક સામાજિક ક્ષેત્રે ગામડાંને ઘડી ને ભાર ઉપાડતા દેવો જોઇએ અને જૂના જાગી પડેલા કોંગ્રેસીઓએ તે ક્ષેત્રોમાંથી ખસી જવું જોઇએ; (૨) શિક્ષા અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રે રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાએ ઘડાઇને કામ કરવું જોઇએ. (૩) ત્યાં જામી પડેલા લોકોએ ખસી જઈને કાંતો તેના પ્રતિ વફાદારી સાથે રહીને કામને આગળ વધવા દેવું જોઈએ (૪) ગ્રામ પંચાયત, સુધરાઈ, લોકલ બોર્ડ વ.માં ગામડાનાં લોકસંગઠનો કે ઇન્ટુક જેવી કોંગ્રેસ સાથે જોડાયેલી સંસ્થાનું ચાલવા દેવું જોઈએ (૫) સલાહકાર પણ ભલે રહે પણ કોંગ્રેસનું મુખ્ય ક્ષેત્ર આંતરરાષ્ટ્રિય ક્ષે હોવું જોઈએ – આ બધી બાબતો હવે બહુબહુ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

દુર્ભાગ્ય એટલું જ છે કે કોંગ્રેસી જૂથમાંથી અમૂકને આ વાત સમજતી નથી, તે કદાચ આ ચૂંટણીમાં પ્રજાકીય સંગઠનોના વિરોધીઓ ધારાસભા કે લોકસભામાં મૂકશે.

તે છતાંયે અનુબંધ વિચાર ધારા પ્રમાણે તો કોંગ્રેસને જ મહા કરવાની રહેશે અને લોકોને ગળે એ વાત ઉતરશે નહીં.

કોંગ્રેસમાંથી સડો દૂર કરવો જોઈએ :

ગોસ્વામી : "એક કાંડ કુટુંબનો માણસ સફેદ ટોપી ઓઢીને, કોંગ્રેસમાં ઘૂસી લોકલબોર્ડનો પ્રમુખ બની ગયો છે."

અનુબંધ વિચારધારામાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું સ્થાન [૭]

મુનિશ્રી સંતબાલજી] [૨૯-૮-૬૧

અનુબંધ વિચારધારામાં મનનાં અંગો રૂપે માનવસમાજના પ્રતિનિધિ રૂપે રાજ્ય, લોકો, લોકસેવકો અને ક્રાન્તિપ્રિય સાધકોને લઈને તેમનાં સંગઠિતબળ રૂપે લોકસંસ્થા, લોકસેવકસંસ્થા, રાજ્યસંસ્થા અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંસ્થા એમ ચારને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. લોકો તો રહેવા જોઈએ તેમના સંગઠનોનું સંચાલન–પ્રેરણા કરવા માટે લોકસેવકો પણ જોઈએ અને તેમને સુમાર્ગે વાળવા માટે ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ પણ રહેવા જોઈએ. પણ અનુબંધ જેવી વિચારધારામાં રાજ્યસંસ્થાનું સ્થાન શા માટે?' તે અંગે વિસ્તારથી વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. એ વિચારણા દરમ્યાન એ પણ સાર નીકળ્યો કે કોંગ્રેસ જેવી દેશની પ્રતિનિધિ સંસ્થા અને 'યુનો' જેવી વિશ્વની પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓનું રાજ્યસંસ્થા રૂપે આગવું મહત્વ છે અને તેની ઉપેક્ષા સેવીને આગળ ન વધી શકાય.

અહીં વિશેષ રૂપે કોંગ્રેસ–રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અનુબંધ વિચારમાં સ્થાન શા માટે? અને તેના વિકાસમાં કયા કયા તત્ત્વોએ ભાગ ભજવ્યો છે અને હાલના તબક્કે તેનામાં શું શું ખામીઓ છે તેનો વિસ્તારથી વિચાર કરવામાં આવશે.

[illegible] ખ્યાલ નહતો(?).

ધાર્મિક અને શાંતિકારી પુટ :

૧૮૮૫માં શરૂઆતમાં આગે કોંગ્રેસની સ્થાપનામાં જે અગ્ર મુખ્ય હતી તે દાદાભાઈ નવરોજી. તેમણે જે બીજ રોપ્યું તેમાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ એ હતો કે "જે કાર્ય કરવું તે સારી રીતે કરવું. અને સારી રીતે કરવું તે સાચું કરવું. તેમાં આખો જરથોસ્તનો ફાળો છે." શાંતિથી કામ લેવું શાંતિમય સાધનો વડે જ શાંતિના કાર્યો કરવાં. એ સિદ્ધાંતમાં પારસી ધર્મનો ફાળો હતો. આમ કોંગ્રેસની પ્રારંભની નેતાગીરીમાં ધાર્મિક પુટ જોવા મળે છે. રાજ્યને કેટલી હદ સુધી સ્વીકારવું અને ધર્મની છાયા હોય તેવું નેતૃત્વ સ્વીકારવું એ વિચારો પાયામાં હતા.

પારસીઓ સાથે જે સુધરેલા હિન્દુઓ કોંગ્રેસ તરફ વળ્યા તેમાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ, લાલા લજપતરાય વ.નો ફાળો મુખ્ય છે. આ નેતાઓ અને તેમનાથી પ્રેરાઈને બીજી બળેલી વ્યકિતઓ હિંદુસમાજની સુધરેલી શાખા આર્યસમાજની હતી. આર્યસમાજે હિંદુસમાજની સુધારણામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. એટલે ઉદાર ધાર્મિક વિચારણા કહી શકાય તેનું બળ ધરાવતી નેતાગીરી પણ કોંગ્રેસને મળી. એટલે તેના પાયાના ઘડતરમાં ધાર્મિક ઉદારતા અને શાંતિમય સાધનો વડે લોકકલ્યાણની ભાવનાઓ દ્દઢપણે હતી. પરિણામે ભવિષ્યમાં કોંગ્રેસ ક્યારેય પણ અશાંતિમય સાધનો વડે સશસ્ત્ર હિંસક લડતથી બચતી રહી. તેની લડત શાંતિમય અહિંસક સાધનો અને નૈતિક દબાણની રહી.

ક્રાંતિનો જુસ્સો અને લાલ-બાલ-પાલનો ત્રિવેણી સંગમ :

એક તરફ કોંગ્રેસને શાંતિ અને ઉદારતાની નીતિનો પુટ મળ્યો. ત્યારે બીજી તરફ તેમાં બંગાળ, પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રનું જે જુસ

સર્વપ્રથમ એ છે કે કોંગ્રેસની આધાર રૂપની નીતિનું જેનું બાહરમાન છે તેની સામ્યવાદ તરફ તેમાની કૂણી નજર. આ કૂણી નજરનું એક કારણ એ છે કે માનવકલ્યાણના પાયાનિક તત્વને તે કંઈક માનવને રોટલો, ઓટલો અને માનજન આપવાનું સ્વીકારે છે એટલે પશ્ચાત દેશના લોકો તે તરફ આકર્ષાય તેમ તે તરફ આકર્ષણ રહી શકે. સામ્યવાદનો ભય એ છે કે તેના પાયામાં વ્યક્તિને ભોગ-સુખો આપવાનું છે. તેના વિકાસને બાંધી લેવામાં આવ્યો છે. સ્વતંત્ર વિચારને ત્યાં સ્થાન નથી; તેમજ ભૂતકાળની કે વર્તમાનની કોઈ પણ મહત્વની વ્યક્તિની કારકિર્દીનું કોઈ મૂલ્યાંકન નથી. આપણે ત્યાં ક્રુશ્ચેવ સાથે પ્રમુખ બુલ્ગાનીન આવ્યા હતા. આજે એ બુલ્ગાનીન ક્યાં છે તેની કોઈને ખબર નથી. જે સ્ટાલિને રશિયાને લોખંડી સંરક્ષણતા આપી તેના મડદાને પણ ફેંકી દેવા જેટલી ધૃષ્ટતા ત્યાં થઈ શકે છે. મરેલાંને બધા માફ કરે છે પણ સામ્યવાદમાં એ માફ નથી. જો કે કહેવાય તો એ જ છે કે "વ્યક્તિ માટે, વ્યક્તિ વડે વ્યક્તિઓનું શાસન" પણ તેમાં વ્યક્તિના સ્વતંત્ર વિકાસને, સ્વતંત્ર વિચારને કે સ્વતંત્ર વિરોધને જરા પણ સ્થાન નથી. હજારો અને લાખોની સંખ્યામાં વિરોધીઓની માનવ–હત્યા કરી નાખવી એ ત્યાં શક્ય છે. એટલે જ અનુબંધ વિચારધારામાં એનો વિરોધ છે. આ તો લોકોનું એક સમૂહ મળીને સરમુખત્યારશાહી ભોગવે છે અને બધાંને બંધનમાં જકડે છે ત્યારે મૂડીવાદમાં એક વ્યક્તિ પોતાના ભોગ–સુખો માટે બીજાની અવગણના કરે છે એટલે તેનો પણ અનુબંધ વિચારધારામાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી. એવી જ રીતે કોમવાદી પક્ષો માનવ–માનવ વચ્ચે ઝેર–વેર રેડે છે, ભેદો ઊભા કરે છે, ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે એ કલંકસમા છે, એટલે તેમને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી.

પણ, સામ્યવાદ તરફ કહેવાતી કૂણી નજર રાખનાર કોંગ્રેસનું ધ્યેય સમાજવાદનું છે; અને જો કે હંગેરીના પ્રશ્નમાં તેની સહેજ ઢિલાસ થયેલી, પણ કોંગોના પ્રશ્નમાં તો એણે મક્કમતા દાખવી છે.

નિશ્ચિત મત સંખ્યા મેળવવા માટે કોંગ્રેસ નચિંત નથી. કોંગ્રેસ મૂડીવાદી વર્ચસ્વ ન વધે તેનો પણ પ્રશ્ન છે અને સામ્યવાદ ન તેનો ભય પણ છે. આવા સમયે ઘડાયેલી સંસ્થાની ટીકા કે તોડી પાડવાની નીતિ અપનાવવામાં ભૂલ થશે. આવા વખતે તેને ટેકો આપી તેની સાચી વાતોને પ્રગટ કરવી અને ભૂલોનો વિરોધ કરી તેને સુધારવી અને જનસંગઠનોએ મત આપી તેને નચિંત બનાવવી એ ધર્મ રહે છે.

કોંગ્રેસને રાજકીય માતૃત્વ મળવું જોઈએ :

સામ્યવાદ જ સંપત્તિની વહેંચણી કરે છે એવું નથી. આ ભારત દેશમાં ધર્મદૃષ્ટિએ (વર્ણાશ્રમધર્મની રૂએ) જે સમાજવાદ ઘડાયો છે તેમાં સંપત્તિની વહેંચણી આવી જ જાય છે. એટલું જ નહીં, તેના ધર્મ સંસ્કારોમાં માનવતાના નામે પણ દાન કરી જવાનું પણ આવે છે. એટલે એ તો અહીં સરળ છે. જરૂર છે જનસંખ્યા કોંગ્રેસની પાસે રહે તેની. તોજ તે ટકી શકે અને વિશ્વમાં પોતાનો પ્રભાવ ઊભો કરી શકે. છેલ્લી ચૂંટણી વખતે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાયું છે કે જગતની મહાન શક્તિઓ પણ ભારતની સક્રિય તટસ્થતા અને પ્રભાવને સાંખી શક્તિ નથી અને કોંગ્રેસને તોડી પાડવા માટે એક વિશાળ પાયા ઉપર અંદરખાનેની તૈયારીઓમાં વિદેશીઓનો પણ હાથ હતો. કોંગ્રેસ ત્યારેજ પ્રભાવ પાડી શકે જ્યારે તેને મત નિશ્ચિંતતા હોય અને તેથી કરીને તેને મનની નિશ્ચિંતતા મળે. આ માટેજ કોંગ્રેસની સાથે જનસંગઠનો રાજકીય માતૃત્વ સંબંધ હોવો જોઈએ એમ અનુબંધ વિચારધારા કહેવામાં આવે છે.

આ અંગે ગામડાનાં નૈતિક લોકસંગઠનો ઊભાં ન થાય ત્યાં સુધી અને રચનાત્મક કાર્યકરોનાં નૈતિક સંગઠનો લોકસેવક સંગઠનો ન થાય ત્યાંસુધી પ્રજાને સહન કરવું પડશે. વિનોબાજીએ એક વાર કહેલું કોંગ્રેસ કદાચ અહિંસક કાર્યક્રમોમાં આડખીલી ઊભી કરે ખડકસમી ઊભી રહે. ભાલ નળકાંઠાની પ્રવૃત્તિમાં આપણને પણ ત્યાંથીજ મુશ્કેલી આવે

[illegible] રહે છે.

કોંગ્રેસને રાજકીય માતૃત્વ મળ્યાનું કારણ :

સામ્યવાદ જ સંપત્તિની વહેંચણી કરે છે એવું નથી. આ ભાર[illegible] દેશમાં ધર્મદૃષ્ટિએ (વર્ણાશ્રમધર્મની રૂએ) જે સામ્યવાદ પડ્યો [illegible] તેમાં સંપત્તિની વહેંચણી આવી જ જાય છે. એટલું જ નહીં, તેના સ[illegible] સંસ્કારોમાં માનવતાના નામે પણ દાન કરી જવાનું પણ આવે [illegible] એટલે એ તો અહીં સરળ છે. જરૂર છે જનસંખ્યા કોંગ્રેસની પડ[illegible] રહે તેની. તોજ તે ટકી શકે અને વિશ્વમાં પોતાનો પ્રભાવ ઊભો [illegible] શકે. છેલ્લી ચૂંટણી વખતે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાયું છે કે જગત[illegible] મહાન શક્તિઓ પણ ભારતની સક્રિય તટસ્થતા અને પ્રભાવને સાંખ[illegible] શક્તિ નથી અને કોંગ્રેસને તોડી પાડવા માટે એક વિશાળ પાયા ઉપ[illegible] અંદરખાનેની તૈયારીઓમાં વિદેશીઓનો પણ હાથ હતો. કોંગ્રેસ ત્યારે[illegible] પ્રભાવ પાડી શકે જ્યારે તેને મત નિશ્ચિંતતા હોય અને તેથી કરીને તે[illegible] મનની નિશ્ચિંતતા મળે. આ માટેજ કોંગ્રેસની સાથે જનસંગઠનોને રાજકીય માતૃત્વ સંબંધ હોવો જોઈએ એમ અનુબંધ વિચારધારામાં કહેવામાં આવે છે.

આ અંગે ગામડાનાં નૈતિક લોકસંગઠનો ઊભાં ન થાય [illegible] અને રચનાત્મક કાર્યકરોનાં નૈતિક સંગઠનો લોકસેવક સં[illegible] ત્યાંસુધી પ્રજાને સહન કરવું પડશે. વિનોબાજીએ એક [illegible] કોંગ્રેસ કદાચ અહિંસક કાર્યક્રમોમાં આડખીલી ઊભી ક[illegible] રહે. ભાલ નળકાંઠાની પ્રવૃત્તિમાં આપણને પણ ત્યાં[illegible]

મેં ઇન્દુકને પણ કહ્યું છે: " તમારે હડતાલની અવેજી કરવી પડશે. તમે હડતાલ પાડશો અને સામ્યવાદીઓ પાડશે તો કોની અસર થવાની? એટલે એના બદલે અવેજીમાં શુદ્ધિ પ્રયોગ આપવો જોઈએ. અને તે થાય ત્યારે તેની ચોકી કરનાર અસરકારક બળ પણ જોશે." ખંડુભાઈ, વસાવડા વગેરે ગાંધી વિચારના અને ઘડાયેલા સેવકો છે; તેઓ છે ત્યાં સુધી ઠીક છે. પણ મજૂરોને જો સત્તા અને ધન તરફ વધારે ધ્યાન રહેશે તો અંતે તો તેનાં પરિણામો ખતરનાક નીવડશે. જો સંસ્કૃતિ તરફ ધ્યાન આપવું હોય તો નૈતિક ચોકી ઊભી કરવી પડશે.

ગુજરાતનાં તોફાનો વખતે કુરેશીભાઈએ ઉપવાસ કર્યા ત્યારે ભાલ નળકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘે દોરવણીનું કામ ઉપાડી લીધેલું. સમાજને ટકવાનું અસરકારક સાધન, કોંગ્રેસને રાજકીય રીતે નિશ્ચિંત કરવી જોઈએ. સાથે સાથે ગામડામાં કામ કરવા માટે, કેટલાક કાયદા ગામડાંને સ્પર્શે છે, માટે ગામડાનું પ્રતિનિધિત્વ સ્વીકારાય તે મુજબ કાર્ય કરવું જોઈએ.

ગ્રામ સંગઠનો (લોક સંગઠનનો એક ભાગ)નો સ્વીકાર થયો છે, પણ હજુ કેટલાક કોંગ્રેસીઓને ગળે આ વાત ઉતરી નથી. તે ગ્રામ પંચાયત રૂપે ગામડાંનું કાર્ય ગામડાં કરે અને તેનું પ્રતિનિ જિલ્લા સમિતિમાં આવે તે અંગે ઘણાં પ્રાંતોમાં કાર્ય થઈ રહ્યું છે. કે પંચાયતોમાં ગ્રામ સંગઠનોએ જવું કે નહીં તે પ્રશ્ન છે?

આ દિશામાં મારું માનવું છે કે લોકોનું નૈતિક ધોરણ સુધ નિમિત્તે સત્તા નો હાથ ધરવી જોઈએ નહીંતર વિજાતીય તત્ત્વો પ્ર જાય તેવો ખતરો રહે છે. એકવાર શહેરની સુધરાઈઓમાં કે ભાગ ન લેવો એવો ઠરાવ આવેલો ત્યારે મેં એનો વિરોધ કરેલો.

સાંસ્કૃતિક કે શિક્ષણના ક્ષેત્રે કોંગ્રેસ પોતાનો ઉપયોગ હરિફ ન કરે અને તે સંબંધનાં સંગઠનોને સ્વતંત્રપણે વિકસવા દેશે તો પરિણામ આવશે. આ સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ નૈતિક મળે તો તેનું ભવિષ્ય ઘણું સારું થશે.

[illegible] વિશ્વશાંતિ માટે [illegible]
એ માટે [illegible] વિચારણામાં તેને [illegible] આવેલ છે.

ચર્ચા – વિચારણા

વિશ્વવાત્સલ્ય સર્વોદય અને કોંગ્રેસ

શ્રી બળવંતભાઈએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: મારી દષ્ટિએ સર્વાંગી ક્રાંતિ માટે બે સંસ્થાઓ (૧) વિશ્વવાત્સલ્ય (૨) સર્વોદય દેખાય છે. આમ એ બન્નેનાં પ્રયોગને ઉપર ઉપરથી જોતાં એક જ દિશા લાગે છે. બાપુનું અધૂરું કાર્ય આ બન્ને સંસ્થાઓ આગળ ધપાવવા માંગે છે. ૐ મૈયાના પ્રતીક દ્વારા જગતના તમામ ધર્મો, સંસ્થાઓ અને લોકો વિશ્વવાત્સલ્યની સાથે છે જ્યારે સર્વોદય સાથે કેવળ થોડી વ્યક્તિઓ છે. રાજ્ય (કોંગ્રેસ) આ બન્ને વચ્ચે. આવરણ રૂપ દેખાય છે. છતાં ત્રણેય સંસ્થાઓએ કાર્યક્રમો આપી, પોતે શું છે! તે બતાવી આપ્યું છે.

કોંગ્રેસ સિવાયના બીજા કોઈ રાષ્ટ્રીય પક્ષો પાસે હડતાલ, તોફાન અને હિંસા સિવાય કોઈ કાર્યક્રમ નથી. સત્તા પર બેઠેલા પક્ષના દોષો બતાવવા સિવાય તેમણે કાંઈજ રચનાત્મક કાર્ય કર્યું નથી. આ બધું જનતા જાણે છે. તેથી સત્તા, સ્વાર્થ અને સોનું તેમજ ધર્મના નામે ભેદો દૂર કરવામાં જો વિશ્વવાત્સલ્ય, સર્વોદય અને કોંગ્રેસ ત્રણેય અનુસંધાન કરીને કામ કરે તો વિશ્વમાં સર્વાંગી શાંતિ અને ક્રાંતિ થઈ શકે. આ કામ ઝટપટ થવું જોઈએ. એટલે જ અનુબંધ શબ્દ ખૂબ અગત્યનો થઈ પડે છે.

લોકો અને રાજ્ય વચ્ચે નિકટતા અને અંતર :

ફૂલેરાય માટલિયા : "મેં રચનાત્મક સમિતિ સૌરાષ્ટ્રને એક પત્ર લખ્યો છે. તેમાંનો "પક્ષાતીત" ભાગ વાંચું તે પહેલાં રાજ્ય, લોકો અને સંરક્ષણ અંગે થોડુંક કહું. પ્રથમ હાથી, ઊંટ, ઘોડા વગેરે સાધનો રાજ્ય પાસે હતાં. તે સંરક્ષણનું મુખ્ય કામ કરતું. શસ્ત્રોમાં

તેથી સંસ્થાઓ અને લોકોની [illegible] જ પૂરક બની ધ્યેય [illegible] [illegible] કરે છે. [illegible] કોંગ્રેસમાં [illegible] છે. [illegible] [illegible] તેનાં ધ્યેય [illegible], નૈતિક પાયા ઉપર [illegible] [illegible] કોંગ્રેસનું [illegible] તેમ શહેરી [illegible] [illegible] કે [illegible] પણ એ માર્ગ [illegible] કોંગ્રેસ [illegible] બને.

ગામડામાં ગ્રામ પ્રાયોગિક સંઘો અને [illegible] તથા શહેરોમાં [illegible] પ્રાયોગિક સંઘો નૈતિક દોરવણી આપે તો કોંગ્રેસ, ઇંટુક અને જનતા શુદ્ધ, મજબૂત અને સંગીન બને. રચનાત્મક કાર્યકરોએ વાણીનો અતિ સંયમ સાધવો જરૂરી છે તેમજ તેમણે રાજ્યાશ્રિત બનવા કરતાં બાપુનો તપ-ત્યાગ સેવાનો માર્ગ લેવો જોઈએ, તોજ તેઓ સક્રિય તટસ્થ અને સત્યાગ્રહી બની તેજસ્વી બની શકશે.

મહાગુજરાતનાં તોફાનો વખતે ગામડાંમાંની અજોડ શ્રમ ટુકડીઓએ તથા શહેરોની તપસ્યાએ કોંગ્રેસને ઉગારી, શુદ્ધ અને સંગીન બનાવી શકી હતી. કોંગ્રેસમાં મૂડીવાદી કે સામ્યવાદી કે કોમવાદી કોઈ પણ બળ ન પેસે તેની પૂરી કાળજી રાખવી જોઈએ અને તે રાજકીય ક્ષેત્રે કામ કરી શકે તે માટે તેની પાસેથી, આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રો લોકસંગઠનો અને લોકસેવક સંગઠનોને આપવાં જોઈએ.

એકપક્ષની વાત ક્યારે થાય ?

માટલિયા : "અનુબંધ વિચારધારા એક પક્ષની વાત જનતાની તાકાત ઉપર કરે છે. આરબ જૂથની જેમ રાજ્યની તાકાત ઉપર નહીં અને જેમ ધર્મ જો સદાચારનો પાયો સ્વીકારે તો તેનો સમન્વય થઈ શકે તેમ જે પક્ષો લોકશાહીને આચરણ (વાતો).ના પાયા ઉપર સ્વીકારે તો જ તેમને કોંગ્રેસ સાથે મેળવી શકાય; એ વાત આપણે સ્વીકારીએ છીએ."

મુનિશ્રી સંતબાલજીએ કહ્યું કે નેમિમુનિ અને માટલિયા બન્નેની વાત વસ્તુ તત્ત્વરૂપે એક છે એટલે અનુભવે બંધનું સાચું સત્ય પ્રગટ થશે.

ત્યારે એમને એ બેઉ પ્રકારનું ધ્યાન લોકસંગઠનો અને રાજ્યસંગઠન છે. ગાંધીજીએ રાજ્યકારણને ગૌણ સ્થાન આપ્યું પણ લોકસંગઠનને આગળ કર્યાં. લોકશાહી સંગઠનોનો વિચાર કરતાં કર્યાં તે કાર્ય અધૂરું રહ્યું. આજે એ કાર્ય પૂરું કરવાની જરૂર છે. કારણ કે વિશ્વના રાજકારણની શુદ્ધિ માટે ભારતને સક્રિય નેતૃત્વ લેવાના માટેની જરૂર છે, અને એ માટે રાજ્યકારણના તરીકે કોંગ્રેસને નૈતિક કરવા માટે, તેને શુદ્ધ અને સંગીન બનાવવા માટે પ્રેરક અને પૂરક બળની જરૂર છે.

લોકસંગઠનોમાં પણ ત્રણ સંગઠનો લેવામાં આવ્યા છે: (૧) ગ્રામસંગઠન (૨) નગરના મધ્યમવર્ગીય અને મજૂરોનાં સંગઠનો અને (૩) માતૃસમાજ. આમાં સર્વ પ્રથમ, ગામડાંને લેવામાં આવેલ છે.

આજે ગામડાંની સ્થિતિ શું છે તે અંગે વિચાર કરીએ. દેશમાં યંત્રો વધ્યા છે એટલે ગામડું ચૂંથાઈ ગયું છે. મોટા મોટા શહેરોની વસતિ વધતી ચાલી છે અને ગામડાં ભાંગી પડ્યાં છે. આ બધું હોવા છતાંયે ભારતનો પ્રાણ કહીએ તો તે ગામડાં છે. એનું એક કારણ તો એ છે કે અહીં વસતિ વધારે છે અને તે પ્રમાણે દરેકને ન્યાય પુરઃસર રોજી અપાવી શકે તો તે ગામડાં છે. એશિયામાં વધુ વસતિ વાળાં બે દેશો છે ભારત અને ચીન. ભારતને પોતાની વસતિના જીવન માટે ખેતી ઉપર આધાર રાખવાનો છે. અહીં ખેતી માટે વધુ અવકાશ છે. ચીન તો સામ્યવાદ, તરફ ઢળી ગયું છે એટલે તેનો પ્રશ્ન રહેતો પણ ભારત માટે ગામડામાં વસતી ૮૨% પ્રજાની નૈતિક જાગૃતિ લોકસંગઠનોનો અવકાશ રહે છે.

ગાંધીજીએ બે વાત રજૂ કરેલી. (૧) ભારતનું એકમ રહેશે અને (૨) બીજી વાત એ કરી કે કિસાન (ખેડૂત) કોંગ્રેસ છે. આજે ગામડું અને ખેતી એનો વિચાર કરીએ. ય ધમાલ, વિજ્ઞાનની દોટ અને શહેરનાં આકર્ષણો આ બધાં વચ્ચે ગ અટવાઈ ગયું છે. તે છતાં તેને જ જગાડવું પડશે અને બહાર કાઢવું કારણ કે ગાંધીજીએ નાદ વહેતો કર્યો છે કે ભારતનું મૂળ ગામડું

આમ જોઈ શકાય છે કે ગામડાંમાં એક તો જનસંખ્યા [illegible] છે (૨) તે જીવન-ઉપયોગી ચીજોનું ઉત્પાદક છે, (૩) ત્યાં [illegible] ગૌરવ છે (૪) અને સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો છે. આ બધાં કારણોસર [illegible] તેનું વિશ્વ સાથે અનુસંધાન થાય તો વિશ્વ શાંતિ માટે મહત્વનું કામ [illegible]

આજે ક્યાંયે શાંતિ નથી દેખાતી. બર્ટ્રાંડ રસેલ [illegible] શાંતિવાદીઓના મગજમાં મંથન ચાલી રહ્યું છે કે શું કરવું? [illegible] મહામંત્રીનું વિમાની અકસ્માતમાં પૂર્વયોજીત યોજના મુજબ મૃત્યુ [illegible] કોંગ્રેસને ચૂંટણીઓમાં ખૂબ મહેનત કરવાની છે. (ચૂંટણીઓ પહેલાં[illegible] આ વાત છે.) યૂરોપ, અમેરિકા, ફ્રાંસ અને રશિયા વચ્ચેનાં સંઘર્ષો [illegible] થયાં નથી. આ બધાની વચ્ચે શાંતિનો રસ્તો અનુબંધ વિચારધારાનો [illegible]

તેમાં વ્યક્તિને મહત્વ તેના વ્યક્તિત્વ પૂરતું જ છે. પણ ખાસ [illegible] મહત્વ તો સમાજને અપાયું છે. સમાજ ઘડાય છે સંસ્થાને લીધે. [illegible] સંસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં સંસ્કૃતિના અંશો હોય. એટલે જ અનુબંધમાં લોકસંગઠન, રાજ્યસંગઠન, લોકસેવક સંગઠન અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓની સંસ્થા એ ચારેનો સાથે વિચાર કરવામાં આવે છે.

ભારતની સંસ્કૃતિમાં, અહિંસક સંસ્કૃતિમાં જેમનો મોટો ફાળો છે, તેઓ છે રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મહાવીર. છેલ્લાં બે બુદ્ધ અને મહાવીરને ઐતિહાસિક રીતે જાણી શકાય છે. પહેલાં બેને રામ અને કૃષ્ણને રામાયણ અને મહાભારતથી જાણી શકાય છે. ભગવાન મહાવીરે સંઘની રચના કરી જેથી વ્યવસ્થિત રીતે એ યોજના કામ કરે છે—લોકોમાં; માટે એ યોજના આજે પણ એટલી જ મહત્વની છે. બુદ્ધનો ધર્મ પરદેશમાં એની જીવન તરફની મધ્યમ માર્ગીય નીતિના કારણે વ્યાપક બન્યો.

આ ચારેયને આપણે અનુબંધકાર તરીકે—ક્રાંતિકાર તરીકે ઘટાવી શકીએ. એ ચારેયનો લોકસંપર્ક કઈ રીતે રહ્યો તેનો વિચાર કરીએ. ગામડાં—કે આમ પ્રજા સાથે તેમનો અનુબંધ નીચે પ્રમાણે હતો.

[illegible]

[illegible] નહીં ભાળે. [illegible] મહારાજ [illegible] ગયેલી. તેમણે ખેડૂતોને પૂછ્યું : "આમ કેમ ?" તેમને જવાબ મળ્યો કે બુદ્ધિ પ્રતિભા છે પણ [illegible] અમારા ઉપાસ્ય દેવ રહ્યા નથી. [illegible] કોદાળી–પાવડો અમારા ઉપાસ્ય દેવ છે. આ ગામડામાં રહેલ ખામીઓ દૂર ન કરવાનું પરિણામ !

જ્યારે ભારતના ગામડાંઓમાં ગાંધીયુગમાં તેની ખામીઓ દૂર કરી, ખૂબીઓ પ્રગટાવવાના ઘણા કાર્યક્રમો થયા છે. એટલે જ પેલા અમેરિકનને ભારતના ગામડામાંથી કેટલાંક સુંદર તત્વો મળ્યા તે એની વિશેષતા છે.

આજે જ્યારે વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળે તેવાં સંયોગો ઉભા થયા છે ત્યારે અહિંસક ઢબે તેને નિવારવાના ઉપાયો યોજાય એ જરૂરી છે. ગામડાં ઉપર શહેરનું જે નિયંત્રણ છે તેને અહિંસક રીતે દૂર કરવા માટે વિચારવાનું છે. આ માટે રાજ્ય સંસ્થા પાસે મદદની આશા રાખવી વધારે પડતી છે. તે માટે જનતા દ્વારા ક્રાંતિ કરવી હોય તો લોકસંગઠનના મુખ્ય ભાગ રૂપે ગ્રામ સંગઠનની ખાસ જરૂર છે.

મને શ્રદ્ધા છે કે ગામડામાં આ બધા બળોનો અનુબંધ થાય તો ભારતનું ગામડું વિશ્વનું પ્રેરણાસ્થાન બની જશે અને કોંગ્રેસ ઘડાશે, નહીં તો તેનું રૂપાંતર થઈ જશે. એ રીતે અહિંસક સમાજ રચના શક્ય બનશે.

અનુબંધ વિચારધારા અને ગ્રામસંગઠન [૯]

મુનિશ્રી સંતબાલજી] [૨૯-૯-૬૧

અનુબંધ વિચારધારામાં લોકસંગઠનોનું સ્થાન. એના અન્વયે ગામડું અને ગ્રામસંગઠન અંગે પ્રારંભિક વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. ગામડાંમાં ખૂબીઓ ક્યાં છે. અને ખામીઓ ક્યાં છે તેની પણ વિચારણા થઈ ચૂકી છે. આજે ગ્રામસંગઠનો કરવામાં કઈ કઈ વસ્તુ જોઈએ અને કયો મસલો ત્યાં છે તે જોઈએ.

ગ્રામસંગઠન શા માટે?

એ અંગે ગાંધીવિચાર પ્રમાણે આપણે જોઈ શક્યા કે લોકશાહી સમાજવાદ માટે જે પાયો છે તે ગામડું છે. તેની અંદર આપણી સંસ્કૃતિનાં ઊંડા મૂળ પડ્યાં છે. ગામડાનું મહત્ત્વ ચાર બાબતોને લીધે છે:—(૧) જનસંખ્યા (૨) જરૂરતોનું ઉત્પાદન (૩) શ્રમનો આનંદ (૪) સરળતા.

આ ચારે ય બાબતો શહેરમાં જોવા નહીં મળે. આજે શહેર વિજ્ઞાન અને આધુનિકતામાં તેમ જ કેટલીક બીજી બાબતોમાં આગળ છે પણ સ્વરાજ્ય આવ્યાના પંદર વર્ષ પછી પણ ત્યાં પશ્ચિમનો પવન વધારે જોરથી ફૂંકાઈ રહ્યો છે. ગામડાંમાં પણ જો કે એની થોડી ઘણી અસર પહોંચી છે પણ હજી ત્યાં પૂર્વની અસર ઊંડી છે. જનસંખ્યાની

અનુબંધ વિચારધારા અને ગ્રામસંગઠન [૯]

મુનિશ્રી સંતબાલજી] [૨૯-૯-૬૧

અનુબંધ વિચારધારામાં લોકસંગઠનોનું સ્થાન, એના અન્વયે ગામડું અને ગ્રામસંગઠન અંગે પ્રારંભિક વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. ગામડાંમાં ખૂબીઓ ક્યાં છે. અને ખામીઓ ક્યાં છે તેની પણ વિચારણા થઈ ચૂકી છે. આજે ગ્રામસંગઠનો કરવામાં કઈ કઈ વસ્તુ જોશે અને કયો મસલો ત્યાં છે તે જોઈએ

ગ્રામસંગઠન શા માટે?

એ અંગે ગાંધીવિચાર પ્રમાણે આપણે જોઈ શકયા કે લોકશાહી સમાજવાદ માટે જે પાયો છે તે ગામડું છે. તેની અંદર આપણી સંસ્કૃતિનાં ઊંડા મૂળ પડયાં છે. ગામડાનું મહત્ત્વ ચાર બાબતોને લીધે છે:—(૧) જનસંખ્યા (૨) જરૂરતોનું ઉત્પાદન (૩) શ્રમનો આનંદ (૪) સરળતા.

આ ચારેય બાબતો શહેરમાં જોવા નહીં મળે. આજે શહેર વિજ્ઞાન અને આધુનિકતામાં તેમ જ કેટલીક બીજી બાબતોમાં આગળ છે પણ સ્વરાજ્ય આવ્યાના પંદર વર્ષ પછી પણ ત્યાં પશ્ચિમનો પવન વધારે જોરથી ફૂંકાઈ રહ્યો છે. ગામડાંમાં પણ જો કે એની થોડી ઘણી અસર પહોંચી છે પણ હજુ ત્યાં પૂર્વની અસર ઊંડી છે. જનસંખ્યાની

અનુબંધ વિચારધારા અને ગ્રામસંગઠન [૯

મુનિશ્રી સંતબાલજી] [૨૯-૯-૬

અનુબંધ વિચારધારામાં લોકસંગઠનોનું સ્થાન. એના અન્ ગામડું અને ગ્રામસંગઠન અંગે પ્રારંભિક વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. ગામડાં ખૂબીઓ ક્યાં છે. અને ખામીઓ ક્યાં છે તેની પણ વિચારણા થ ચૂકી છે. આજે ગ્રામસંગઠનો કરવામાં કઈ કઈ વસ્તુ જોશે અ કયો મસલો ત્યાં છે તે જોઈએ

ગ્રામસંગઠન શા માટે?

એ અંગે ગાંધીવિચાર પ્રમાણે આપણે જોઈ શક્યા કે લોકશા સમાજવાદ માટે જે પાયો છે તે ગામડું છે. તેની અંદર આપ સંસ્કૃતિનાં ઊંડા મૂળ પડ્યાં છે. ગામડાનું મહત્ત્વ ચાર બાબતોને લ છે:—(૧) જનસંખ્યા (૨) જરૂરતોનું ઉત્પાદન (૩) શ્રમ આનંદ (૪) સરળતા.

આ ચારેય બાબતો શહેરમાં જોવા નહીં મળે. આજે શ વિજ્ઞાન અને આધુનિકતામાં તેમ જ કેટલીક બીજી બાબતોમાં આગ છે પણ સ્વરાજ્ય આવ્યાના પંદર વર્ષ પછી પણ ત્યાં પશ્ચિમનો પ વધારે જોરથી ફૂંકાઈ રહ્યો છે. ગામડાંમાં પણ જો કે એની થોડી ઘ અસર પહોંચી છે પણ હજુ ત્યાં પૂર્વની અસર ઊંડી છે. જનસંખ્યા

ભાગી જાય. એટલે પેલાઓમાં હિંમત અને સંગઠન વધુ, જ્યારે અહીં કાયરતા અને ભાગલા!

આ દાખલો આપ્યો પણ આ જ ખામીઓના કારણે ગામડાં આગળ આવી શકતાં નથી. આજે ગામડાંનો દોર સંચાર જોવા જઈએ તો કોના હાથમાં છે? શહેરોની પછવાડે કસ્બા (નગર) ચાલે છે. નગરની પાછળ ગામડાં ચાલે છે અને ગામડાં પણ અમૂક દાંડ તત્ત્વો કહે તેમ ચાલે છે. જ્યાં સુધી લોકસંખ્યા સંગઠિત નહીં હોય ત્યાં સુધી કોંગ્રેસ ઉપર વજન નહીં પડે. કદાચ કોઈ બીજી રીતે લાવવા માગતું હોય તો પણ તે જૂથ બાજી કરીને સત્તા દ્વારા લાવી શકે છે. પણ જનતા દ્વારા ક્રાંતિ કરવી હોય તો બધો વિચાર કરવાનો રહે છે.

એ માટે ગામડાંના નૈતિક પાયા ઉપર સંગઠનો કરી તેમનું અનુસંધાન વિશ્વ સાથે કરવું પડશે. જો તેમ ન થાય તો ગામડું અલગ પડી જવાનું અને અંતે તે પડી ભાંગવાનું, ઇતિહાસના પાને એવું પણ જોવા મળે છે કે જ્યારે આક્રમણકારીઓ આવ્યા ત્યારે દરેક ગામડાંવાળાઓએ એમ કહ્યું; "અમારું ગામ ન લૂંટશો. આગળ જાવ!" તેણે આમ પોતાનો બચાવ કર્યો; આખા દેશનો નહીં. દરેકનો નોખો ચોકો–રસોડું. બીજે ગમે તે થાય પણ આ ચોકા–ચોકાને કંઈ નહીં. હું તો શુદ્ધ જ રહું છું. આમ ગામડું પોતે સલામત રહેતું ગયું અને દેશમાં ભંગ પડતો ગયો. છેવટે એની અસર ગામડાંને થયા વગર ન રહી.

અગાઉ ન્યાયનું કામ બાદશાહો ગામડાંને જ સોંપતા. કેળવણી કેવી આપવી તે પણ તેમને જ નક્કી કરવા દેતા પણ આજે વિચિત્ર પરિસ્થિતિ છે. પોલિસ પટેલ ગામનો; પણ નોકર સરકારનો, મહેસૂલી પટેલ પણ સરકારી, તલાટી તાલમાં ઊભો રહેનાર, તે પણ સરકારી. આ બધા અગાઉ ગામમાંથી જ ન્યાયપૂર્વકનું વળતર પામતા પણ હવે એ બધો પ્રબંધ રાજ્યે હાથમાં લીધો એટલે રાજ્ય તેનો

સમાઈ પણ જાય તેની ખબર વિશ્વમાં પહોંચાડી શકાય. આ બાબતમાં બીજા પણ શકય નથી.

આપણે જો કોઈ પણ પરદેશનાં સારા ગામડાંની વાત અહીં સાંભળી શકીએ તો ભારતનાં ગામડાંનું સંધાન પણ વિશ્વ સાથે કેમ ન થઈ શકે. પણ આ સંધાનનું કાર્ય તબક્કાવાર થવું જોઈએ. નદી નહેરે, નહેર તળાવને અને તળાવ સમુદ્રને મળે એમ ગામડાંનું અનુસંધાન કોંગ્રેસ સાથે; કોંગ્રેસનું આખા ભારત સાથે અને ભારતનું વિશ્વ સાથે અનુસંધાન થતાં એક ગામડું વિશ્વ સાથે અનુસંધાન સાધી શકે.

વિશ્વના અનુસંધાન માટે કોંગ્રેસને જ માધ્યમ :

કોંગ્રેસ માટે લોકોને ઘણું કહેવાનું છે એ સડી ગઈ છે; સડી ગઈ છે. એ અંગે અનુબંધ વિચાર ધારામાં રાજકીય સંસ્થા સંબંધે લંબાણથી ચર્ચા-વિચારણા કરતી વખતે તેનું મહત્વ સમજાવવામાં આવ્યું છે. આજે વિશ્વ સાથે અનુસંધાન કરવું હોય તો બીજી એવી કઈ સંસ્થા છે કે જે એ કામ કરી શકે? કોઈ ધર્મ સંસ્થા પણ એવી નથી કે જે 'યૂનો'માં પ્રભાવ પાડી શકે એટલે જેનો કોઈ આદર્શ છે; જેને લોકશાહીની તમન્ના છે વિશ્વહિતની દષ્ટિ છે તેવી કોંગ્રેસજ નજર સામે આવે છે.

એક ચૂંટણી વખતે જયપ્રકાશજી આવેલા. ત્યારે રવિશંકર મહારાજે પૂછેલું કે "પ્રજાસમાજવાદી પક્ષને સરકાર સોંપી દેવામાં આવે તો તમે ચલાવશો?" તો તેમણે જવાબ આપ્યો: "અમારી પાસે ક્યાં એટલા બધા માણસો છે?" જો પ્રજાસમાજવાદી પક્ષ પાસે એટલા માણસો નથી. શક્તિ નથી તો જનતા કેવી રીતે તેમના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકે. ક્રાંતિ કરવી હોય તો તે સત્તા દ્વારા કે જનતા દ્વારા! તે નક્કી કરી લેવું જોઈએ. સત્તાઓ દ્વારા થતી ક્રાંતિમાં લોક-પરિવર્તન થતું નથી ત્યારે જન જાગૃતિએ થતી જનતા વડેની ક્રાંતિમાં સુખ શાંતિ અને સમાધાન આવે છે. પણ હવે, કોંગ્રેસ પણ સત્તા દ્વારા ક્રાંતિમાં

[illegible]

[illegible] કોંગ્રેસનું માર્ગદર્શન અને સામાજિક આર્થિક સાંસ્કૃતિક અને [illegible] નૈતિક માર્ગદર્શન પ્રાયોગિક સંઘનું [illegible] છે. કોંગ્રેસી આગેવાનો માનશે કે નહીં તે [illegible] જોવાનું નથી. [illegible] નૈતિક માર્ગદર્શન પ્રાયોગિક સંઘનું જ રહેશે."

કહેવાનો ભાવ એ છે કે કોંગ્રેસ સાથે અનુસંધાન કરવાનું છે અને સાથે રૂપાંતર પણ કરવાનું છે. આ વાતો જો [illegible] કરે એટલે કામ કેમ થશે એમ કોઈ કહેશે; પણ અનુસંધાનનો રસ્તો સાચો છે અને તે થતાં [illegible] થશે જ.

ગણોતધારા અંગે કોંગ્રેસ સરકાર સામે શુદ્ધિ પ્રયોગ શરૂ કર્યો. અમરેલીની બે પંચાયતોએ ઠરાવ કરી ટેકો આપ્યો. ભૂદાન સમિતિએ પણ ટેકો આપ્યો. કોંગ્રેસ જિલ્લા સમિતિ બીજું તો કાંઈ ન કરી શકી, પણ કોંગ્રેસીઓએ ભાગ ન લેવો એવી વાત કરી. આવું તો થશે પણ તેથી કોંગ્રેસ સાથે અનુસંધાન તો બંધ નહીં જ થાય. ગામડાંમાં દાંડ તત્ત્વો બળવા છે. તેનું મૂળ કારણ તપાસતાં જણાશે કે સામંતશાહી અને મૂડીવાદ ત્યાં આવેલ છે અને શોષણ થાય છે એટલે ગાંધીજીએ શોષણ મુક્તિ માટે રેંટિયો આપ્યો હતો. પણ એ કાંતનું સંગઠન આપી શકે તે પહેલાં તેઓ ચાલ્યા ગયા. હવે એ કામ આપણે આગળ ચલાવવું જોઈએ.

ગામ સંગઠન અંગે તકેદારી :

ગામડાનાં સંગઠનોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિને મુખ્ય બનાવવી પડશે. શોષણ ને મટાડવા માટે એ બહુ જ જરૂરી છે. તે ઉપરાંત તેમાં ખેડૂત મંડળ વગેરેનું ચોક્કસ પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ. નાનાં નાનાં લોક

[illegible]

[illegible] (૧) [illegible] (૨) [illegible] (૩) [illegible] (૪) [illegible]
[illegible] ભા. ના. પ્રાયોગિક સંઘની રચના છે.

ચીન અને જાપાન બૌદ્ધ ધર્મી છે પણ ત્યાં સંસ્કૃતિનાં ત[illegible] ગામડાં સુધી પહોંચ્યાં નહીં એટલે સામ્યવાદ પેસી ગયો. આપ[illegible] ગામડાંઓ એ સ્થિતિએ ન પહોંચી જાય તે માટે આગળથી કામે લાગ[illegible] જોઈએ. એ માટે ગ્રામરક્ષક ગામનો એમનાં નૈતિક સંગઠનો બના[illegible] આપીએ તો જ ગામડાં ભારતી દૃષ્ટિએ સદ્ધર બનીને ભારતને જ ન[illegible] વિશ્વને પ્રેરનારાં અને નૈતિક પૂર્તિ કરનારાં બની શકશે.

ચર્ચા – વિચારણા

રખારી કે રાહબરી

શ્રી પૂંજાભાઈ એ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : "જ[illegible] વખતમાં ભારતમાં જંગલો હતાં. ત્યારે પશુપાલકોએ એ સાચ[illegible] હોય તેમ જણાય છે. રબારીની વ્યાખ્યા જો 'રાહબરી' કરીએ [illegible] જંગલી પશુઓ સામે લડી લડીને જંગલોમાં એ પોતાનાં જાનવરો [illegible] વસ્યો અને પછી ખેડુત; વેપારી, વસવાયાં વગેરે બધું મળીને ગામ [illegible] બધા સારા માઠા પ્રસંગે એક બીજાને ઉપયોગી થતા. આખું [illegible] કુટુંબની જેમ રહેતું, ગામનો ભાણેજ ગામની દીકરી એવાં સગ[illegible] દુઃખમાં પણ સાચવી રાખે.

પ્રારંભમાં નદી કિનારે, તળાવ કિનારે ગામો વસતાં પણ જેમ [illegible]

છે, તેમના દરેક કાર્યક્રમોમાં ગામનો સહયોગ અને સંસ્થાઓનું અનુસંધાન છે. આવાં ગામોનું અનુસંધાન નિશ્ચ સાથે થાય તો જરૂર અસર પડે.

ન્યાયી સંગઠનને નમન

દેવજીભાઈ: નૈતિક સંગઠન મજબુત હોય તો સૌની શુદ્ધિ થ એનો એક દાખલો આપું. અમારે બગાવમાં ગામના ઠિલાટ તાલુકદા દીકરો ઉચ્છૃંખલ થયો. તેના ઘરવાળાં કણબી બહેન, બીજા છની સ એક કુંભારના ખેતરમાંથી ભારા બાંધી આવ્યા. કણબી તાલુકદાર ગયો પણ બચુભાઇ (તાલુકદારે)એ દાદ ન આપી. કણબીએ ખેડૂતમંડળ આશ્રય માંગ્યો બચુભાઈ તેના પણ આગેવાન હતા. શરૂઆતમાં વિરોધ થયો પણ અંતે ભૂલ તરીકે તેમણે ગામના ધર્માદામાં પ્રાયશ્ રૂપે દંડ ભર્યો.

રાહત ક્રાંતિને ન થોભાવે!

શ્રોફ: જે રાહતું ક્રાંતિને થોભાવે તેના કામમાં આપણે ન પ જોઇએ. દા. ત. રેડક્રોસ સોસાયટીનું કામ ઘાયલને સેવા આપવી છે. પણ જો લડાઇ બંધ થવા સાથે તેનું અનુસંધાન ન હોય તો ક્યારેક તે કામ લડાઈ ચાલુ રાખવા જેવું પણ બની જાય એવી જ રીતે દાન દેનારના શોષણમાં ફર્ક ન પડે તો તે કાર્ય શોષણ ઢાંકણુ બની જાય છે. હું ઘડિયાળના કામમાંથી અંબર ચરખાના ક ઉપર એટલા માટે આવ્યો. પાયાનાં કામો સાથે આધ્યાત્મિક અનુસ રહેવો જોઈએ જે સંતબાલજી, મુનિ નેમિચંદ્રજી વ.ના કાર્યોમાં એ જ આપણને પ્રેરણારૂપ બની અગાઉ ન થયેલાં કાર્યો કરવા મ કટિબદ્ધ કરશે; પણ ક્ષુલ્લક બાબતોને મહત્વ આપી સમય બગાડ ન જોઈએ.

બધાં કાર્યોને યોગ્ય મહત્વ આપવું.

પૂ. નેમિમુનિ: "રેંટિયા અંગે શ્રોફે કહ્યું છે તે બરાબર પણ તેની સાથે બાપુએ હરિજન સેવા, ન્યાય, આરોગ્ય, રોગીની સે

સર્વાંગી ક્રાંતિ સંસ્થા સિવાય એકલી અસાધારણ વિભૂતિથી પણ નહીં થાય એ વાત સાચી છે. સંસ્થાને અસાધારણ અને નિયમો અંકુશ એટલે તેને શોધી નિમંત્રણ આપે.

અનુબંધ વિચારધારામાં એક નહીં પણ મુખ્યપણે ચાર સંસ્થાનો અનુબંધ આવે છે : (૧) ગામડાં અને શહેરોનાં પછાત અને મધ્યમ વર્ગીય સંગઠનો. (૨) ઘડાયેલાં રાજ્ય સંગઠનો (દેશમાં કોંગ્રેસ અને વિશ્વમાં યુનો) (૩) દુનિયાભરના લોકસેવકોની સંસ્થાઓ તથા (૪) દુનિયાભરની સાધુ સંસ્થાના ક્રાંતિ પ્રિય સાધુ–સાધ્વીઓ.

આને લઈને અનુબંધ કાર્યમાં વિરોધો ઊગશે અને પગલે અવરોધ આવશે પણ કાર્યક્રમ આચરનારાં જિજ્ઞાસુ એવાં એકેએક ક્ષેત્રનાં નર-નારીઓને આમાં અવકાશ હોઈ વાડાને તોડનારાં નિમિત્તો બનશે, પણ તે અંતે વાડો નહીં બને કે નહિ બનાવે.

માનતા; પણ એ વખતે તાત્કાલિક પ્રશ્ન ભારતની આઝાદીનો હતો એટલે તેમણે એને મહત્વ આપ્યું અને કદાચ જીવતા હોત તો જરૂર ગામડાંના ઉદ્ધારનું કાર્ય આગળ ધપાવત. એમના રચનાત્મક કાર્યક્રમોનાં સૂત્રોમાં, રેંટિયો, સ્વદેશી, ખાદી, ગ્રામોદ્ધાર વગેરે ગામડાંને જ વધારે સ્પર્શે છે.

આજે એ ગામડાંને ફરી ખડાં કરવાનાં છે. તે એકલાં ન ટકી શકે. તેમણે વિશ્વમાં પહોંચવું પડશે. નદી, નદ અને અખાત દ્વારા સમુદ્રને મળે તેમ ગામડાં રાજકીય સંસ્થા કોંગ્રેસ દ્વારા વિશ્વમાં પહોંચી શકે.

અત્યાર સુધી ગામડાંની વિશેષતાઓ ઉપર આપણે વિચાર કરી ગયા છીએ. હવે સાંસ્કૃતિક રીતે ગામડામાં ક્યાં ક્યાં તત્વો પડ્યાં છે તેનો વિચાર કરીએ. આજે દુનિયામાં મુખ્ય ચાર ધર્મો છે; હિંદુ, ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી અને બૌદ્ધ. બધા ધર્મોનો મુખ્ય સંબંધ માનવ-સમાજ સાથે હોય છે. ક્યાંક વ્યકિત સાથે તે સંકળાયેલા અપવાદે નજરે ચડે છે. હિન્દુધર્મનો વિકાસ હિન્દમાં થયો છે. તેમાં હિન્દમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મો અને બહારથી આવેલા ધર્મોનું મિશ્રણ છે. ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી, પારસી બધાંની સંસ્કૃતિ એમાં ભળી છે. શકો, હૂણો, યવનો બધાનું અહીં સંગમ થયું છે. સમુચ્ચય કે સંગ્રહ એનું જ નામ હિંદુ ધર્મ છે. એટલે જ ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે હું પહેલાં હિન્દુ છું. હિન્દી બાદમાં છું. આજની હિન્દુ-સંસ્કૃતિ એટલે ચાર મુખ્ય ધર્મોના સમન્વયનો સાર છે. છે. તેણે, જૈન બૌદ્ધ, હિન્દુ ધર્મના સિધ્ધાંતો તો પચાવ્યા જ છે પણ છેલ્લે છેલ્લે યવનો અને ઇસાઈ ઓ આવ્યા તો તેના પણ આદર્શોને અપનાવી લીધા છે. ગામડાઓમાં હિન્દુ સંસ્કૃતિ કે ભારતની સંસ્કૃતિનાં દર્શન થઇ શકે છે અને જે તત્વો બાકી રહ્યાં હોય તેવું વાવેતર પણ થઈ શકે છે.

આ અંગે આપણે થોડાક દાખલાઓ જોઈ જઈએ. સર્વ પ્રથમ ગામડામાં ન્યાતજાતના વર્ણભેદો હોતા નથી. થોડાં વર્ષો ઉપર હું સૌરાષ્ટ્રમાં ગયેલો ત્યારે એક વાત સાંભળી કે એક ભંગી કુટુંબ કરાંચીમાં રહેતું હતું. તેની દીકરી પોતાના બીમારપતિને સાથે લઇ પોતાના પિયરના ગામને પાદરેથી નીકળી. અહીં તો તેનું કોઈ ન હતું. પણ, ગામના પટેલે તેનું ગાડું જોયું.

એક ફેરા [illegible] ત્યાં એક [illegible] [illegible] [illegible] ગયાં
તેમાં રવિશંકર મહારાજ પણ આવેલા. તે વખતે વર્ગના મકો તે
ત્યાં નારણે બેઠા ગયેલા. તે એકની સ્ત્રી જન્મે પગે લંગડી હતી. મહ
ડોસાને પૂછ્યું : "શાની લંગડા થયા ! તમે એવી લંગડીબાઈને શું
પરણ્યા ?" ડોસા કહે : "મહારાજ ! હું જાણીને પરણ્યો છું. નાનપ
એ લંગડી હતી. એ બીમારીને કોણ પરણત ?"

આનું નામ પ્રેમલગ્ન. સ્ત્રી પુરુષને ઉપયોગી થાય અને પુ સ્ત્રીને ઉપયોગી થાય ત્યાં જ ખરો પ્રેમ થાય. આજે મોટા ભાગે થ આંતર્જાતીય લગ્નો પાછળ રૂપ, મન, વિકાર કે કોઈ પણ પ્રકાર લાલસા વધારે જોવામાં આવે છે. એક જૈનના મુસ્લિમ કન્યા સા લગ્ન થયા. સંતાનના નામ પાડવાની વાત આવી ત્યારે મને પૂછતાં મેં કહ્યું 'કોઈ ઇસ્લામી નામ આપો તો સારું, આત્મીયતા વધશે. સદ્‌ભાગ્યે સંત વિનોબાજીએ પણ એ વાતને ટેકો આપ્યો.

એક જૈન આગેવાનની દીકરી ખ્રિસ્તીને પરણી. સમાજમાં ધડાકો થયો. પણ, જો એ ખ્રિસ્તીને સાચા જૈન બનાવવામાં આવે તો તેથી સમાજને ફાયદો જ થાય.

"તારા સંગનો રંગ ન લાગે તો તું વૈષ્ણવ કાચો"

હિંદુ ધર્મમાં એટલી ઉદારતા હોય, સામા માણસને પચાવવાની તાકાત હોય તો સામો માણસ ધર્મિષ્ઠ કેમ ના બને ? માંસાહાર કેમ ન છોડે ? કુવ્યસનો કેમ ન છોડે ? અકબરે હિંદુધર્મ સ્વીકાર્યો; કારણ કે તેને સારો સંગ મળ્યો. તો આવાં તત્ત્વો ગામડામાં તરત ઉપસી આવે તેવું તેનું ખેડાણ છે. માત્ર તેને સારો વળાંક મળવો જોઈએ. જૈન-મુસ્લિમ લગ્ન વખતે સૌભાગ્યમલજી મહારાજ તે ગામ ગયા અને તે વખતે સમાજે તે કુટુંબને અપનાવી લીધું.

૨૫, ધન કે બીજી લાલસાના કારણે આવાં લગ્ન થયાં હોય તો તેને મહત્વ ઓછું અપાવવું જોઈએ અને વાતાવરણ એવું સર્જવું

થઈ શકે નહીં. આ માટે તેમને વધારે ગામડાંમાં સ્થાપીને ગામડાં મજબૂત કરવાં પડશે; કારણ કે ગામડાંઓ હજુ પણ સંસ્કૃતિમાં આગળ છે અને એ રીતે તેમનું વિશ્વમાં મહત્વનું સ્થાન છે. બીજું એ છે કે તેમનું નૈતિક વજનદાર સ્થાન છે એટલે કે ધર્મ જે રાજ્યાશ્રિત બની ગયો છે તેના બદલે રાજ્યને ધર્મ–આશ્રિત કરવું પડશે. એ માટે પણ લોકસંગઠનો જરૂરી બનશે. શહેરનાં સંગઠનો આજે કાં તો આર્થિક પાયા ઉપર, કાં તો કોમવાદી, કાં તો રાજકીય પાયા ઉપર મોટા ભાગે રચાયેલાં છે. ક્યાંક જ્ઞાતિઓનાં પણ સંગઠનો છે. આવાં સંગઠનો કેવળ સંકુચિત વર્તુળ બનાવવામાં જ મદદરૂપ થઈ શકે; જો તેમાં બીજી જ્ઞાતિ, ધર્મ, કોમ તરફ ઉદારતાનું દૃષ્ટિબિંદુ રાખવામાં આવે તો જ તેમની ઉપયોગિતા થઈ શકે. ત્યારે ધર્મ અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ગામડાનાં સંગઠનો થાય તો તે સર્વકારણભૂત, સર્વહિતકારી અને ઉપયોગી થશે. ચારે ધર્મોના સમન્વયની ભૂમિકા પણ ગામડાનાં સંગઠનો દ્વારા ઊભી કરી શકાશે. આ ઉપરાંત ગામડાનાં સંગઠનોમાં બીજા કેટલાંક તત્ત્વો જરૂરી છે તેનો વિચાર હવે પછી કરશું.

ચર્ચા – વિચારણા

ગામડાં સંસ્કૃતિથી સભર છે

બળવંતભાઈએ 'અનુબંધ વિચારધારામાં ગ્રામસંગઠનોનું સ્થાન' એ બીજા મુદ્દા ઉપર ચર્ચા શરૂ કરતાં કહ્યું : "ગ્રામસંગઠનોનાં નૈતિક નિયમો તેમજ રોટી-બેટી વહેવારમાં એકતા આવે તે અંગે ઉદાર બનવાની અને આત્મીયતા પ્રગટાવવાની વાત મને ગમી છે. અરૂંધતી ઋષિપત્ની બન્યાં, હિડંબા રાક્ષસીનો વિવાહ પાંડવ સાથે થયો, શાંતનુ રાજા મત્સ્યગંધા સાથે પરણ્યાં, આવા અનેક દાખલાઓ વર્ણભેદ, જાતિભેદ અને ધર્મભેદને અપ્રમાણ કરાર કરતાં જોવા મળે છે. દરેક ધર્મોએ ગુણને જ પ્રધાનતા આપી છે તો પછી શુદ્રો અને ઇસાઈ કે મુસ્લિમો સાથે વર્ણભેદના કારણે શા માટે રોટી-બેટીનો ભેદભાવ પાડવો જોઈએ?

હતાં ત્યારે એ કુટુંબ અમારી પાસે આવ્યું તે વખતે બહેન જે છાતીફાટ રુદન કરે અને "બકરાં કાપે એ રીતે મને કાપે" એવી ભાષા વાપરે એ જોઈને મને થયું કે આવા લગ્નોનું શું પ્રયોજન! આવેશમાં આવીને આ રીતે લગ્ન થાય, છોકરાંઓ થાય અને કલેશ કે વિખવાદ વધે એ રીતનું મિલન કોઈ કામનું ખરું?

એ જ રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં કેરલની એક હરિજન કન્યા સાથે એક કાર્યકરનાં લગ્ન થયાં. તે કુટુંબ પણ મળેલું. તેમાં ભાઈ ઘણું કરે પણ મેળ ન મળે.

આ વાતો ઉપરથી એવું લાગે છે કે ભલે હૃદયથી એક ગણીએ પણ લગ્ન જેવી બાબતોમાં નાતમાં પરસ્પર થાય તે જ સારું છે. જમવાનો પ્રશ્ન જૂદો છે કે ગમે તે નિરામિષાહારીને ત્યાં જમી શકાય પણ લગ્ન—વહેવારમાં ઘણો વાંધો આવે છે.

લગ્ન અંગે વધુમાં વધુ ઉદાર એટલે હદ સુધી જ થવું જોઈએ કે એક સંસ્કૃતિ અને એક રિવાજવાળાઓમાં લગ્ન થાય તો જીવન વહેવાર સુખે ચાલી શકે. અલબત્ત ગુરુદેવ કહે છે તેમ બન્ને પોતાનો ધર્મ પાળે અને બાળકનું નામ સ્ત્રી ઉપરથી અને બાલિકાનું નામ પુરૂષ ઉપરથી પાડવામાં આવે તો આગળ જતાં આત્મીયતા આવી શકે પણ વચલા ગાળાની અવદશાનું શું? એ મિશ્ર બાળકોના રોટી–બેટી વહેવારનું શું? વળી જે જાતિના એ કન્યા અને મુરતિયા હોય તે જાતિના બીજા નરનારીઓને તેમની કન્યા કે મુરતિયાની તંગી પડે તો તેમનું શું? આ ઉપરથી મને લાગે છે કે બેટી વહેવારની વાત બરાબર નથી."

ઉપસંહાર

ઉપરોક્ત પ્રશ્ન પરત્વે ખૂબજ ચર્ચા ચાલેલી અને અંતે તારણ એ નીકળેલું કે બન્ને કુટુંબોની સમ્મતિથી આવાં લગ્નો થાય અને તેમાં પણ સંયમ અને સદ્ગુણ મુખ્ય હોય તો સારું. સાધુ સાધ્વીઓ કે

ગ્રામસંગઠનની આર્થિક
અને સામાજિક નીતિ [૧૧

મુનિશ્રી સંતબાલજી | [૧૦-૧૦-

[illegible] ના બે અંગોના ખ્યાલ [illegible] ગ્રામસંગઠન [illegible] તેનો વિચાર આપણે અહીં થઈ ચૂક્યો છે, હવે એ ગામડાંઓના મુખ્ય અંગરૂપ ગ્રામસંગઠનોની આર્થિક અને સામાજિક નીતિનો વિ[ચાર] કરવાનો છે.

આર્થિક નીતિ ઉપર વિચાર કરતાં પહેલાં જગતના અર્થતંત્ર[ની] દિશા અને તેના પ્રત્યાઘાતો ઉપર પણ વિચાર કરવો પડશે. આજનું જગતનું અર્થતંત્ર 'કેમ વધારે મેળવવું અને કેમ વધારે વાપરવું?' એના ઉપર જ ચાલી રહ્યું છે. આ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ ઉપર રચાયેલી ભાવના છે અને તેની અસર ગામડાંઓ ઉપર પણ થઈ છે.

સામાન્ય રીતે ગામડાંની અર્થનીતિનો આધાર યોગ્ય ઉત્પાદન અને યોગ્ય વિનિમય એ બે મુદ્દાઓ ઉપર રહેલો છે. આજે જો કે ગામડાંનાં ઉત્પાદનનાં સાધનોમાં વૈજ્ઞાનિક સહાયની અપેક્ષા રહે છે. તેમાં વ્યાપકતા નથી તો તે પણ લાવવી પડશે. ગામડાંની અર્થનીતિ સામૂહિક છે. સમૂહ – કલ્યાણ એની પાછળની ભાવના છે. આપણે એકલા પોતાના માટે ખેતી કરતા નથી, પણ આખું ગામ છે તે માટે કરીએ છીએ.

મજાક કરતાં કહ્યું : "બોરણો તો ભોગ શાખો છે. ભગવાન ઉપર શ્રદ્ધા હોય તો તેને પાણી મોકલવા કહો.

ભગતને લાગી ગયું દિલમાં અને બોલ્યા: "આ બોરણો અમરતો નથી રાખ્યો. મને મારા ભીડુ ઉપર શ્રદ્ધા છે. તે પાણી મોકલશે." તેમણે નક્કી કર્યું. ઉપરથી નાથ પાણી ન મોકલે ત્યાં સુધી ઊઠવાનો નથી; ખાવા–પીવાનો પણ નથી. ગામ સાંભળીને છક થઈ ગયું. ઓધવજી ભાઈના પત્નીએ ઠપકો આપ્યો. ઓધવજી ભાઈએ ભગતને આજીજી કરી કે પ્રતિજ્ઞા છોડો. પણ ભગત શાના માને! ભગવાનના ધ્યાનમાં લીન કલ્પનામાં ન આવે એમ રીતે વાદળાં ઘેરાવા લાગ્યા અને વરસાદ વરસ્યો

હમણાંના સમયમાં વિજ્ઞાનથી વરસાદ વરસાવી શકાય છે તેવીજ રીતે આત્મશક્તિ, આત્માનુ વિજ્ઞાન પણ કાર્ય કરે છે. ગામડામાં કહેવાય છે કે વરસાદ ના વરસે તો બધાનાં પાપ ભેગાં થયાં હશે. એવી જ રીતે ધરતી અન્ન ચોરે છે એમ સંભળાય છે. તેનો અર્થ એ કે આપણી માનસિક અસરો બધા ચેતન ઉપર થાય છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ગામડાંઓમાં જે ઉત્પન્ન કરાય છે તેની પાછળ તે બધા માટે છે; બધાને કામ આવે એવી સહિયારી સામૂહિક કલ્યાણ ભાવના રહેલી હોય છે. એજ રીતે અનાજ પાકે પછી વિનિમય કઈ રીતે કરવુ? એટલે વાણીયો તોળે. તો તેને મહેનતાણાંમાં અનાજ મળે. સુથારે હળ વ. બનાવ્યાં તો તેનો પણ ભાગ, કુંભાર, વાળંદ, સાજો, લુહાર, મોચી, વણકર, ચમાર એ બધાનાં કામ અને સેવા બદલ ખેડૂત અનાજને વળતર રૂપે આપે. આજે પણ એ પ્રથા ઘણાં ગામડાંઓમાં ચાલુ છે. ગામડુ આખું એક કુટુંબ હોય એ રીતે વર્તે છે. આ બધાને આપતા અનાજ વધે ત્યારે સતી સંત, પંખી બધાને પોષે છે.

બનાસકાંઠામાં જોયેલી અને સાંભળેલી આ વાત છે. ત્યાં ઢોરને ખાણુમાં અનાજ ખવડાવતા, વસવાયાંને આપતા, પોતાને બાર માસ

નથી. તેને આજનું રાજતંત્ર પોષે છે. એ બન્નેનો સમાજ ઉપર કેવળ કબજો નથી પણ વ્યાપક પ્રભાવ પણ છે. પરિણામે મોટા શહેરોમાં સહુ કેવળ પોતાનું જ વિચારતા હોય છે. સામાજિક રીતે વિચારવાનું બહુ ઓછાને સૂઝે છે.

રાજ્ય તરફથી પણ ઉદ્યોગ-ધંધાના વિકાસ માટે શહેરો કે તે ઉપનગરો પસંદ કરવામાં આવે છે. પરિણામે મુંબઇ, કલકત્તા દિ જેવા શહેરો અને લાખોની વસ્તીવાળા મોટા નગરોની વસ્તી પ બમણી થઇ ગઇ છે. અને ગામડાં તૂટી રહ્યાં છે. શહેરના આક માણસને ગામડાથી દૂર કરી મૂકયો છે. સામાન્ય ગણતરી એ છે શહેરની દર લાખ માણસની વધતી જતી વસ્તી પાછળ ૪૦૦ ગામ તૂટે છે; અને તેનાથી વધારે ગામડાં વસ્તી વગર કે અર્ધી વસ્તી કારણે નકામા બને છે. આમ ગામડાનું અર્થતંત્ર પડી ભાંગ્યું છે એ અહિંસક સમાજની રચના અગર તો ધર્મમય સમાજરચના કરવા મા સર્વ પ્રથમ મૂડીવાદ અને રાજ્યતંત્ર બન્નેનો કબ્જો ગામડાં ઉપર દૂર કરવો જોઈશે એટલું જ નહીં શહેરનાં પ્રલોભનો અટકાવવાં જોઈ મતલબ કે આજની સામાજિક-આર્થિક નીતિ બદલવી પડશે.

આ માટે હુ સર્વ પ્રથમ ગામડાઓમાં ગયો. ત્યાં સાદીસી વાતો કરી. તેમને કહ્યુ કે તમે અનાજ વાવો છો ત્યારે તો સત જતિ, પશુ-પંખી બધાનો એમાં ભાગ છે એમ બોલો છો; પછી પંખીઓને મારવા ગોફણ કેમ લો છો? તમે તો જગતના તા કહેવાવ! પશુપંખીઓ કયાંથી ખાશે?

તેમની વાતો સાંભળી. તેમને પરવડતું નથી. ભાવો પોષાતા નથ અને અનેક પ્રકારે તેમનું શોષણ થાય છે. તેનો ઇલાજ એક જ છે નીતિના પાયા ઉપર તેમનું સંગઠન ઊભુ કરવું. ગામડામાં મુખ્ય ત્રણ વર્ગ છે: (૧) ખેડૂત, (૨) ખેતરમાં મજૂરી કરનાર અને વસવાયાં (૩) ગોવાળો કે ભરવાડો. વિનિમય કરનાર જે સાહૂકાર વર્ગ છે

ભારતની પોતાની અર્થનીતિ

નેમિમુનિ : આજની સરકારી અર્થનીતિ રશિયા, ચીન, જાપ અમેરિકા વ.ને જોઈને નક્કી કરાય છે, પણ જગતના અર્થતંત્રનો પ આજે યંત્ર છે; તે પ્રમાણે ભારતમાં ન ચાલી શકે. કારણ કે ભારત જનસંખ્યા વધારે હોઈ માત્ર યંત્રોથી તો બેકારી જ વધે. એટલે ભા માટે તેની પોતાની જ ગામોને (કે જ્યાં બહુસંખ્યાક લોકો છે) અ લક્ષીને, માનવતા અને નીતિના પાયા ઉપર અર્થરચના ગોઠવવી પડ એમાં યંત્રો અને વિજ્ઞાન પણ રહેશે, પણ એ રહેશે નીતિની સાથે નીતિ અને માનવતા વિનાનું વિજ્ઞાન તો રાવણની પાસે પણ હતું. પં

અને અમલદારી આવી. પરિણામે, નાદારી, લાચારી, અને બેકારી આવી. હવે શિરજોરી ન આવે તે જોવું રહ્યું."

બળવંતભાઈએ ઘણા દાખલા દલીલો સાથે જણાવ્યું : "આ પંચાયતોમાં આગેવાની આવે છે તે વણઘડાયેલાં ગામડાં કે દાંડતત્ત્વોની આવે છે. આવા ચારિત્ર્ય વગરના, દાંડ કે જ્ઞાતિશાઈ માનનારાં સરપંચ કે ન્યાયપંચ શી ભલીવાર કરવાના હતા?"

દંડીસ્વામી : "વાત સાચી છે। તેથી જ આવાં બધાં કાર્યો માર્ગદર્શન નિસ્પૃહી અને સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા ક્રાંતિપ્રિય સાધુ પુરુ આપવું જ પડશે।"

શ્રોફ : "આ અંગે પાંગળી અહિંસા નહીં પણ યોગાનુરૂપ ક કરવું પડશે. જગતનો પ્રવાહ જોતાં ગ્રામોદ્યોગ બાદ ગૃહ-ઉદ્યોગ પછી યંત્રોને પણ પૂરક રૂપે લેવાં તો પડશે. ગ્રામસંગઠનથી વિશ્વસંગઠ એજ જગતની ભોગ પ્રધાન અર્થનીતિને ફેરવવા માટે ઉપાય દેખાય

ઉપસંહાર

પછી સામુદાયિક અહિંસા અંગે કેવા પ્રયોગોની ચર્ચા ચાલે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે :—

"જેમ ગામડાંમાં દાંડતત્ત્વો છે તેમ શહેરોમાં પણ છે. તેઓ દારૂ ગાળે છે, પાએ છે, વેચે છે અને છાકટા થઈ સજ્જનોને હેરાન કરે છે. બહેનોને પજવે છે અને પૈસા ટકા પડાવે છે. તેમની સાથે ગૂંડાઓ હોમગાર્ડ અને પોલિસવાળા પણ ઘણીવાર મળી જાય છે. લાંચની નાબૂદીમાં તો લાંચની ઊંડી તપાસ કરવી પડે, કાનૂની મુદ્દાઓ

ગ્રામસંગઠન વડે મૂલ્ય પરિવર્તનની પ્રક્રિયા [૧૨]

મુનિશ્રી સંતબાલજી] [૧૭-૧૦-૬૧

વિશ્વમાં અહિંસક ક્રાંતિ કરવા માટે ગામડાનો અને તેમાં પણ ભારતનાં ગામડાનો વિચાર કરવો પડશે. અહિંસક ક્રાંતિના વાહન માટે આપણી દૃષ્ટિએ ત્રણ યોગ્ય છે: (૧) ગામડું, (૨) પછાતવર્ગ, (૩) નારી સમાજ. એમાં ગામડાંને વધારે મહત્વ આપીએ છીએ. અગાઉના સમયમાં નગરો 'નકરોયસ્મિત્ તત્નગર' એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે કર વગરનાં વિનિમયના સ્થળો હતાં; ગામડાંના પોષક હતા. અને એમને એ રીતે મહત્ત્વ અપાતું પણ હવે શહેરો ગામડાંના પોષક બનવાના બદલે શોષક થઈ રહ્યા છે. ઇતિહાસના પાને અમૂક ક્રાંતિકારોએ પણ શહેરોને મુખ્ય મધ્યબિંદુ રાખીને શહેરની સંસ્કૃતિના વખાણ કર્યાનું નજરે ચઢે છે, તે ન-કર વાળા વિનિમય સ્થળ તરીકે ઠીક હતું. પણ બ્રિટીશરો આવ્યા બાદ જે શહેરી સંસ્કૃતિ વિકસી રહી છે તેના કારણે ગામડાંને મંદબુદ્ધિ અને નકામા ગણવામાં આવે છે. ગામડું એટલે જાણે કાંઈ નહીં, અભણ, અજ્ઞાન, હલકું. આ કેવો છે તો કહેવાય ગામડીયો છે. રાંચો છે. કોઇ વસ્તુને મૂલવવી હોય તો પણ કહેવત પડી ગઇ કે આ વસ્તુ કેવી છે? તો કહેવાય કન્ટ્રી-મેડ (ગામમાં બનેલી). દેશમાં બનેલી વસ્તુ; એટલે કે ગઈ ગુજરી. એમ સમજવામાં મોટામાં મોટું નુકશાન જે થાય છે તે સ્વદેશીભાવના અને સ્વાભિમાનનો નાશ.

અનુબંધ વિચાર ધારામાં
નગર–લોકસંગઠન [૧૩]

મુનિશ્રી સંતબાલજી] [૨૪–૧૦–૬૧

ગ્રામસંગઠન પછી નગરના લોકસંગઠનનો વિચાર કરવાનો છે. નગર શું છે? અને તેના લોકોનું સંગઠન શા માટે? એ ઉપર ઊંડાણથી વિચારવાનું છે. આજના નગરો વિષે ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે "શેતાનના ચરખા છે" 'જ્યાં કર નથી તે નગર' એ જુની વ્યાખ્યા છે. અગાઉ લોકો નગરમાં જવા રાજી ન થતા, પણ આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો વધતા અને પરદેશ ખેડવા જવાનો મોહ વધતા ગામડાંના લોકો બહાર ખેંચાતા ગયા. માલ બહાર જાય અને બહારથી માલ આવે. એ માટે દરિયો મુખ્ય હતો, અગર તો નદીનો પ્રવાહ આધારભૂત હતો. તેથી દરિયાકાંઠે શહેરો વસ્યાં, નદીકાંઠે પણ નગરો વસ્યા. સૌરાષ્ટ્રમાં જામનગર, પોરબંદર, ભાવનગર ઓખા વગેરે શહેરો વસ્યા તેનું કારણ સાગર કાંઠો છે. સુરત પણ તેમજ વસ્યું. મોટા ભાગે હિંદના પ્રાંતોની રાજધાની કે મુખ્ય શહેરો, રાજસ્થાનને બાદ કરતાં કોઈ ને કોઇ નદીકાંઠે કે દરિયા કાંઠે વસ્યાં છે.

નગર એટલે આયાત–નિકાસનું સ્થળ. વધારાનો માલ બહાર મોકલે અને ખુટતો માલ મંગાવે. ત્યાંનો વહીવટ નાના ઠાકોરો કરે. તેમણે લોકોને આકર્ષવા કહ્યું કે તમે ડરો નહી, તમારી ઉપર કોઈ જાતનો કર લેવાશે નહીં; તેમજ બીજી સગવડો પણ કરી આપીશું. તમારા ધંધા

એટલે આ શહેરોને પલટવાં કઇ રીતે? અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે એ લોકો પણ ધર્મમય સમાજ રચનાનાં અંગ કેવી રીતે બને? વિચારવાનું છે. એમનો હાર્દિક પલટો ન થાય તો શોષક અને શોષિત એ બન્ને વર્ગો વચ્ચે સંઘર્ષ જામે. એ સંઘર્ષ ટાળી બન્ને પક્ષો હળીમળીને રહે એ જોવાનું છે. ચીનમાં આ સંઘર્ષનું નિરાકરણ ન થયું. એટલે થોડા સામ્યવાદીઓએ ગામડાં તૈયાર કર્યાં. પછી એ જ ગામવાળા બીજે ગામ જાય અને બીજેથી ત્રીજે ગામ. આમ સામ્યવાદ ચીનમાં ફેલાઈ ગયો. પણ, રોષ રહી ગયેલો. એટલે રવિશંકર મહારાજ જ્યારે ચીનમાં ગયા ત્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે જમીનદારો અને મૂડીદારોને જાહેરમાં ગોળીથી મારી નાખવામાં આવ્યા. લોકોનાં ટોળાં આનંદથી કિકિયારીઓ પાડે! કેવી કરુણતા! આખી પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. ચાંગકાઇશેકને તો ત્યાંથી ભાગવું પડ્યું. એટલે આજનાં શહેરોને પલટીશું નહિ તો હિંસક પરિસ્થિતિ સર્જાતાં વાર નહિ લાગે. ચીનના જેવું હિંદમાં ન થાય તે માટે અહીંના શહેરોને પલટવાં જોશે. આપણા દેશમાં ધર્મગુરુઓ, ક્રાંતિકારો, નેતાઓ પાક્યા છે. તેઓ લોકોનો આ સંઘર્ષ ટાળીને બન્ને વચ્ચે પ્રેમ-સંબંધો જોડીને કામ કરતા આવ્યા છે, અને કરે છે.

ગાંધીજીએ એટલા માટે સર્વ પ્રથમ ગામડું પસંદ કર્યું. તેઓ પ્રથમ કોચરબ-પાલડીમાં બેઠા, પછી સાબરમતીમાં બેઠા. શહેરમાં બેઠા તો પણ શહેરથી દૂર અને ગામડાની પાસે. વર્ધાથી દૂર સેગાંવમાં આશ્રમ બનાવ્યો. તેમની ઇચ્છા હતી શેતાનના ચરખા રૂપે આ શહેરોને દેવનો ચરખો બનાવવાની હતી. શહેર અને ગામડાંના સંબંધો પ્રેમમય બનાવવા હતા. પણ એ કાર્ય કરી શકે તે પહેલાં તેઓ ચાલ્યા ગયા. ગાંધીજીએ જોયું કે મેકાલે વ.એ લખેલું સાહિત્ય ભારતની સંસ્કૃતિનો નાશ કરનાર છે તેના ઉપરથી હિંદના લોકો મૂર્ખ છે એવી છાપ ઉપસતી હતી. બીજી બાજુ તેમના દ્વારા શોષણ ચાલુ હતું. લોકોના મનની સ્થિતિ પણ ડામાડોળ હતી. ગાંધીજી યુગદ્રષ્ટા હતા. તેમણે

[illegible] પણ છે.

શહેરનાં લોકસમાજનો અંગે એવી કલ્પના છે કે તે જેમ જેમ વધતા જશે અને તેમાં પણ ખાસ કરીને માતૃસમાજને સ્થપાતાં જશે તેમ તેમ વિકાસ થતો જશે. ઔદ્યોગિક શાંતિ માટે વિકેન્દ્રીકરણ વિચારવું પડશે. જે ખેડૂતોની જમીન છૂટી ગઈ અને તેઓ શહેરમાં જઈ મીલોમાં જોડાયા એટલે એ ગામડાંવાળાને સંગઠિત કરવા પડશે.

બહેનોને—મધ્યમવર્ગની બહેનોને સંગઠિત કરવી પડશે. નવરાશનો ઉપયોગ કરતા શીખે, તે બતાવવું પડશે. રામો જોઈએ, રસોઇયો જોઈએ, મતલબ કે કામ ન કરવું પડે તેવું જોઈએ. પરિણામે નવરાં હોય. ત્યારે સારી વાતો થાય તો સારું. નહીંતર નિંદા—કુથલી તો ચાલુ જ હોય. તે ઉપરાંત દેખાદેખીનો રોગ પણ વ્યાપક પણે ફેલાય છે. નવી ખરીદીના નામે બહાર ફરવા અને પૈસો ખર્ચવો તેમજ ખરીદી ન હોય તો

(૩) જવાબદારીનું સક્રિય ભાન : રચનાત્મક કાર્યકરે પોતાની જવાબદારીનું સક્રિય ભાન હોવું જોઈએ. રાજ્યના આગેવાનો છોડે, સામાજિક કાર્યકરો છોડે, વહાલાં બધાંયે છોડે તે છતાં તેણે "એકલો જાને રે..." એમ કહીને આગળ વધતા રહેવાનું છે. વિચારપૂર્વક એક વાત લીધા પછી તેને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેશે. તે કદિ એમ નહીં કહે કે જોઈએ તેટલો સાથ મળતો નથી કે સફળતા વરતી નથી.

પણ ગાંધીજીએ બતાવી આપ્યું કે જે વ્યક્તિ માટે શક્ય છે તે સમાજ માટે પણ શક્ય બની શકે છે. એટલું ખરું કે સમાજને દોરનાર ખાસ તો [illegible] ધૂળ-ધોયાની જેમ કાર્યકરો શોધી નવો ફાલ આપ્યો છે.

(૫) અખૂટ ધીરજ : કાર્યકરના જીવનમાં ઘણીવાર ધીરજનો અંત આવે છે. ક્યાં સુધી એમને એમ ઢસડવું ? એની શંકા જાગે છે તેના જવાબમાં એટલું જ જણાવવાનું કે ધીરજ તો કદિયે ન ખૂટવી જોઈએ. જગતમાં જો સત્ય ઉપર વિશ્વાસ હોય, કાકાસાહેબના શબ્દોમાં માંગલ્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હો તો એ સત્ય-માંગલ્યમાં અમાંગલ્ય ટકી શકે જ નહીં. ધીરજથી જ આગળ વધી શકાય છે. એના અભાવમાં તો બધું કામ અટકી પડવાનું છે.

ગાંધીજીએ લોકસેવક સંઘની કલ્પના કરી હતી પણ એ પહેલાં ગાંધી સેવાસંઘ તેમણે સ્થાપ્યો હતો. પણ એનો વિચાર તેમને ફેરવવો પડ્યો હતો. તેનું કારણ એ હતું કે એના સભ્યોમાં અનેક જાતની પ્રકૃતિવાળા હતા. સરદાર હતા તે સ્વતંત્ર-મુક્તપણે માનનારા હતા જ્યારે મશરૂવાળા હતા ને વ્રતનિયમમાં માનનારા હતા. ગાંધીજી કહેતા કે બીજી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો હોય તો ધીરજ ધરવી જોઈએ. નૈતિક નબળાઇને ન ચલાવી લઈએ પણ વ્યક્તિની કક્ષાનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. મશરૂવાળાને ગળે આ વાત ન ઊતરી અને તેમણે રાજીનામું આપી દીધું. બાપુને તો બધાનો સમન્વય કરીને આ મંડળ મારફત કામ લેવાનું હતું. તેમાં ભંગાણ પડતું જોઇને વિલિનીકરણ કરવું સારું છે એમ માની તેનું વિલિનીકરણ કરી નાખ્યું. એમની ધીરજ અપૂર્વ હતી. એટલે જ તેઓ સ્વરાજ્ય સુધી ચૂપ રહ્યા પણ પછી તેમણે કહ્યું કે હવે કોંગ્રેસે લોકસેવક સંઘના રૂપમાં પલટાઇ જવું જોઇએ. આવી અતૂટ ધીરજ કાર્ય માટે કાર્યકરોમાં હોવી જોઇએ.

ધીરજ માટે શ્રદ્ધા-કાર્યમાં શ્રદ્ધા હોવી જોઇએ. તે ન હોય તો કાર્યકરો ટકી ન શકે. ગાંધીજીને તો દેશના અને વિશ્વના બધા રાજકીય

વેદિયો છે; ઉદાર થઇ શકતો નથી. ગાંખમાં ગાળી જાય છે." જવાબ એવો પણ મળશે કે "ગમે તેવો તો પણ હું પવિત્ર છું. તમે ગોટાળો કરીને આવ્યા છો!" આમ અનેક મતભેદોને નીવારવાનું કામ માર્ગદર્શકોનું રહેશે.

એટલે માર્ગદર્શકે પણ તેમને સંભાળીને ચાલી શકાય એવા થવાનું રહેશે. "ભાભાજી ભારમાં તો વહુજી લાજમાં" એવું નહીં હોય તો એવા માર્ગદર્શકને કાર્યકરો ફેંકી દેશે; સમાજ પણ ફેંકી દેશે. એટલે થોડાક પણ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓ તૈયાર થશે તો આ દર્શન–મૂઢતા, ધર્મ–મૂઢતા, ગુરુ–મૂઢતા જે સમાજમાં વ્યાપી છે તે આપોઆપ દૂર થઇ જશે. રેખા આગળ મોટી રેખા મૂકો તો આપોઆપ પેલી નાની થઈ જશે.

કિશોરભાઇ મશરૂવાળાનું કહેવું છે કે "સજ્જનોનું સંગઠન થવું મુશ્કેલ છે; દુર્જનોનું તરત થઇ જાય છે." એટલે આ અઘરું કામ છે. વીતરાગ દેવો ઉપરની શ્રદ્ધાવાળા નિઃસ્પૃહી સંતોનું માર્ગદર્શન મળે તો થોડા અધૂરા કાર્યકરો હશે તે પણ વ્યવસ્થિત થઇ જશે. તે છતાંયે જે માર્ગદર્શકોને નહીં અનુસરશે તેઓ જનતા દ્વારા ફેંકાઇ જશે. ઘણીવાર કાર્યકર વધતો વધતો આગળ ગયો હોય પણ પાછી ભૂલ થાય તો નીચે પટકાય છે. જૈન ધર્મમાં અગ્યારમા ગુણસ્થાનક સુધી પહોંચેલો જીવ ભૂલ થતાં પહેલે ગુણસ્થાનકે આવીને ઊભો રહે છે. આવા લોકસેવકોનું સંગઠનનું કામ ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડવા જેવું ભગીરથ છે. તે છતાં કરવું જરૂરી છે. જો એ ન થાય તો રાજ્ય ઉપર જનતાનો અંકુ લાવવાની વાત બનશે નહીં. એટલે એક હોય કે બે હોય તેટલાથી શ કરવું પડશે.

ચાર ગુણ–ત્રિપુટીની વાત કરી તેવા આચારવાળા સેવકોનું સંગઠ થશે તો પણ ઘણું કામ થઇ શકશે. તેમને માર્ગદર્શક પણ સારા મળ્ય હશે તે તેમની પૂર્તિ કરશે. માર્ગદર્શક બીજી રીતે પૂર્ણ હશે પણ

પડવાનું. જ્યારે દર્શન ચોખ્ખું થશે તો ક્યાંયથી પાછા પડવાનું નહીં રહે.” શ્રેણિક શ્રી કૃષ્ણ વગેરે વ્રતો ગ્રહણ ન કરવા છતાં સર્વાંગી તીર્થંકર શાથી થશે એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં વાંચેલું પણ આજે વર્ગમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવનો તાળો મળતાં અનેરો આનંદ ઉપજે છે.

સર્વાંગી દૃષ્ટિનો ઉકેલ એકલાં શાસ્ત્રોથી ન મળે તેથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે સત્સંગનો મહિમા અજોડ વર્ણવ્યો છે. સંકીર્ણતાના કારણે વિશ્વવિશાળ અને સર્વોચ્ચ ઉદાત્ત હોવા છતાં જૈનધર્મ ખોટી પકડમાં પૂરાઈ ગયો છે. જૈનધર્મ જેવી મહાન શકિતનો સદુપયોગ નથી તેનું કારણ દૃષ્ટિ સાફ નથી.

નવા કાર્યકરો

પૂંજાભાઇ : “સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ તળાવ બનાવ્યું તેમાં એવી કરામત હતી કે એક જગ્યાએ વાગે અને હજાર સ્થળેથી રણકે. સવારના પ્રવચનમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ તમોગુણીનું સંગઠન તો છે જ, રજોગુણીનું પણ સુલભ છે. સત્વ ગુણીનું સંગઠન કરવાનું છે અને તે દોહ્યલું છે. ત્રિગુણાતીત સાધુ સન્યાસીઓનું માર્ગદર્શન હોય તો સત્વગુણીઓ ભેગા રહી શકે નહીંતર વેરવિખેર થઇ જવાનો સંભવ છે. બાપુ ગયા પછી બધા વિખેરાઇ ગયા હતા ને? વિનોબાજીનો ભૂદાન કાર્યક્રમ મળ્યો ત્યારે બધા ભેગા થતા જણાયા પણ, એ સંકલન લાંબો સમય ન ચાલ્યું. એનું કારણ એ કે સેવાનો નવો અર્થ કરવાની જરૂર છે. રાહત કે બાહ્ય સુશ્રુષા કરતાં પણ અહિંસા વડે ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિ પરિવર્તન લાવવું એને સાચી સેવા ગણવી જોઇએ.

ભાલનળ કાંઠા પ્રાયોગિક સંઘનું લોકસેવક સંગઠન નાનું છતાં ઘણાં મોટાં કામો કરે છે. હમણાં સહકારી ક્ષેત્રમાં સરકારી હસ્તક્ષેપ થતાં તેનો બુલંદ નાદ કાઢયો હતો. કૃત્રિમ સાધનો વડે સંતતિનિરોધ, હિંદી ભાષા, પ્રાંતિક ભાષાના માધ્યમ વડે શિક્ષણ, વગેરે અનેક સવાલો કાર્યકરોને મૂંઝવે છે. જાણે કે સ્વતંત્રતાની લડતનું ખમીર ખોઇ બેઠા હોઇએ એમ લાગે છે. એટલે જ મને તો વિનમ્રપણે જણાય છે કે :—

બળવાન હોય તોજ આગળ વધતાં જઇ શકાય. લોકસેવકો જનાશ્રયી કે સંસ્થાશ્રિત જીવન જીવવાવાળા હોવા જોઇએ. આજના યુગે સહકાર પ્રવૃત્તિ પરદેશથી તેમજ ભારતના શહેરોમાંથી કર્તવ્યભાવે સંસ્થાએ જે મળે તેમાંથી કાર્યકરોનું જીવન ચાલવું જોઇએ. તેમણે સંતાનમય સંયમપૂર્વક સ્વીકારેલી હોવી જોઇએ. નમ્રતાની સાથે દૃઢતાપૂર્વક સંસ્થાની ભક્તિ જોઇએ.

આવો સેવક સેવિકાનો પ્રવાહ, કુમારો, કુમારિકાઓ તેમજ આ વય લગી સજોડે બ્રહ્મચર્ય પાળનાર ગૃહસ્થો વગેરેમાંથી મળી શકે. ભાલનળકાંઠા પ્રયોગ સર્વાંગી હોઇ ત્યાં કાર્યકરો ઓછા મળ્યા પણ તેઓ તેજસ્વી મળ્યા. હવે દેશભરમાં જ્યારે એ પ્રયોગની વ્યાપ્તિ કરવી છે ત્યાં ઘણા કાર્યકર ભાઇ–બહેનો જોઇશે. એમાંના મોટા ભાગનાઓએ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ–સાધ્વીઓ સાથે રહી, સર્વાંગી દૃષ્ટિ અને ઉદાત ત્યાગ અને સંયમમાં ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરવું પડશે. પૂજ્ય મહારાજશ્રી સાધ્વીઓ અને સાધિકાઓ પણ ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ પાસે અનાયાસે આવે; તેમજ તેમને ઘડવાની વાતો જાતે આચરીને જગત આગળ મૂકી રહ્યા છે. આ કામ કરનારાં જૂથોએ અનેકવિધ ક્ષેત્રે કાર્ય કરવાનું હશે, એટલે તેમનું ઘડતર તેમના ક્ષેત્ર પ્રમાણે થાય–એ પણ ઝીણવટપૂર્વક વિચારવાનું રહે છે.

ઉપસંહાર

પૂ. સંતબાલજીએ ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું : " સરકારને આપણે ચોથે સ્થાને મૂકવાની છે તે હરપળે યાદ રાખવાનું છે. પ્રથમ સ્થાને ક્રાંતિપ્રિય સાધુ–સાધ્વીઓ, બીજે સ્થાને લોકસેવકો 'રચનાત્મક કાર્યકરો' ત્રીજે સ્થાને લોકસંગઠન અને ચોથે સ્થાને સરકાર. લોકસંગઠનમાં કોંગ્રેસને પણ સ્થાન આપી શકાશે પણ તેય વિકેંદ્રીકરણવાળી આમકોંગ્રેસને.

આજે સરકાર કે સરકારી પક્ષ બધો યશ પોતાને ખાતે લે છે તે પાયાથી ખોટું છે. આ દૃષ્ટિએ જનસેવકોએ સર્વાંગી દૃષ્ટિ પામી સંસ્થારૂપી બની જવું જોઇશે.

મહાવીરે શ્રમણસંસ્થાને વ્યવસ્થિત કરવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. પછી બુદ્ધભગવાને પણ સંઘ-રચના કરી છે. કારણ કે જૈન શ્રમણ-સંસ્ ચાતુર્યામ સંવર પાળનારી, ભ. પાર્શ્વનાથ વખતે આગાઉથી પણ હતી [વૈ]દિક સન્યાસીઓને સંગઠિત કરનાર શંકરાચાર્ય હતા. તેની આગ સન્યાસીઓ બહુ જ ઓછા અને વેરવિખેર હતા, કેમકે સન્યાસ આ વાર્ય ન હતો અને પ્રાયઃ પ્રમાણે સન્યાસ લેનાર વાનપ્રસ્થી થ ઋષિમુનિ તરીકે જંગલમાં જતા અને ત્યાં રહેતા.

રામયુગમાં અનુબંધ :

રામયુગ તરફ નજર જાય છે તો તે વખતે ત્રણ પ્રખ્યાત ઋષિ હતા : (૧) વશિષ્ઠ, (૨) વિશ્વામિત્ર (૩) વાલ્મીકિ તેમાં વશિ મુનિ જનસંપર્ક સાધીને અયોધ્યામાં રહેતા હતા. વિશ્વામિત્ર બધા સાંકળવાનું કામ કરતા હતા. અને વાલ્મીકી મુનિ મોટા ભાગે જંગલ નિર્લેપ રહેતા હતા. આમ તો સીતાને તેમના આશ્રમમાં સ્થાન મળ્યા બાદ, લવકુશનો જન્મ આપ્યા પછી એમના આશ્રમમાં બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિ મળે છે. વાલ્મીકીના આશ્રમમાં બટુઓ બધા બ્રાહ્મણ હતા અને લવકુ બન્ને ક્ષત્રિય હતા. આ બધા ઋષિ-મુનિઓ આદેશ આપે તે પ્રમાણે સેવકો-બ્રાહ્મણો લોકશાંતિ માટે ક્રિયાકાંડ કરતા.

કૃષ્ણયુગમાં પણ દ્રોણાચાર્ય-કૃપાચાર્ય વગેરે આચાર્યો (બ્રાહ્મણો) રાજ્યસંસ્થાને આધીન થાય છે. એ કાળે કેવળ સાંદીપની ઋષિ એકાંત આશ્રમવાળા જણાય છે. એમના ગુરુકુળમાં કૃષ્ણ જેવા ક્ષત્રિય અને સુદામા જેવા બ્રાહ્મણનો અનુબંધ થાય છે.

એજ રીતે જાજલિ ઋષિ અને તુલાધાર વૈશ્યનું મિલન પણ ઉલ્લે ખનીય છે. જાજલિને પોતાના તપનું અભિમાન હોય છે પણ તુલાધાર વૈશ્યને મળ્યા પછી તે ઊતરી જાય છે. તેમજ કામધંધામાં રહેવા છતાં તે અનાશક્ત અને સ્થિર ચિત્ત રહી શકે છે તે જોઇને જાજલિ તેમના તરફ આકર્ષાય છે અને તેમની પાસેથી સમતાનું રહસ્ય સમજે છે.

એટલે આજના યુગમાં પણ નવા બ્રાહ્મણો—લોકસેવકોનો અનુબંધ સાધુસંસ્થા સાથે કેવી રીતે થાય તે જોવાનું છે. બ્રાહ્મણની નવી વ્યાખ્યા તો આજથી ૨૫૦૦ વર્ષ ઉપર ભગવાન મહાવીરે તેમજ ભગવાન બુદ્ધે વિસ્તારથી કરી નાખી છે. ગાંધીજીએ એના જ માર્ગમાં લોકસેવકોને નવા બ્રાહ્મણ રૂપે કલ્પીને તેમના માટે ૧૧ વ્રતો અને ૧૮ કાર્યક્રમો મૂક્યા હતા. વિશ્વવાત્સલ્યમાં એના માટે બાર વ્રતો મૂકવામાં આવ્યા છે અને આઠ આવશ્યક ગુણો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. ગાંધીજીએ જે નવા બ્રાહ્મણોનો ફાલ આપ્યો તેમાં વિનોબાજી, કાલેલકર, ઢેબરભાઈ, દાદા ધર્માધિકારી, પં. જવાહરલાલ નેહરૂ વગેરે છે. એમાં કેટલાક સત્ત્વગુણ-પ્રધાન છે તો કેટલાક રજોગુણપ્રધાન છે. એવી જ રીતે એમણે સત્યાગ્રહીઓ રૂપે નવા ક્ષત્રિયો પણ કોંગ્રેસ દ્વારા તૈયાર કર્યા હતા.

સાધુસંસ્થા અને લોકસેવકોનો અનુબંધ :

હવે સાધુઓ અને સેવકો એ બન્નેનો મેળ બેસાડવાનો છે. આજે રચનાત્મક કાર્યકરો (નવા બ્રાહ્મણો) શ્રમણ-સન્યાસીઓથી અળગા જ ભાગે છે. તેઓ તેનાં ઘણા કારણો પણ આપે છે. તેમાંના થોડાંક આ પ્રમાણે છે :—(૧) સાધુઓ નિષ્ક્રિય છે (૨) અને સંકુચિત વૃત્તિના છે.

સાધુઓ નિષ્ક્રિય છે એમ કહેનારાઓ ગાંધીજીનો રેંટિયો આગળ મૂકીને જણાવે છે કે ગાંધીજી રેંટિયો કાંતતા અને મહાત્મા કહેવડાવતા. હવેના મહાત્માઓ એ ક્યાં કરે છે. રેંટિયા પાછળ એ ભાવના છે કે દરેકે પોતાના ઉત્પાદનનો શ્રમ કરવો જોઈએ. હવેના સાધુઓ ઉપદેશ કે પાદવિહાર સિવાય આવો કયો શ્રમ કરે છે? (આની વિસ્મૃત ચર્ચા સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા નામના પુસ્તકમાં પ્રગટ થશે એટલે અહીં નથી અપાઈ.)

બીજો જે મુદ્દો એ કાર્યકરો મૂકે છે તે એ કે સાધુઓ બહુ જ સંકુચિત દૃષ્ટિના છે. એમને દેશ અને દુનિયાનો કાંઈપણ ખ્યાલ નથી.

લોકસંગઠન દ્વારા પ્રયત્ન કરવામાં આવે અને સાથેસાથ રાજ્યોનું અનુસંધાન રખાય તો જરૂર દેશ અને દુનિયાનાં રાજ્યો પર ધર્મના અસલી તત્ત્વનું પ્રભુત્વ આવે અને આવે જ.

ભગીરથ કાર્ય

શ્રી. પૂંજાભાઈ : સાધુસાધ્વીઓ તૈયાર થશે જ પણ તેમની સંખ્યા શરૂઆતમાં નાની હશે. સેવકો અને તેમાં પણ રાજ્યમાં ગયેલા સેવકો તો નિયંત્રણ સ્વીકારવા જ તૈયાર નથી. ત્યારે આ ભગીરથ કાર્ય શી રીતે પાર પડશે ? આવું કોઈવાર મનમાં થાય છે વળી તેજસ્વી લેખાતા લોકસેવકો પણ ઓછા છે ને પણ મુશ્કેલી છે ? આ બધાંનું શું થશે ? એજ પ્રશ્ન છે."

યુગ પોતાનું કામ કરે છે.

શ્રી. દેવજીભાઇ : "યુગ પલટાયો છે, યુવકોને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા નથી. રાજ્ય સરકારોનું જનતા ઉપર અસીમ દબાણ છે. એટલે આફતો આવે છે તેમ જાગૃતિ પણ આવતી જાય છે. એમાં ધર્મ ઉપર વળેલી રાખ પણ દૂર થઈ જશે.

સંતબાલ ભલે નિમિત્ત બન્યા પણ ખરેખર તો યુગની એક માંગજ છે. એક વસ્તુ મને લાગે છે કે જૈનોમાં જે ઉંડાણ જ શ્રદ્ધા, સંઘભક્તિ, અહિંસા વ. નો વારસો છે; તો તેમાંથી લોકસેવકો વધુ સંખ્યામાં મળી શકશે. જો કે તેઓમાં વ્યાપકદૃષ્ટિ પ્રારંભમાં નહીં મળે પણ એ આવતાં હવે વાર નહીં લાગે. મુંબઈ, કલકત્તા જેવા શહેરોમાં એ સળવળાટ જાગ્યો છે એટલે મને શ્રદ્ધા છે કે ઘણાં છૂપાં રત્નો પ્રગટ થશે."

શ્રી. માટલિયા : "લોકસેવકો ક્યા વર્ગમાંથી નીકળશે એ મહત્વનું કામ નથી; પણ લોકસેવકો અને સાધુઓનો અનુબંધ જોઈશે, એ જ અનિવાર્ય મહત્વનું છે.

અનુબંધકારની યોગ્યતા અને કાર્યક્ષેત્રનું પૃથક્કરણ [૧૬]

મુનિશ્રી સંતબાલજી] [૧૪-૧૧-૬૧

આ અગાઉ અનુબંધ વિચારધારાનાં પ્રેરક બળો કયાં છે તે અંગે વિચાર થઈ ચૂકયો છે. અહીં, અનુબંધકાર કેવો હોવો જોઈએ તેમજ તેની પાસે ઓછામાં ઓછી કાર્યની અપેક્ષા શું રાખી શકાય તે અંગે વિચાર કરશું.

સુસંગઠનોને ઘડનાર અને જોડનાર : એકલદોકલ વ્યક્તિથી સમાજનું ઘડતર થતું નથી. તે માટે વ્યક્તિઓને સમૂહરૂપે ઘડવાની જરૂર છે અને એ કામ સુસંગઠનો દ્વારાજ થઈ શકશે. આવાં સુસંગઠનોના પાયામાં અધ્યાત્મલક્ષી નીતિ હોવી જોઈએ. જેથી ઘડતરની પ્રક્રિયા સારી રીતે ચાલુ રહી શકે. એ અંગે એકલદોકલ સંસ્થાઓ બસ નથી પણ ચાર સુસંસ્થાઓ :—(૧) ધર્મ સંસ્થા (સાધુસાધ્વી), (૨) લોકસેવક સંગઠન, (૩) લોકસંગઠન (૪) રાજ્યસંગઠન; એ ચારેનો અનુબંધ હોવો જોઈએ તો જ એ કાર્ય સારી રીતે થઈ શકે.

આ વખતના નૂતન વર્ષાભિનંદનની શુભેચ્છાઓમાં જે ૯ મંત્રો આપ્યાં છે; તેમાં ચાર સુસંગઠનોના બદલે છ સુસંગઠનોના અનુબંધની વાત રજૂ કરી છે. તે શા માટે ? તે એટલા માટે કે આજે જગતની સાથે કામ લેવું હોય તો નવાં પરિબળોને પણ લેવાં પડશે. એટલે

[illegible]

અને દુનિયાના, રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, સાંસ્કૃતિક વ. દરેક ક્ષેત્રોના પ્રશ્નોના [illegible] મળી આવે છે.

એવીજ રીતે ક્રાંતિમય સાધુ વર્ગે તેમજ રચનાત્મક કાર્યકરોએ [illegible] ક્ષેત્રના પ્રશ્નોને ધર્મદૃષ્ટિએ ઉકેલવા પડશે. તે માટે પ્રાર્થના અને ધર્મમય જીવનનો પાયો તો મજબૂત કરવો જ પડશે. પ્રાર્થના ઘણા કરે

[illegible] નથી
આજના યુગે શું કામ [illegible] તે [illegible] શકી [illegible]
તે એક [illegible] [illegible] [illegible] શકી [illegible] એ
પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ચાલી નથી. પાઠશાળામાં એ
ભારતીય સંસ્કૃતિની ધર્મદૃષ્ટિ [illegible] રહેતી હતી. લોકહૃદય

શ્રી. ગાંધીજીએ પોતાના ગામડાંનાં કાર્યોના અનુભવો
તેમાં પણ આજ વાત હતી. જો તેમણે ગામડાઓમાં ધર્મ
ન રોપ્યો હોત તો તેઓ આટલું કામ ન કરી શકત. એ
રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોંગ્રેસ)ને ટેકો શા માટે આપવો
વાત જો રામાયણ, મહાભારત કે ગીતા દ્વારા લોકોને કહેત
તો લોકો કહેશે કે એ બરાબર છે અને તેમના હૃદય
જામી જશે'

પૂ. જવાહરલાલજી મહારાજે એમને એમ ખાદી
જૈન લોકો આગળ કહી હોત તો તેઓ ન સ્વીકારત.
કહેત કે આતો રાજકારણની વાત છે? શા માટે ખાદી પ
પણ એમણે, જૈનશાસ્ત્રો અને જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ અહિંસાનું
પૂણિયા શ્રાવકના રેંટિયાનુ મહત્વ બતાવી, અલ્પારંભની
કે ખાદી પહેરવામાં અલ્પારંભ છે અને મહારંભ (હિંસ
હોય તો ખાદી પહેરવી જરૂરી છે; તે અલ્પારંભી છે
મુખ્યગુણને અનુકૂળ છે. એવી જ રીતે તેમણે હરિજનો
બહુ સુંદર રીતે જૈનદૃષ્ટિએ રજૂઆત કરી છે. તે વખતે
એક આંચકો લાગ્યો ખરો પણ તેમણે આખા જૈનસમ
કે ખાદી પહેરવી એ શ્રાવકધર્મ છે. એમણે પોતે પણ

જૈનસમાજમાં એ વખતે બીજા સાધુઓએ પણ
એમાં પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજે ગાંધીજીનો ઘનિષ્
તેમણે ખાદી, ગ્રામોદ્યોગ અને સ્વદેશીની હિમાયત કરી
ત્યાં ગોચરીમાં બાધ ન ગણ્યો. સાધ્વી શ્રી. ઉજજ
વિચાર ધારા કરનાર અને આત્માર્થી શ્રી. મોહન

સાધુ-સાધ્વીઓ સાથે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને (સાધક - સાધિકા) પણ એ ક્રાંતિના કાર્યમાં પ્રેરક કે સહાયક રૂપે સાથે લીધા હતા. તેમણે એ ચારેયને એક નૌકાના મુસાફરો કહ્યા છે. એટલું જ નહીં તેમણે તીર્થંકર હોવા છતાં "નમોતિત્થસ્સ" કહીને સંઘને નમસ્કાર કરી એની મહત્તા બતાવી છે; સંઘનું સ્થાન પચ્ચીસમા તીર્થંકર જેટલું બતાવ્યું છે.

નવા લોક-સેવકો મળી શકશે :

આ વાત જો આજના જૈનસમાજને સમજાઈ જાય તો આજના યુગે આપણે જે સંગઠનો અને તેના ઘડતર તેમજ અનુબંધની વાત કરીએ છીએ તેમાં તેઓ સહાયક બનતા વાર નહીં લગાડે. શ્રી દેવજીભાઈ કહે છે તેમ ધર્મિષ્ઠ શ્રાવકોમાંથીજ સાચા લોકસેવકો નીકળવાના, જેમની દષ્ટિ સર્વાંગી અને વ્યાપક હશે અને તેઓ ધર્મમય સમાજની રચનાનું કાર્ય કરશે. આ વાત શક્ય પણ છે. કારણ કે ગાંધીજીના સમયે ઘણા જૈનો સાચા લોકસેવકો તરીકે બહાર પડ્યા હતા! કચ્છમાં તો મોટા ભાગના જૈનો ખેડૂત પણ છે. પરિણામે ત્યાં જૈનોમાં ઘણીજ ધર્મચુસ્તતા છે. જૈન સાધુ-સાધ્વીઓનો સંપર્ક પણ બહુ સારો છે. જૈન સાધુઓના આહાર પાણી અને અન્ય જરૂરતો અંગે પણ સતત જાગૃતિ રાખે છે. એવી આજે ત્યાંની સંઘ વ્યવસ્થા છે. એમાં જો રૂઢિને બાદ કરીને સાચા ધર્મનો પુટ આપવામાં આવે. તપસ્યાનો સામુદાયિક ઉપયોગ થાય; ધર્મક્રિયાઓ કે નિયમોમાં યુગાનુરૂપ સંશોધન થાય તો લોકસેવકોની એક નવી પરંપરા ઊભી થવાના સંયોગો જણાય છે.

સંત વિનોબાજીના નિમિત્તે, ગાંધીજી વખતના બબલભાઈ, જુગતરામભાઈ, રવિશંકર મહારાજ, જયપ્રકાશ નારાયણ, શંકરરાવદેવ, અણ્ણા સાહેબ, ધીરેંદ્રભાઈ, દાદા ધર્માધિકારી વગેરે રચનાત્મક કાર્યકરોનું જૂથ મળી ગયું. તેમ વૈદિક સન્યાસીઓ નિમિત્તે તેમના અનુયાયીઓમાં સાધક સાધિકાઓ મળી શકે અને જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ નિમિત્તે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓમાંથી લોકસેવકોની હારમાળા મળી શકે.

દા. ત. કોંગ્રેસને જ્યારે પણ સિદ્ધાંતથી વિચલિત થતી જોઈએ છીએ ત્યારે તેને આંચકા આપીએ જ છીએ. જો કે ઘણા કોંગ્રેસ જૂથના માણસોને ત્યારે એમ પણ લાગે છે કે પ્રાયોગિક સંઘવાળા અમારી સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો પહોંચાડે છે.

પ્રેરક અને પૂરક બળની વાત જ્યારે કરવામાં આવે છે ત્યારે ઉપલી કક્ષાના કોંગ્રેસીઓ તેને સ્વીકારે છે પણ કેટલાક સત્તાના સ્થાપિત હિત વાળા કોંગ્રેસીઓ એમ પણ કહે છે કે અમે પૂરકની વાત તો સ્વીકારીએ છીએ પણ અમને વળી પ્રેરક કોણ? રાજ્ય એજ સર્વોપરિ છે; એની સાથે જ બીજી તરફ વિકેંદ્રીકરણની ગામડાને સત્તા આપવાની વાતો પણ તેઓ જ કરે છે. ભાવને સમજતા નથી અને શબ્દોની સાઠમારી કર્યા કરે છે.

ગાંધીજીના હાથમાં કોંગ્રેસની નાડ હતી. ત્યારે બધા જ કોંગ્રેસીઓ ગાંધીજીની વાત સ્વીકારતા એટલે એક ભાઈએ ગાંધીજીને કોંગ્રેસના સરમુખત્યાર કહીને સંબોધ્યા તો પણ ગાંધીજીએ દુઃખ ન લગાડ્યું. સાચી વાત માટે તેમણે કોંગ્રેસને ઘણા આંચકા આપ્યા છે. સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી કંટ્રોલ કાઢવાની તેમની વાત અંગે રાજેન્દ્રબાબુ અને પંડિતજી સુદ્ધાંને ગળે ઊતરતું ન હતું. બાપુએ બધાને ખૂબ સમજાવ્યા પણ ન માન્યા ત્યારે કહ્યું: "તો હું મારો રસ્તો લઈશ!" જો કે એ વખતે સહુને આંચકો તો લાગ્યો પણ કંટ્રોલ કાઢ્યા પછી બધાને થયું કે બાપુની વાત સાચી અને હિતકારક છે.

એવી જ રીતે રાજકોટના રાજા સામે ઉપવાસ કરતી વખતે ઘણા રાજાઓને આંચકો લાગ્યો; બાપુને મારવા માટે તૈયાર થયા અને તેનું ફળ તરત ન દેખાયું. પણ, તેની પ્રતિક્રિયા બીજા રાજાઓ ઉપર પડી. ભાવનગરના રાજાએ બાપુની પાસે આવી પાંચ મિનિટમાં જ રાજ્ય સોંપી દીધું. ત્યારે રાષ્ટ્ર એકતા માટે ભૂમિકા તૈયાર થઈ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે બધા રાજ્યોનું એકીકરણનું જે ઐતિહાસિક કાર્ય કર્યું; તે એના કારણે થઈ શકયું.

દૃષ્ટિએ ઘડતરનું કાર્ય કરવાનું છે. આપણા લોકોમાં ઊંડે આ સંસ્કાર પણ હોઈને તેમ થવું સરળ છે. કોંગ્રેસ રાજકીય સંસ્થા રૂપે રહી છે; અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થા ગાંધી સેવાસંઘ જેવી સર્વાંગી નથી બની; એટલે તેમાં વિશાળ વ્યાપકતા અને ઉંડાણનો સંયોગ મળ્યો નથી. એથી દરેક વસ્તુને ધર્મની દૃષ્ટિએ સમજાવવાની કળા શીખવાની બાકી રહે છે. એ માટે ધર્મસંસ્થાના ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વી, સન્યાસીઓ તેમજ ધર્મજીવીઓએ લોકોના ઊંડા સંપર્કમાં આવવું પડશે. લોકો-ગામડાના લોકો-વિશેષ રૂપે, ધર્મ પ્રતિ આકર્ષાય છે; એવું મને અનુભવ ઉપરથી લાગ્યું છે. એટલે જ ભલે આજના ધર્મનાયકોમાં વિશાળ વ્યાપકતા ન હોવા છતાં પણ લોકો ભજન-કીર્તન કે પ્રવચન નિમિત્તે આકર્ષાય છે. જો તેમને ઊંડી સમજણપૂર્વક કહેવામાં આવે તો તેઓ સમજે પણ છે.

એક દાખલો ટાંકું:—એકવાર કચ્છના એક ગામડામાં એક ભાઈ એ આર્થિક દૃષ્ટિએ વાછરડાને ખસ્સી કરવાની વાત કરેલી. ત્યારે લોકો ઉશ્કેરાઈને ચાલ્યા ગયેલા.

હું તે ગામમાં ગયો અને મેં ધર્મની દૃષ્ટિએ એ જ વાત તેમને ધીરેથી કહી. "ગાયને તમે માતા કહો અને તેના વાછરડાંને ઓટીને કાઢી મૂકો. તે આંખલો બનીને સહુને રંજાડતો ફરે તો એ સારૂં છે કે કેમ? આજે આર્થિક દૃષ્ટિએ આખલા પાળવા મુશ્કેલ છે. ત્યારે બીજા લોકો એને પકડીને એની ખસ્સી કરે એમાં તો શ્રાવકના પંદર વર્જિત કર્માદાનમાં "निलंछणकम्मे" દોષ લાગે; પણ અપવાદ રૂપે જો આપણે જાતે કરીએ અને બળદ બનાવીએ તો તેમાં પહેલા વ્રતના અતિચાર તરીકે છુટ પણ રાખી શકાય."

તેઓ વિચારમાં પડી ગયા.

મેં તેમને વધારામાં કહ્યું: "જૈન તત્ત્વજ્ઞાન ઝીણવટભરી અહિંસાની વાત કરે છે પણ તે વહેવાર અને સિદ્ધાંતનો તાળો મેળવી આપે છે. એટલે જ તેણે યંત્રોની અપેક્ષા ખેતીમાં અલ્પારંભ કહ્યો.

અનુબંધકારને તો વાવેલાં બીજનાં ફળોનો લાભ મળે કે ન પણ મળે! તેના માટે તો અવિરત કાર્ય મુખ્ય વસ્તુ છે. મને એક ભાઈ કહે: "વર્ગમાં જૈન સાધુસાધ્વીઓ ધાર્યા પ્રમાણે ન આવ્યા; તેની સંતબાલજીના મન અને તન પર અસર થઈ જણાય છે?"

સંતબાલજીને જેઓ કંઈક ઓળખે છે; તે બરાબર જાણે છે કે અનુબંધકારની અદાથી તેઓ અવિરત ચાલ્યા જ જાય છે...ચાલ્યા જ જાય છે. તેમનું રૂંવાડુયે એ રીતે ચળતું નથી. કેટલાક વળી પરીક્ષા કરવા આવે છે પણ તેઓ પરીક્ષા આપીને જાય છે. અને એકવાર સત્ય સમજ્યો તેને આ માર્ગે વળ્યા વિના છૂટકોજ નથી.

સહુનો અનુબંધ :

પૂ. નેમિમુનિ : "ગાંધીજી ખરેખરા અનુબંધકાર હતા. કોંગ્રેસમાં ઓતપ્રોત બન્યા કે છુટા થયા; છતાં આંચકા આપી આપીને પણ

પ્રયાસથી આ રોકેટ યુગમાં કઠણ કામ પણ સરળ થઈ પડશે. અનુબંધકારે પણ; આજે સાથ આપનારા અને ક્ષણ પછી વિરોધે ચઢે તો યે તેમની પરવાહ કર્યા વગર આગળ વધવાનું છે.

અનુબંધકારની યોગ્યતા અને સફળતા માત્ર બાહ્ય કસોટીથી નહીં મપાય પણ તેની જાગૃતિ, પ્રયાસ અને લોકદષ્ટિને સાથે રાખવાની ભાવના છતાં મુખ્યપણું સિદ્ધાંતને અપાય છે કે કેમ તે પરથી જોવાશે.

રશિયા, ઈગ્લાંડ, ફ્રાંસ વ. ની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિમાં આપણે જોયું કે આ બધું નહોતું. તેથી ત્યાં એકાંગી ક્રાંતિ થઈ અને હિંસા-જૂઠ વગેરેનો આશ્રય લેવાયો. રાજ્યસત્તા કે મૂડીદ્વારા સર્વાંગી ક્રાંતિ અને સુસંસ્થાઓનો અનુબંધ થઈ શકે નહીં.

પાછળ જે તત્ત્વ કામ કરતું હતું તે અવ્યક્ત બળ પ્રત્યેની અપાર શ્રદ્ધા જ. કોઈ પણ ન હોય: મદદે પણ ન આવે, તો યે આ શ્રદ્ધા ખાલી જવાની નથી.

"स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्"

એટલે કે એ ધર્મશ્રદ્ધાનો થોડો ભાગ પણ મહાન ભયથી બચાવે છે. વિશ્વવત્સલની શ્રદ્ધા તે માત્ર તર્ક–બળ નથી પણ ચોમેર સંકટના વાદળાંઓ વચ્ચે ટકાવી રાખતું અખૂટ પ્રવાહબળ છે.

(૨) સમષ્ટિ સુધી સર્વાંગી પ્રયોગ કરનાર : વિશ્વવત્સલનો બીજો ગુણ એ છે કે તે સર્વાંગી પ્રયોગો કરનારો હોય છે. તે વ્યક્તિથી લઈને સમાજ સુધી તેમ જ સમષ્ટિ સુધી એટલે કે માનવ અને માનવ સિવાયના બીજા જીવો સુધી પ્રયોગ કરતો હોવો જોઈએ.

ભગવાન મહાવીર, ભ. રામ વગેરેના જીવનમાં તો આ વસ્તુ આપણે જોઈ ગયા છીએ. મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનમાં પણ એવા ઘણા પ્રસંગો બન્યા છે જેમાં વનસ્પતિ, પૃથ્વી, પાણી તેમજ અન્ય જીવો પ્રતિ તેમની કેટલી આત્મીયતા હતી તે બતાવી આપે છે.

એક વખત ગાંધીજી આશ્રમમાં પ્રાર્થનામાં બેઠા હતા. ત્યારે એક સર્પ પાછળથી આવી તેમની પછેડીમાં સંતાઈ ગયો. ગાંધીજીને કશો ખ્યાલ નહનો. જ્યારે સર્પે ડોકું કાઢ્યું ત્યારે રાવજીભાઈએ જોયું. તેઓ બાપુ સામે વારંવાર જોતા હતા.

બાપુએ પૂછ્યું : "શુ છે?"

તેમણે કહ્યું : "સર્પ છે... પણ આપ જરાયે હલશો નહીં."

પ્રાર્થના પત્યા પછી રાવજીભાઈ પછેડી ઉપાડી, સર્પને એકાંતમાં છોડી આવ્યા. તે વખતે કાકા કાલેલકરે તેમને પૂછ્યું : "બાપુ! આપને આવા ટાંણે કેવા વિચારો આવ્યા?"

બાપુએ કહ્યું : શરૂઆતમાં તો મને એમ થયું કે સર્પ દંશ દેશે એટલે દેહભાન થયું." ગાંધીજીનું દેહભાન એટલે માત્ર પોતાનું શરીર

આમ વિશ્વવત્સલ બને ત્યાં સુધી કોઈનો કોઈના માટે ભોગ ન અપાય એ અન્યાયને નિવારવાનો પ્રયોગ કરતોજ હોય છે. સમષ્ટિ સુધી પહોંચવાનો એનો આ બીજો ગુણ છે.

(૩) અહિંસાનો સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિચાર : વિશ્વવત્સલનો ત્રીજો ગુણ એ હોય છે કે તે અહિંસાનો સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિચાર કરતો હોય. આમ તો સમષ્ટિ સુધીના વિચારમાં આ વાત એક અંશે આવી જાય છે પણ અહીં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિચારની રીતે અહિંસાનો બીજો અર્થ લેવાયો છે. તે એ કે, મન, વચન અને કાયાથી હિંસા કરવી નહીં, કરાવવી નહીં અને કરતાનું સમર્થન પણ ન કરવું. અહિંસાનો આ એકાંગી અને નિષેધાત્મક અર્થ થાય છે. ત્યારે તેની પણ બીજી બાજુ નિષેધાત્મક છે. તે એ કે મન, વચન અને કાયાથી અહિંસાનું પાલન કરવું, કરાવવું અને અહિંસા પાળનારનું સમર્થન કરવું. અહિંસાનો આમ સંપૂર્ણ વિચાર થતાં, તેમાં સેવા, ક્ષમા, દયા, કરૂણા, પ્રેમ, વાત્સલ્ય તેમજ સહાનુભૂતિ, આત્મીયતા સહયોગ, ન્યાય વગેરે આવી જાય છે.

આજે ને આજે સૂક્ષ્મ અહિંસા સુધી ન જઈ શકાય, પણ એનું લક્ષ્ય એ હોવું જોઈએ, આ વાત થાય છે ત્યારે જૈનધર્મની ભવ્ય સ્મૃતિ આવી જાય છે. ત્યાં આવી રીતની સૂક્ષ્મ અહિંસાનો ખૂબ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પણ અગાઉ જણાવવામાં આવ્યું કે અહિંસાનો કેવળ એકાંગી કે નિષેધાત્મક અર્થ ઘટાવવામાં આવતાં, તે એકાંગી અને નિવૃતવાદી બની ગઇ છે. એમાંથી દંભ, બીજી તરફ નફરત, ઇર્ષા, દોષદષ્ટિ વગેરે દુર્ગુણો પાંગર્યા છે.

જૈન ધર્મની અહિંસામાં તો એટલી ઝીણવટથી ઉચ્ચ સાધકને ચાલવાનું હોય છે કે અમુકને કોઈએ માર્યો તો એ વાત સાંભળીને: મન કે વાચાથી જો એમ આવી જાય કે "સારૂં થયું. એજ લાગનો હતો!" તો એવો વિચાર માનસિક હિંસા થઈ અને ઉદગાર વાચિક (વચનની) હિંસા થઇ.

[illegible]

દર્શન તો ત્યાંગી અને સ્પષ્ટ છે તે તો જરૂર દેખાશે.”

ક્યાં સાક્ષાત જિનેશ્વર અને ક્યાં જિનેશ્વર કથિત ધર્મ? ધર્મ – સંઘની રચના કરનાર ભ. મહાવીરે 'નમો તિત્થસ્સ ... ધર્મ – સંઘને નમસ્કાર થાવ' એમ કહી વધારે મહત્વ આપ્યું ... તીર્થંકર સુધીની ઉપમા આપી છે; કારણ કે એની સુસંસ્થાઓ દ્વાર... તેમજ સમાજનું ઘડતર થાય છે – ગુણવૃદ્ધિ થાય છે, સમષ્ટિ સુધીની ... સધાય છે. પણ, જ્યારે સંઘ ઉપર આક્ષેપ આવે, સંઘની ... નિંદા કે અવગણના થતી હોય ત્યાં એ સુસાધક સહન નહીં કર... આમાં સુસંસ્થાઓને ઘડતર તેમજ જે સંસ્થામાં વધારે ગુણો હો... ઓછા દોષ હોય તેવી સંસ્થાને ટેકો આપવાની વાત આવી જ...

એજ વખતે ભગવાન મહાવીરે જે બીજી વાત કરી તે ... ગૌતમસ્વામીની ગુણવૃદ્ધિ તેમજ મોહશુદ્ધિ માટે, તેમને નિર્વાણ સ... દેવશર્મા બ્રાહ્મણને પ્રતિબોધ આપવા માટે, ... મહાવીરના નિર્વાણના સમય...

આવી પડયું, હું થાકી ગયો. પગમાં ઉદયભાવને લીધે ત્યાં જ અટકવું પડયું."

એ પ્રમાણે તેમની ત્યારપછીની કલ્પના નિર્ગ્રંથ બનવાની હતી. પણ આયુષ્ય આવી ગયું. આ નિર્ગ્રંથ તે કેવો? "દ્રવ્ય ભાવમય નિર્ગ્રંથ........સિદ્ધ જો!" દ્રવ્ય અને ભાવ બન્નેથી નિર્ગ્રંથ હોય તે સમાજને વિશ્વહિતની પ્રેરણા આપી શકે. ગાંધીજીમાં એ ગુણો પડયા હતા. આજે લોકોમાં શ્રદ્ધા પડી છે, ધર્મને ક્રાંતિની દિશામાં ચાલના આપનાર જોઈશે, તે કેવળ સાધુ સન્યાસીઓ કે આત્મસાધકોજ કરી શકશે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓથી એ નહીં થાય; કારણ કે તેમની અનેક મર્યાદાઓ છે. સાધુ–સન્યાસીઓમાંથી ઘડાયેલ જૈન સાધુસંસ્થામાંથી આવા અનેક સાધુઓ મળી આવે. પણ ત્યાં એક પ્રકારનો ડર જણાય છે. તે એકે જો ક્રાંતિ કરવા જશું તો અનેક અગવડો વેઠવી પડશે તો? તે છતાં તેમનામાંથી વિરલ રત્નો તો સાંપડશે જ, ઘણી છૂટછાટ વાળી સન્યાસી સંસ્થામાંથી પણ કોઈક નીકળી આવશે. ભર્તૃહરિને જેમ વિલાસમાંથી વૈરાગ્ય ઉપજ્યો; તેમ ખ્રિસ્તી સાધુઓ, બૌદ્ધશ્રમણો, રામકૃષ્ણ સંઘના સંન્યાસીઓ અને ગૃહસ્થ વેશમાં સાધુતાને દીપાવનારાઓમાંથી કેટલાક નીકળી આવશે. સાધુવેશ ન હોવા છતાં સાધુતાવાળા, પં. નેહરૂ જેવા પણ કેટલાક હશે, તેઓ દ્રવ્યથી સાધુ નથી પણ ભાવથી સાધુતાના તેમનામાં ઘણા ગુણો છે. તેમની નમ્રતા, નિખાલસતા, હમદર્દીભર્યું હૃદય અને વિશ્વની હિતચિંતક બુદ્ધિ આ બધા ગુણો તેમનામાં સહજ રીતે વણાઈ ગયા છે. આમ છતાં તેમને કોઈ સાધુ કહેશે નહીં. પણ ખરી રીતે ગાંધી પરંપરાએ આવા સાધુમાનસવાળા ઘણા માણસો પાકયા છે. કાકા કાલેલકર નાથજી, મશ્રવાળા વગેરે એ પંક્તિના છે. ત્યારે સંત પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિનોબાજી ગાંધીજીની મહાત્મા કૃતિના પ્રતીક છે.

ગાંધીજીના વખતમાં દ્રવ્યભાવનો ફર્ક કરવામાં આવ્યો ન હતો પણ આજે તો બન્ને રીતે સાધુ જોઈએ. સાધુવેશ લીધો હોય પણ તે

(૮) વિશ્વવાત્સલ્યની સંપૂર્ણ નિષ્ઠા : આઠમો ગુણ વિશ્વવત્સલમાં, વિશ્વવાત્સલ્યની નીતિ-નિષ્ઠા, ધગશ અને આચારનિષ્ઠા પૂરી હશે. જ્યાં જ્યાં વ્યાવહારિક પ્રયોગમાં [illegible] ત્રુટિઓ દેખાશે તેને સુધારશે અને આપશે. તે સંસ્થાના [illegible] કરશે, માર્ગદર્શન આપશે. તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનો વિવેક રાખશે.

(૯) પછાત તેમજ નારી વર્ગનો ઉદ્ધાર : વિશ્વવત્સલનો નવમો ગુણ એ હશે કે તે વિશ્વમાં પછાત એવા દેશો, પછાત વર્ગો, નારીજાતિ, ગામડાં વ.ને વધારે ઉન્નત બનાવવા પ્રયત્ન કરશે, તેમને અહિંસક પ્રયોગોનાં વાહન બનાવશે અને પ્રતિષ્ઠા આપશે. "સર્વે સરખા છે." એમ નહીં કહે અને જેને આજ સુધી વધારે અન્યાય થયો છે તેને આગળ લાવવા માટે વધારે પુરૂષાર્થ કરશે.

(૧૦) વિશ્વપ્રશ્નોનો દરેક પળે વિચાર : વિશ્વવત્સલનો દશમો ગુણ એ હશે કે તે દરેક પળે વિશ્વ પ્રશ્નોનો વિચાર કરશે? તે કાળદ્રષ્ટા અને ક્રાંતદ્રષ્ટા હશે. તે દરેક પ્રશ્નોને ધર્મનીતિની દૃષ્ટિએ ઉકેલવા પ્રયત્ન કરશે, જોખમો ખેડવા અને આક્ષેપો સહેવા તૈયાર રહેશે.

મહાત્મા ગાંધીજી માટે લોકોએ ઘણા આક્ષેપો કર્યા કે તેઓ સ્ત્રીઓનો સંપર્ક વધારે કરે છે, રાજકારણના ગંદવાડમાં પડે છે, એમને આધ્યાત્મિક પુરુષ કઈ રીતે કહી શકાય? પણ, બાપુએ આ બધા આક્ષેપો સહીને પોતાની આધ્યાત્મિકતા સિદ્ધ કરી હતી. એવી જ રીતે વિશ્વવત્સલ સંઘના સભ્યે ધીરજથી સહેવાનું છે. કેટલાક રૂઢિચુસ્ત સભ્યો તેને ડગાવવા એમ પણ કહેશે કે "કોંગ્રેસ આવી સંસ્થા છે. રાજકારણ ને અધ્યાત્મ સાથે સંબંધ નથી." ત્યારે તે ધીરજથી ચાલશે. કેટલીક વાર અસાવધાનીના કારણે કોઈ ભૂલ થવા સંભવ છે, ત્યારે અવ્યકતબળ એને જાગૃત રાખશે.

આવો વિશ્વવત્સલ સંઘનો સાધક કયો અને ક્યાં! એવો વિશ્વવત્સલ સંઘનો સાધક કયા વેશમાં હશે? એનો કોઈ ચોક્કસ વેશ

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને સેવાભાવિઓમાં બેઠેલા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કામ કરવાની વૃત્તિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે મુખ્ય ભાગ ભજવશે.

એક–બે બાબતોથી [illegible] [illegible] [illegible] છે પણ વિશ્વવત્સલ તો જગતની જનેતા બની પોતાની ફરજ [illegible] ગણાશે. ખ્રિસ્તીધર્મમાં પણ સેવા ગુણ છે. પણ તેની પાછળ [illegible] છે તેમજ સંયમ, ત્યાગ અને તપ ઓછાં છે. ત્યારે આ સંઘનો [illegible] કશા વળતર વિના સહજભાવે ગામડે–ગામમાં [illegible] અને છતાં તટસ્થ રહી સર્વ ક્ષેત્રો સાથે અનુબંધિત હશે."

નવું ઘડતર :

પૂજ્ય શ્રી નેમિમુનિ : "સવારે જે દશ લક્ષણો પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ બતાવેલ છે, એમાં બધું આવી જાય છે. છતાં થોડુંક કહી દઉં; "વિશ્વવત્સલ સંઘને દેશાગ્રહ, વેશાગ્રહ નહીં હોય પણ એનાં લક્ષણો અને કાર્યો જોતાં, લગભગ નેવું ટકા જેટલા તેના સભ્યો ભારતમાંથી અને ભારતની ઘડાયેલી જૈન સાધુ સંસ્થામાંથી જ મળી આવશે. એમણે દેશ–દેશાંતરમાં, જુદા જુદા સંસ્કારોમાં ઉછરેલા, સાધુ-સાધ્વી કે સાધક–સાધિકાઓના વિચાર તથા આચારનું ઘડતર કરવું પડશે. પછી તેમને જુદા જુદા કાર્યક્રમો અંગે ગોઠવણ, નિર્દેશન અને સહકાર આપવો પડશે.

સાચું ઘડતર તો કાર્યક્રમો દ્વારાજ થવાનું. આ શિબિરે આપણું દર્શન સ્પષ્ટ કરી નાખ્યું છે. બાકી તો ભાલનળકાંઠા જેવા ગ્રામ પ્રાયોગિક સંઘો, નૈતિક ગ્રામ સંગઠનો, માતૃસમાજો, મધ્યમવર્ગીય કે મજૂરોનાં નૈતિક જનસંગઠનો, આ વિશ્વવત્સલ સંઘના સભ્યોની ઉણપો આપોઆપ પૂરી નાખશે, સમયે સમયે સંપર્કના કારણે સ્વયં જાગૃતિ રખાવશે તેમજ અવ્યક્ત જગત સાથે અનુસંધાન વધીને વિકાસનો માર્ગ

વિશ્વવત્સલ સંઘ એટલે સાધુ સંઘ જ !

શ્રી દેવજીભાઈ : "મારા નમ્ર મતે તો વિશ્વવત્સલ સંઘ એટલે સાધુ સંસ્થા જ છે. ભલે કોઈ જૈન સૂત્રમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે અન્ય લિંગે અખંડ સન્યાસી જેવા વિરલ સાધક જૈનવેશમાં ન હોય. વેશનો આગ્રહ ન હોવા છતાં ગુણની દૃષ્ટિએ તો એ વાત આવીને ઊભી જ રહે છે. મારા મત પ્રમાણે :—

(૧) નૈતિક ગ્રામસંગઠન અને નૈતિક નગરજન સંગઠન એ સામાન્ય રીતે ભાવિ અથવા પાયાની ધર્મલક્ષી માનવતાવાળો સંઘ હશે.

(૨) ભાલનળ કાંઠા પ્રાયોગિક સંઘ જેવો ગ્રામ પ્રાયોગિક સંઘ મોટા ભાગે માર્ગાનુસારી સંઘ–જૈન પરિભાષા પ્રમાણે–હશે.

(૩) એ સંઘના કેટલાક સભ્યો તથા વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘના કેટલાક સભ્યો મળીને સમકિત લક્ષી શ્રાવક શ્રાવિકા સંઘ જેવો બનશે; અને,

(૪) વિશ્વવત્સલ સંઘ એટલે સાધુ સંઘ.

રણાપુરમાં પૂ. મહારાજશ્રીએ જે મહાચિંતન કરીને ભાલનળ કાંઠા પ્રયોગ દ્વારા જે આચાર (સામાજિક અમલનો) બતાવ્યો, તે અહીં સાધુસાધ્વી શિબિરમાં, ભાલનળ કાંઠાના કાર્યકરો તથા અનેક પ્રસંગોના અહીંના વિવિધ કાર્યક્રમો અનુભવીને દીવા જેવો ચોકખો દેખાઈ ગયો છે. શરૂઆતમાં ભલે થોડાંક રત્નો ભેગા થશે પણ ધીમે ધીમે સંખ્યા વધતા એ વિશ્વવત્સલ સંઘ ધર્મદૃષ્ટિએ સમાજરચનાનું અનેરું દૃશ્ય ખડું કરી દેશે.

વિશ્વવત્સલ સંઘની વાત નવીન અને સમયસરની છે :

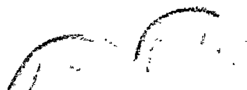
શ્રી. માટલિયાજી : "આપણી સામે છેલ્લે છેલ્લે મહારાજશ્રીએ વિશ્વવત્સલ સંઘની કલ્પના સ્પષ્ટ રીતે મૂકી દીધી છે. આમ તો વિશ્વબંધુત્વના સંઘ રૂપે, ઈશ્વરના સહુ સંતાન તરીકે ભાઈ–બાઈની જેમ

બન્નેનો વિશ્વવાત્સલ્ય બનાવી શકે છે – એ માટે પૂ. મહારાજ કહે છે તે સાચું છે એમ મેં માની અનુભવ્યું છે. મને મુનિઓએ ટૂંક આપી જે શિખામણ આપી, તેણે મારા મન ઉપર ઊંડી અસર કરી છે. પ્રભુ ધર્મગુરુ એ બધામાં શ્રદ્ધા વિષે પણ મને આ નિમિત્તે વધુ ખ્યાલ આવ્યો. મને એમ પણ લાગ્યું છે કે આજની કેળવણીમાં ધર્મતત્ત્વ અને માનવાત્સલ્ય ઉમેરાવાં જોઈએ. નજીકમાં લેંપથી ઝાડીને સળગાવતા મહારની બાળકોને હું અટકાવી વાળી શક્યો છું. એવી જ રીતે વાતોવાતોમાં ગાળ દેતા કચ્છી યુવાનોને પણ પ્રેમથી સમજાવતા અસર થઈ. આપણે જે વિશ્વવત્સલ-સંઘ વિષે પૂ. ગુરુદેવ પાસેથી સાંભળ્યું તેમાં ધીરજ, શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા તેમજ આચરણ વ.ની ખૂબજ દૃઢતા જરૂરી છે.

શ્રી. માટલિયાજી ; "પ્રેમમાં અજબ તાકાત છે. માતાઓમાં વાત્સલ્ય ભરપૂર હોય છે. મારે તો એ કહેવાનું છે કે ગોળના ગણપતિ બનવા કરતા શંદલના લોટા સારા. એટલે કે માત્ર વાતોમાં મીઠાશ હોય પણ કર્તવ્યમાં ન હોય તેના કરતાં કર્તવ્ય અને વાણી બન્નેમાં મીઠાશ હોય તો સોનામાં સુગંધ જેવું પણ એકજ તત્ત્વ હોય કર્તવ્યની મીઠાશ જ સારી.

શ્રી. પૂંજાભાઈ : "સાવ નિષ્ક્રિય કરતાં સક્રિય, જરા કડક હોય તે પણ સારું. આ દૃષ્ટિએ ચકાસતાં આપણે સૌ ખૂબ સદ્ભાગી છીએ. આપણને અહીંજ આપણી ઉણપોની સાથે પૂર્તિ કરનારાઓનો સુખદ પરિચય થઈ ગયો.

હોય પણ સારસંભાળ ન હોય તેવી મિલકતો પણ વધી ગઈ છે. પરિણામે, ફુગાવાનો ગૂમડું ફૂટે તેમ એક દિવસ એ એની વધારે પડતી ચિંતા કરતો ચાલી નીકળે છે. તેની જિંદગીના ભોગે અને બીજાનાં શોષણે ભેગી થયેલી એની માલ મિલકત બીજાઓ લઈ લે છે અને ઘણાં પડેલાં અવશેષો કોઈ એ દીએ તેમ કેટલાક અવશેષો ગાયબ થઈ જાય છે. કાગડાઓ પણ ત્યાં ઊડતા નથી. દીવાઓ પણ ત્યાં બળતા નથી..!

એક બીજું ચિત્ર..!

બીજાને. કોઈ એ તેટલું ગણાતું નથી. તે જિંદગી આખી પેલા ફુગાવો પામતાને જોતો રહે છે. તેના શોષણનો એ ભોગ બનતો જાય છે...ધીમે ધીમે તેનો અસંતોષ ધનવાનો તરફ તિરસ્કારમાં પરિણમે છે...એવી એક વ્યક્તિ બીજાને મળે છે. ને શું થાય છે. માણસની માણસ જાત તરફની ઘૃણા ઊભરાતી જાય છે. તે આગળ વધે છે...પ્રતિહિંસાના દરિયા ઊભા થાય છે...! માણસને માણસ હણી નાખે એટલી હદે હતાશાઓ એનામાં આવી જાય છે...

ત્યારે...

એ બળેલાં અવશેષોમાંથી કોઈ પ્રચંડ શક્તિ ઊભી થાય છે. ને માણસાઈને જગાડે છે...! માણસ માણસ વચ્ચે વિશ્વાસ પેદા કરાવે છે. પાપ પુણ્ય માણસ શીખે એ ભાવનાને ફેલાવે છે. હળીમળીને સહુ રહે એવો સંદેશ આપે છે...! એટલું જ નહીં પેલાં ભગ્ન અવશેષો દેખાડીને કહે છે કે એને પામનારા પણ દુઃખી હતા. ન પામનારા પણ દુઃખી હતા !

કારણ...

એ પ્રગતિનો રાહ ખોટો હતો. કારણ કે ભૌતિક સુખોમાં માણસે પોતાનું બધું સુખ માની લીધું હતું. પેલી ફુગાવો પામેલી વ્યક્તિ; રીતે લોકજીવનનો આદર્શ બની અને સહુ એની પાછળ દોડ્યા...

[illegible] પણ [illegible] છે.
[illegible]
[illegible] છે. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] છે. [illegible]
[illegible] !

[illegible] !

[illegible] છે. [illegible]

[illegible]...

[illegible] છે. [illegible] છે... [illegible] છે. [illegible] પણ [illegible] પણ

દુઃખી હતા !

[illegible]...

[illegible]...

ભર્યું છે. તેનાથી વિચારકનું કામ માત્ર; પણ છે તેનાથી [illegible] માત્ર પણ [illegible] કોઈ [illegible] કે [illegible] નો તે [illegible] [illegible] નથી તેનાથી [illegible] ન થઈ શકે. [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] અને [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] [illegible] વિચારકો એ [illegible] વિચારધારા...... [illegible] [illegible] માટે [illegible] [illegible] આવ્યો છે."

અને ખરેખર એ કેટલી નવાઈની વાત છે કે [illegible] ઉપરથી આપણે કે [illegible] છે કે [illegible] – [illegible] નથી! [illegible] અને ખરેખર [illegible] આવ્યો છે. [illegible] – [illegible] [illegible] વિચાર – દર્શન માત્ર નથી. પણ [illegible] છે, અને એ [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે :

શ્રમણો અને શ્રમણ – વિચારકોનું પણ પોતાનું આગવું મહત્ત્વ છે તે સહુ સ્વીકારશે.

[illegible]
જૈન બોર્ડિંગ હોમ,
[illegible]
તા. ૩ – ૯ – ૬૨

ગુલાબચંદ જૈન

[illegible]

હવે વિશ્વરાજ્યોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થા પ્રૌઢ બનતી જાય છે ત્યારે જનતાને ઘડવાનું જ મુખ્ય કામ અગત્યનું બન્યું છે. એટલે એમનાં નીતિનાં પાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સાચે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે તે માટે તેનું સંચાલન આજના બ્રાહ્મણો કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો કહેવાય છે તેમની બનેલી સંસ્થાના હાથમાં મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાધુસંતોએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાભરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુસંતો સર્વાંગી પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાથે બેસી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે કારણે સંવત ૨૦૧૭ ના ચાતુર્માસમાં મુંબઈમાં માટુંગા (ગુર્જરવાડી) મુકામે સાધુ સાધ્વી અને સાધક સાધિકાઓનો એક શિબિર યોજવામાં આવેલો. તે સતત ચાર માસ ચાલ્યો. તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુસ્તક આકારે સંકલન થાય તો બીજા સાધુ સાધ્વી, સેવકો અને પ્રજાને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ઘણાં ભાઈબહેનોને લાગણી આવી. ખાસ કરીને પૂ. નેમિચંદ્રજી મહારાજની એવી તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પરંતુ આટલા બધા સાહિત્યને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ઘણું અઘરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને સહાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસણ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને ગમતું હોય છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કોઈકને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીવમાં રહેતા શ્રી મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ લોખંડવાળા પ્રથમથી રસ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતબાલજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા છે. મહારાજશ્રી જે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા છે તે આજના યુગે ખૂબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે "મહારાજશ્રીનાં આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેનો લાભ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

આમુખ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ધ્યા પાછળ રહી ગયેલા પ્રજાજનો અહિંસક પ્રતિકાર દ્વારા ન્યાયસ્થાન પામે તો વિશ્વશાન્તિને સામી થવામાં કશી અડચણ ન રહે.

આટલી ટૂંકી ભૂમિકા સમજવા માટે 'અનુબંધ વિચાર'ની તાત્ત્વિક ભૂમિકા, તેનો ભાલનળકાંઠા પ્રયોગ અંગે ગુજરાત અને મુંબઈમાં થયેલો અમલી અનુબંધ તથા ચિંચણમુકામે મુકત ગયેલ શિબિરાર્થી ભાઈબહેનોએ તે પરત્વે કરેલી ચર્ચા દ્વારા આ પુસ્તક સંગીન માહિતી પૂરી પાડશે, એવો મને વિશ્વાસ છે. પુસ્તકનાં પ્રકરણો પોતે જ વિગતો આપી દે છે, એટલે એ વિષે અહીં વધુ લખવું જરૂરી નથી.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં સંપાદક ભાઈશ્રી ગુલાબચંદભાઈએ, તેના પૂરક સંશોધક તરીકે પ્રિય નેમિમુનિએ તેમ જ 'ગેટઅપ' વ. તૈયાર કરવામાં સુરત પ્રતાપ પ્રેસના કારીગરો, પ્રૂફ તપાસનાર તથા કાર્યકરોએ જે શ્રમ લીધો છે તેનો અહીં પુનઃ ઉલ્લેખ કરી લેવો જરૂરી છે. આ બધાં પુસ્તકોમાં મુખ્યત્વે આર્થિક મદદ સ્વેચ્છાએ અતિપરિશ્રમ અને આદરભાવે ભાઈશ્રી મણિભાઈ લોખંડવાળા તેમજ તેમના સાથીઓએ કરી છે, તે તો વાચકોની જાણમાં આ પહેલાં આવી જ ગયું છે.

આશા છે કે આ બધા પરિશ્રમને વાચક વર્ગ જાતે અમલ કરી તથા પ્રચાર દ્વારા અમલ કરાવીને સફળ બનાવી મૂકશે.

બાવળા સંત આશ્રમ,
તા. ૨૦-૧૨-૬૨

'સંતબાલ'

અનુબંધ વિચારની ભૂમિકા [૧]

મુનિશ્રી સંતબાલજી] [૧૮-૭-૬૧

જગત-જીવનનો પ્રબંધ

પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી માનવ-જીવનના ઇતિહાસમાં મુખ્યત્વે અને જીવ-સૃષ્ટિમાં સામાન્ય રીતે માનવ-માનવ વચ્ચે, જીવ-જીવ વચ્ચે કે માનવ-જીવ વચ્ચેના સંબંધો જીવનની દષ્ટિએ બગડતા હોય છે, ત્યારે કોઈ ને કોઈ ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંન્યાસી, વિચારક કે સર્વાંગી દષ્ટિવાળા સેવક મહાત્માને આગળ આવતા અને એ સંબંધોને સુધારવા માટેનો આજીવન પ્રયત્ન કરતા જોવામાં આવે છે. વિશ્વની જીવસૃષ્ટિનો એક ક્રમ છે-અને તે ક્રમ પ્રમાણે દરેકે પોતાનું જીવન જીવવાનું છે. અલગ-અલગ જીવસૃષ્ટિઓ છે અને તેમની પાસે તેમના માનસિક કે બૌદ્ધિક વિકાસ પ્રમાણે અમૂક અપેક્ષાઓ પણ રખાય છે અને વિવેકપૂર્ણ દરેક પોતાના જીવનને જીવે અને જીવવા દે, એ આ સમતુલાની પાછળનો હેતુ છે. એ રીતે ખાસ કરીને માનવે આ સંબંધો જળવાઈ રહે તે માટે ઘણી વિચારણા કરી છે અને જ્યારે જ્યારે આ સંબંધો બગડે છે કે તૂટે છે ત્યારે ત્યારે વિશ્વનું જીવન ભય, અશાંતિ અને અ-રક્ષિત-પણામાં આવી પડે છે. એટલે આ બધા સંબંધો સંધાયેલા અને સંકળાયેલા રહે, તે માટેના બંધનો, મર્યાદાઓ અને હક્ક નક્કી કરવામાં આવ્યા અને તેને નીતિ કહેવામાં આવી. નીતિનું ખંડન થતાં તેનું નિરાકરણ કરવામાં ન્યાય શબ્દ આવ્યો પણ એનાથી લોકોને જે પવિત્ર

આ વ્યવસ્થાને સાચવી રાખવા માટે ઉપર બતાવવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે નીતિ-ન્યાય આવ્યાં અને પછી પવિત્રકરારોના નામે જે વસ્તુ રજૂ થઇ તેને "ધર્મ" એવું નામ આપવામાં આવ્યું. પણ આ 'ધર્મ'નું પાલન તો ધાર્મિકો-કે સમાજ વગર ન થઇ શકે. એટલે તેના પરિવાહન માટે સંગઠિત-બળો રચાયાં. આ સંગઠિત ધર્મ અને નીતિનાં બળોનું કામ પવિત્ર કરારોનું પાલન થાય, લોકો એ તરફ વળે એ જોવાનું રહ્યું.

અનુબંધની ભૂમિકા :

ધર્મ થયો, ધાર્મિકો થયા, સંગઠિત ધર્મ-નીતિનાં બળો થયાં પણ આ બધાનું સંકલન કરવા માટે એક કર્તવ્ય-ભાવના ન હોય તો કંઈ પણ કાર્ય ન થઈ શકે. આ ભાવનાની રૂએ વિશ્વની સમતુલા જાળવવાની છે, જગત-જીવનની વ્યવસ્થાને યથાયોગ્ય રાખવાની છે, બગડેલા સંબંધો સુધારવાના છે, તૂટેલા સંબંધો સાંધવાના છે અને લોકજીવનને વિશ્વવાત્સલ્ય સંબંધ દ્વારા વ્યવસ્થિત બનાવવાનું છે.

બધા ધર્મોની દૃષ્ટિએ જ્યારે આ ભાવનાને વ્યક્ત કરતા શબ્દને પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે "અનુબંધ" એ જ શબ્દ યોગ્ય અને વ્યાપ લાગે છે. આ શબ્દ કોઈ નવો નથી પણ જ્યારે તેને નવી રીતે ર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની ચોક્કસ પ્રક્રિયા અને શક્તિનો ખ્યાલ આવે

શબ્દ-વ્યાખ્યા :

રોજ એકની એક પ્રાર્થના બોલાય છે. તે છતાં જ્યારે પ્રાર્થ અર્થ નવી રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે માણસને નવી અને ચેતના મળે છે અને તે નવા ઉત્સાહને મેળવે છે. એ 'અનુબંધ'નું છે.

'અનુબંધ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તે એનો સાચો વ્યક્ત કરે છે. "અનુ" કે "અણુ" એટલે વિશ્વના નાના કણ સાથેનાં 'બંધ' એટલે સબંધ-એ દૃષ્ટિએ 'અનુબંધ' એટ

વિચાર આવ્યો ત્યારે એને વ્યક્ત કરવા માટે જે શબ્દ યોગ્ય હતો, તે 'અનુબંધ' એટલે અનુબંધને રૂઢ કરવામાં આવ્યો.

અનુબંધ શબ્દ આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળથી વપરાતો આવ્યો છે. વૈદિક ધર્મમાં તો તેનો ઉલ્લેખ ઘણા સ્થળે મળે છે. જૈન સૂત્રોમાં પણ અનુબંધ શબ્દ વપરાયેલો છે. ત્યાં અનુપ્રેક્ષા અને અનુયોગ શબ્દો અવિશેષે મૂકવામાં આવ્યા છે. આ બન્ને શબ્દો એક યા બીજી રીતે અનુબંધનું કાર્ય જ કરે છે. સામાન્ય રીતે જૈનશાસ્ત્રોમાં 'બંધ' શબ્દનો ઉપયોગ એક યા બીજી રીતે કર્મબંધનમાં વપરાવવામાં આવતો હોઈને 'અનુબંધ' શબ્દને બદલે અનુયોગ કે અનુપ્રેક્ષા શબ્દો જોવા મળે છે. એટલે પહેલી નજરે અનુબંધ શબ્દથી જૈનો ભડકે, એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ જીવનની દરેક પળ કોઈને કોઈ ક્રિયા કરવું હોય છે અને દરેક ક્રિયામાં અશુભકર્મનો જ બંધ થાય છે, એમ માનવું એ જરા વધારે પડતું છે. દરેક ક્રિયાના પરિણામ માટે ત્રણ સૂત્રો જૈનદર્શનમાં બતાવવામાં આવ્યા છે:—(૧) 'ક્રિયાતઃ કર્મ' એટલે કે ક્રિયાએ કર્મ થાય છે; (૨) 'ઉપયોગે ધર્મ': એટલે કે જેમાં ઉપયોગ વિવેક રાખ્યો હોય તો ધર્મ થાય છે અને (૩) 'પરિણામે બંધઃ' એ ક્રિયાના પરિણામો વડે કર્મબંધન થાય છે. આનો ટુંક સાર એ છે કે ક્રિયા કરવી પડે છે, પણ તેમાં ઉપયોગ રાખવામાં આવે—રાગદ્વેષ રહિતપણું જાળવવામાં આવે તો તે બંધનકર્તા ન થતાં, ધર્મ બને છે અને દરેક ક્રિયા જેવા પરિણામે કરવામાં આવેલી હોય તે પ્રમાણે તે શુભ કે અશુભ કર્મ બને છે. આ ત્રણે સૂત્રો પાછળનો જે આશય છે તે એ કે ઉપયોગ પૂર્વક કાર્ય થવું જોઈએ. જે જીનશબ્દોમાં અનુબંધ ભાવપૂર્વક કર્મ કરવું જોઈએ. એ પ્રતીતિ કરાવે છે.

ગીતાના અઢારમા અધ્યાયમાં એક શ્લોક છે:—

अनुबन्धं क्षयं, हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म तत्ताम समुदाहृतम् ॥

એ વાત ખરી છે કે સત્ય છીવે છે. તે મરતું નથી પણ તે નીચે પડી શકે છે. સત્ય ઉપર આવરણ આવી શકે છે તેની પ્રતિષ્ઠા ઘટી શકે છે અને અસત્યની સમાજમાં બોલબાલા થઈ શકે છે એ પણ હકીકત છે. આવા વખતે સત્ય સાથે અનુબંધ જોડીને જે સારૂં હોય તેને રાખવું જોઈએ અને જે કાઢવા જેવું હોય તેને કાઢવું પણ જોઈએ. એટલા માટે જ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની પવિત્ર ફરજ તરીકે ઇશાવાસ્યો પનિષદમાં કહ્યું છે :—

'हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं ।
तत्त्वं पुषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥'

એટલે કે સત્યનું મોં સોનાના (મોહમાયાના) ઢાંકણાથી ઢાંકેલું છે. હે સમાજપોષક! તેને (ઢાંકણાને) તું લોકોને સત્યધર્મના દર્શન કરાવવા માટે ઉઘાડ.

આ શ્લોકમાં સત્યની રક્ષા દરેક ક્ષણે સત્યાર્થીએ કરવી જોઈએ, તે તરફ ઇશારો કર્યો છે. સત્ય ખરેખર મરતું નથી, પણ તેના ઉપર આવેલ આવરણને દૂર કરવાથી જ તે પ્રગટ થઈ શકે છે. ઘરમાં કચરો આવી ગયો હોય તો તેને વાળીને સાફ કરવાની જરૂર રહે છે. રોજેરોજ કચરો વાળવા છતાં ખૂણેખાંચરે પડેલા જાળાં તથા કચરાને સાફ કરવાની પણ જરૂર રહે છે; તે માટે જેમ દીવાળી વગેરે તહેવારો ઉજવાય છે. તેમજ સમાજમાં આવેલ અનિષ્ટોરૂપી કચરાને રોજેરોજ સાફ કરવાની જરૂર છે, અને છતાં ખૂણેખાંચરે રહી ગયેલ જાળાં-કચરા વગેરેની સાફસૂફી કરવી જરૂરી છે. તેને માટે તપ-ત્યાગ-બલિદાન વગેરે કરવાની સત્યધર્મી લોકોની પવિત્ર ફરજ હોય છે.

કેટલીક વાર સારા શબ્દો ખરાબ અર્થમાં વપરાય છે, અથવા તેનું મૂલ્યાંકન તે રૂપે રહેતું નથી. જેમકે 'ભદ્ર' શબ્દ એટલે કલ્યાણકારના અર્થમાં વપરાતો હવે તે 'ભદ્દા'—એટલે કે ખરાબના અર્થમાં વપરાય છે. સાધુ અને બાપા શબ્દો સારા છે પણ જ્યારે તે સાધુડા અને બાવાના અર્થમાં વપરાય છે ત્યારે તેમાંથી ધૃણા ટપકતી

છે 'ધર્મ-સંબંધ' કહેવાતો હોય ...
વિચાર' છે.

પાપ-પુણ્યનો અનુબંધ એટલે કે સાંધો :

જૈન વિચારકો કેટલીક વખત એમ કહે છે કે "પુણ્યને છેડું કરો અથવા તો પાપથી જ વેગળા રહો નહીં તો ધર્મ આવશે નહીં." એટલે કે મોક્ષ મળશે નહીં. પણ એમાંથી જો અનુબંધનો વિચાર નહીં હોય તો તેમ નહીં થાય. અનુબંધ માટે જૈનાચાર્ય કહે છે કે :—

पुष्टिः पुण्योपचयः शुद्धिः पापक्षयेण निर्मलता ।
अनुबन्धिनि द्वयेऽस्मिन् क्रमेण मुक्तिः परा ज्ञेया ॥

—પુણ્યનો પહેલાં ઉપચય-સંચય કરીને સમાજજીવનની પુષ્ટિ લેવી જોઈએ. સાથોસાથ સમાજમાં પેઠેલાં પાપો ને અનિષ્ટોને નાબૂદ કરીને શુદ્ધિ પણ સાથે કરી લેવી જોઈએ. આમ બન્નેનો અનુબંધ-એટલે કે પુણ્યની પુષ્ટિ અને પાપની શુદ્ધિ થયા પછી ક્રમશઃ પરામુક્તિ થાય છે.

આ કહેવાનું કારણ એટલું જ છે કે ઘણા સાધકો, ધર્મના નામે કેવળ એવો પ્રચાર કરતા જોવામાં આવે છે કે અમે આત્માની મુક્તિના પંથે છીએ અને એવા એકાંત આત્મવાદના નામે તેમણે જે પુણ્યની પુષ્ટિ અને પાપની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ એ—સમાજમાં કરાવવી જોઈએ એ તેનાથી દૂર રહે છે. પરિણામે ધર્મ અને ધાર્મિકો વચ્ચે સિદ્ધાંત અને વ્યવહારનો જે અનુબંધ (મેળ) તેમણે બેસાડવો જોઈએ એ તેના અલગ અર્થને વિચારે છે.

અનુબંધકાર :

ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એ સ્પષ્ટ છે કે દરેક ક્રિયા પાપ (અ... કર્મ છે એમ ગણીને પુણ્યને પણ ઉડાડી દેવું કે છોડવા લાયક ગણ... ગણાવું એ યોગ્ય નથી. શરીરને ધર્મ પાળવાનું મોટું સાધન માન...

અનુબંધકાર એટલે ધર્મસારથી :

જૈન સૂત્ર સ્થાનાંગમાં અનુબંધકારને ધર્મસારથી તરીકે ગણાવ્યો છે. " धम्म सारही " શબ્દનો અર્થ કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે :—

> " धर्मस्य स्वपरापेक्षया सम्यक् प्रवर्तन-पालन-दमन योगत सारथित्वम् "

—એટલે કે અનુબંધકારને ધર્મસારથી એટલા માટે કહેવામાં આવ્યો છે કે તે સ્વ અને પર બન્નેની અપેક્ષાએ ધર્મની સાચી પ્રવૃત્તિ કરે છે, કરાવે છે. પોતે ધર્મનું પાલન બરાબર કરે છે. બીજાને ધર્મપાલન કરાવે છે, ધર્મરથને બરાબર ચલાવે છે. ધર્મરથના ઘોડા બરાબર ન ચાલે તો તેનું દમન પણ કરે છે; રોકે પણ છે.

આવા ધર્મરથના સારથી (અનુબંધકાર)ની જવાબદારી ઘણી મોટી છે. જો તે રથને આગળ રાખે અને ઘોડાને પાછળ જોડે તો તે રથ ચાલવાનો નથી. એવી જ રીતે સમાજરથને દોરનાર ધર્મસારથી જે સાધુપુરુષો છે. જો તેઓ માર્ગદર્શન આપવામાં ભૂલ કરે અથવા બરાબર ન આપે તો ભયંકર નુકસાન થઈ જાય. ધર્મસારથીએ સર્વ પ્રથમ તો એ જોવું જોઈએ કે ધર્મરથ બરાબર છે કે નહીં? પછી જ તેણે બેસવું જોઈએ; જેથી રથ બરાબર ચાલી શકે.

અનુબંધકારની મોટી જવાબદારી

અનુબંધકારની એક મોટી જવાબદારી રહેલી છે તેની નાની ભૂલ પણ ક્ષમ્ય નથી. સર્વાંગી ક્રાંતિકાર તરીકે ભગવાન ઋષભદેવે બળદ અનાજ ન ખાય તે માટે મોઢાં ઉપર શીકું બાંધવાનું સૂચવ્યું પણ પાછું ખોલવાનું ન સૂચવ્યું. તેમની આ એક નાની ભૂલ થઇ પણ તેમને એ ભૂલની ભરપાઇ બાર મહિનાના વર્ષીતપ દ્વારા કરવી પડી. કોઈ એમ કહેશે કે બળદ ચલાવનારા હતા તો શું તેમનામાં એટલો વિચાર ન હતો કે તેઓ કામ પૂરું થયા પછી શીકું ન

બધારણ અને વર્ગ વિભાગો હોય. (૨) જનશાસન; જેમાં મહાજન એટલે કે વૈસ્ય-શુદ્રો મુખ્ય હતા. અને (૩) જિનશાસન; જેમાં સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક (સાધક) અને શ્રાવિકા (સાધિકા)—એ મુખ્ય હતા. એ ત્રણેનો સુંદર અનુબંધ એમણે સાધ્યો હતો.

રાજ્યશાસન :—સર્વ પ્રથમ એ આવે છે. તે વખતે હજુ સમાજ ઘડાયો ન હતો. પ્રજાને કાયદો, વ્યવસ્થા વગેરે સમજાવવાથી તે પાળવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. એટલે તેને વ્યવસ્થિત કરવા માટે તેમણે હકાર, મકાર અને ધિક્કાર રૂપે સામાન્ય દંડ રાખ્યો. ભલે એ સામાન્ય હોય તે છતાં શિક્ષાનું ધોરણ તો આવ્યું જ. દંડ આવ્યો એટલે થોડુંક હિંસાનું તત્ત્વ પણ આવ્યું જ. કારણ કે જ્યાં સમાજ ઊભો થાય ત્યાં થોડાંક અનિષ્ટો આવે, નવા નવા સવાલો આવે. આમાં અનિષ્ટોને રોકતાં કોઈને મનદુઃખ થાય એટલી હિંસા અનિવાર્ય બને છે અને તે ઋષભદેવે પણ માન્ય રાખી હતી. એટલે આવા અનિષ્ટો રાજ્યકર્તા વર્ગને પ્રેરીને દૂર કરાવવાની જવાબદારી હંમેશા સાધુસંતોની રહેવાની છે. પણ કેટલાક સાધકો એકાંત આત્મહિતની વાતો કરનારા એનાથી દૂર ભાગે છે એ યોગ્ય નથી. જ્યાં સમાજ છે ત્યાં કાયદો-વ્યવસ્થા કે શાસન આવવાનું જ. કદાચ કોઈ વ્યક્તિ એટલી હદે મહાન બને કે તે પોતાના ઉપર થતા અન્યાયોને સહન કરી શકે પણ સમાજ એ હદે અનિષ્ટોને સહન નહીં કરી શકે. એટલે જ ભગવાન ઋષભદેવથી માંડીને ચોવીસમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સુધી, તીર્થ-સંઘ સ્થાપવાની વાત થઈ છે અને તેના વડે લોકકલ્યાણની વાત રજૂ કરાઈ છે.

દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે :—

'बलं थामं च पेहाए सद्धामारुग्गमप्पणो ।
खेत्तं कालं च विन्नाय तहप्पाणं निउंजए ॥'

—એટલે કે સમાજનું બળ, ધોરણ ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા આરોગ્ય અને

જોઈએ ! એને કેવા પ્રકારની ભિક્ષા જોઈએ તે એમણે જાતે આચરીને બતાવ્યું અને પછી પોતાના માર્ગે જનારને સાથે લઈને એમને પણ જિન-શાસન. રાગદ્વેષ રહિત પ્રક્રિયાઓ બતાવી.

આમ તેમણે, રાજ્ય, પ્રજા અને સાધક ત્રણેનો અનુબંધ બાંધ્યો. જે પણ એ ત્રણેનો અનુબંધ બાંધવો પડશે. એ વગર રાજ્ય, પ્રજા સાધકનું ઘડતર પરસ્પરને ઉપયોગી નહીં નીવડે.

અનુબંધનો અર્થ જૈન ભાષ્યકારો આ પ્રમાણે કરે છે. :—

" अनुबन्धः अविच्छेदः संतान प्रवाहः "

વેપાર કરતી વખતે કે દીકરા-દીકરીના સગપણ કરતી વખતે કુળ અને ખાનદાનીનો વિચાર પહેલો આવે છે. કુળ પરંપરા સારી હોય તોજ લગ્નસંબંધ બંધાય છે. જૂના માણસો એના અંગે બહુ વિચાર કરતા. જેમ એક કુટુંબ સાથે સંબંધ જોડતી વખતે એના પૂર્વાધિકારને વિચાર કરવો પડે છે તેમ આખા સમાજ સાથે અનુબંધ કરવો હ તો એના ઘડતરનો પણ ખૂબ ઊંડાણથી વિચાર કરવોજ પડ ઘડતરનો ખ્યાલ કર્યા વગર, સમાજ, (સંસ્થા) રાજ્ય કે સાધ ગઠનો સાથે અનુબંધ જોડવાથી. ક્રાંતિ કરવાની વાત અદ્ધરજ રહી

એટલા માટેજ જૈનાચાર્યોએ કહ્યું છે કે :—" પુણ્યથી ક જશો નહીં, પાપનો નાશ કરવાનો હોય તો પુણ્યનો ઉપચય- કરીને પુષ્ટિ કરવી પડશે."

કેટલાક સાધકો પુણ્યથી કંટાળીને માત્ર સિદ્ધાંતની વ અટકી જાય છે; વેગળા પડી જાય છે. તેઓ સિદ્ધાંત સાથે વ મેળ બેસાડી શકતા નથી; એ આશ્ચર્યની વાત છે.

એક ડૉક્ટર પાસે કોઈ દર્દી દવા લે છે. એ દવાથી જો રોગ ન જતો હોય તો કાંતો એને દવા છોડવી પડશે. નહિ દવા બદલવી પડશે. જો દવા ન બદલે અને રોગ પણ ન

પ્રધાન લોકોને સામાજિક નૈતિક દબાણ દ્વારા ઠેકાણે લાવવા માટે સમાજની પણ જરૂર રહેવાની અને સત્ત્વગુણ પ્રધાન લોકોની ભૂલ સાફ કરવા માટે (આધ્યાત્મિક દબાણ વડે) સાધુસંસ્થાની પણ જરૂર રહેવાની. તેમની શુદ્ધિ કરી, સત્ત્વગુણ પ્રધાનની પુષ્ટિ કરી આગળ લઈ જવા માટે સાધક સંસ્થાની જરૂર રહેશે. એટલા માટે ઘડતર પામેલાં સંગઠનો કે વ્યક્તિઓને તારવી તારવીને "तह अप्पाणं निउंजए" એ સૂત્ર પ્રમાણે પોતાની સાથે જોડવા પડશે. એટલા માટે અનુબંધ વિચારધારાનું મહત્ત્વ વર્ણવતાં કહ્યું છે :—

આ અનુબંધ વિચાર, જગતમાં આ અનુબંધ વિચાર
ઉતારશે ભવપાર...

ઘણા વિચારકોનું એમ કહેવું થશે કે આ રાજકારણની ચર્ચા કઈ રીતે ભવપાર ઉતારશે? એ તો ભવમાં ડૂબાડે એમ છે! પણ જ્યાં લોકજીવનના ઉદ્ધારની વાત આવે છે ત્યાં એને અગર તો માનવ-જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રને અલગ રાખી શકાતું નથી. કોઈ પણ અવતાર, તીર્થંકર, સન્યાસી કે સાધકની પાસે જો રાજા કે રાજ્ય માર્ગદર્શન માટે ગયું હોય તો તેઓ એનાથી વેગળા રહી શક્યા હોય. એવું જણાતું નથી. બલ્કે જૈન બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં જ્યાં કોઈ પણ સાધકની વાત આવે છે, ત્યાં રાજાનું સ્વતંત્ર અગર તો તેમની પાસે આવવાનું વર્ણન અનિવાર્યપણે કર્યું છે.

ગાંધીજીની જ વાત લ્યો. જો તેઓ રાજકારણમાં ન પડ્યા હોત તો જેટલા પ્રમાણમાં તે વખતે શુદ્ધિ થઈ તેટલી શુદ્ધિ કે ઘડતર થાત? અને રચનાત્મક કાર્યકરોને આજે જે સ્થાન મળ્યું છે તે મળત? એકવાર ગાંધી-ટોપીનું પોતાનું મહત્ત્વ હતું. સ્વાર્થી લોકોએ એને પોતાના સ્વાર્થનું સાધન ગણ્યું અને બનાવ્યું. આજે તેની પ્રતિષ્ઠા એટલે હદ-સુધી ઘટી ગઈ છે કે લોકો સફેદ કપડાંવાળાને સફેદ ઠગ કહે છે.

સારતત્ત્વ આજના યુગને અનુરૂપ હોય તે લેવું અને આજના યુગને અનુરૂપ ધર્મદૃષ્ટિએ આ ત્રણેનો અનુબંધ જોડવું, એ જ આજના અનુબંધ વિચારધારાની ચાવી છે.

સમાજ સાથેનો અનુબંધ :

धर्मस्य स्वपरापेक्षया प्रवर्तन-पालन-दमन-योगतः सारथित्वम् આમાં જ્યાં 'પર' એટલે કે બીજાની વાત આવી કે ત્યાં સમાજ આવ્યો. આ સમાજ ધર્મનું પાલન સામુદાયિક રીતે કરી શકે અને પરસ્પરની સમતુલા જાળવી શકે; તેમજ જ્યાં અશુદ્ધિ આવે ત્યાં દમન (દબાણ) કરી શકાય તે માટે સુસંસ્થાઓનો અનુબંધ કરવો ધર્મસારથી માટે જરૂરી છે; એ જ સાચું ધર્મસારથી-પણું છે અને ત્યારે જ ધર્મરથ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી શકે છે.

ગાંધીજીએ પોતાના જીવનની ક્રાંતિ માટે સર્વપ્રથમ વિચાર્યું કે "કોને ગોતું?" કોણ મને સહાયક થશે? આસપાસના જનસમૂહમાં તેમને જૈન સાધુઓ યોગ્ય લાગ્યા. વૈષ્ણવ આચાર્યો તો તેઓ વિલાયત જવાના હતા એટલે તેમને નાસ્તિક ગણતા હતા. બ્રાહ્મણોમાં માલવીયાજી જેવા હતા જેઓ વિલાયત જઈને રૂઢિચુસ્તતામાં માનતા હતા. ગાંધીજીએ વિલાયત જતાં પહેલાં ત્રણ મુખ્ય પ્રતિજ્ઞાઓ જૈન મુનિ બેચરજી સ્વામી પાસે લીધી હતી. જીવનના વ્યાપક અનુભવો પછી ક્રાંતિમાં સહાયક થાય તેવા કોણ હતા? તે માટે ગાંધીજીએ ચોમેર નજર દોડાવી અને તેમને સ્વામી આનંદ અને કાકા કાલેલકર જેવા મળ્યા. કાકા કાલેલકર પહેલાં સાધુ થવાના હતા. એમણે વેદ જોયા, ઉપનિષદ્ જોયા, ભાગવત જોયું—બધા જ ધર્મગ્રંથો જોયા પણ કરવાની વાતમાં કોઈ આ લોકોને પ્રેરણા આપતું ન હતું. કિશોરલાલ મશ્રુવાળાએ સ્વામીનારાયણનાં તપ-ત્યાગ જોયાં પણ કરવું શું જોઈએ, એની એમને ધડ બેસતી ન હતી। દેશ સેવા કરવા માટે પં. જવાહરલાલ, રાજેન્દ્રબાબુ, મહાદેવભાઈ વગેરે અનેકો હતા પણ તેમને સાચો રસ્તો

વિધિથી બરાબર ખબરદાર રહેવું જોઈએ. આ ....
કલા માટે જ મુનિશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં એક જૈનાચાર્ય કહે છે :—

'मन्यते जगतः सर्वावस्थाः स्वरूपं तत्त्वं वेति मुनिः'

જે જગતની બધી અવસ્થાઓના સ્વરૂપ કે તત્ત્વનો વિચાર કરે છે, મનન કરે છે, તે મુનિ છે.

એક વખત એક આશ્રમમાં ભ. બુદ્ધના શિષ્યોએ ચોમાસું ગાળ્યું. એ ચોમાસામાં બધા મૌન રહ્યા. એમાં તેઓ પોતાની મહત્તા અને પ્રતિષ્ઠા વધારે ગણતા હતા. ચોમાસું પૂરું કરીને તેઓ ભ. બુદ્ધ પાસે આવ્યા, જાણે ભ. બુદ્ધ તેમને ખૂબ શાબાશી આપશે. ભિક્ષુઓએ કહ્યું—" અમે આ ચોમાસું મૌન રહીને ગાળ્યું." ભ. બુદ્ધે કહ્યું—" આ મોઘ પુરુષોએ પશુઓની સાથે સહવાસ કર્યો. પશુની જેમ રહ્યા." પછી તેમણે એ[ક] ગાથા કહી—

'न मोनेन मुनि होति.......................।
यो मनति उभे लोके, मुनी तेन पवुच्चति ॥'

એટલે કે " માત્ર મૌન રાખવાથી કોઈ મુનિ નથી થઈ ... મૌન તો પશુઓ પણ રાખી શકે છે. જે બન્ને લોકોનું મનન ... કરે છે, બન્ને લોકોના સારાં-નરસાં તત્ત્વોને વિચારે છે, તેથી તે ... કહેવાય છે."

ભ. બુદ્ધની વાત સાંભળીને તે મુનિઓને પોતાની જવાબ... ભાન થયું. આજે પણ જૈન બૌદ્ધ શ્રમણો અને સંન્યાસીઓ ... અવસ્થિતિનો વિચાર કરી, યથાયોગ્ય ગોઠવણ કરી સમતુલા સા... તેમની જવાબદારી છે.

ગાંધીજીએ આવા સાધુસંન્યાસી આત્માઓની આવશ્યકત... સાથે ... ...ત કરી અને પરિણામે આખા દેશની કાયાપલટ ... જેથી અહિંસ... જેવાને ગોઠ...

વિચિત્ર ભાવ છે? જો અહિંસામાં વિશ્વાસ હોય તો હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ જોવાનો ન હોય અને કેટલા માણસો હિંસાના ભોગ થયા હોય, એ જોવાનું હોય, તેનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું હોય?

પાકિસ્તાનથી, ભાગલા પડ્યા બાદ કોમી રમખાણો ફાટી નીકળતાં સાધુઓ કેમ નીકળી આવ્યા? કારણ કે તેમના મનમાં વ્યાપકતા ન હતી; સંકુચિતતા હતી. "વસુધૈવ કુટુંબકમ્" કે 'સ્વદેશો ભુવનત્રયમ્'ની જે અહિંસક વૃત્તિ હોવી જોઈએ તે ન હતી. એટલે તેમને લાગ્યું કે ભારત અમારો દેશ છે; પાકિસ્તાન નહીં. હિંદુઓ કે જૈનો અમારા છે; મુસલમાનો કે જૈનેતરો નહીં.

અનુબંધકારોની દૃષ્ટિએ તો આખા વિશ્વની સાંકળ સભર છે; એની એવી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. પછી તેણે એમાંથી સારી સારી વસ્તુ લઈ લેવી જોઈએ અને ખોટી વસ્તુઓને મૂકી દેવી જોઈએ; અને એ રીતે તેની યથાસ્થાને તેણે ગોઠવણી કરવી જોઈએ. ક્રાંતિકારી અનુબંધકાર અનિષ્ટોનાં ખોટાં મૂલ્યાંકનોને નિવારીને. નવા સાચા મૂલ્યોને યસ્થાને નહીં જોડે તો એ એની ગફલત કહેવાશે. એની એ ગફલતના પરિણામે જે અનિષ્ટો ઊભા થાય તેની જવાબદારી પણ મોટાભાગે તેના શિરે જ આવે છે. અનુબંધકારની તો ચોક્કસ દૃષ્ટિ એ જ હોવી જોઈએ કે અનિષ્ટોને નિવારે, નવાં મૂલ્યો જોડે અને વિશ્વની સમતુલા જાળવી રાખે. આ કાર્ય દરેક સમયે ચાલુ જ રહેવાનું છે. જેમ મશીન ચાલે તો એને તેલ-ગ્રીસ ભરવાં જોઈએ; તેનાં બધાં ચક્રો તપાસવા જોઈએ; ઘસાયેલાં ચક્રો બદલવા જોઈએ; એવું જ માનવસમાજનું છે.

યુગે યુગે અનુબંધકાર :

ઘણા એવો પ્રશ્ન કરશે કે તો શું જે જૂનું છે તેને જ સત્ય માનીને શા માટે ન ચાલવું? એ પરંપરા શા માટે ન ટકાવી રાખવી? સામાન્ય રીતે બધા ધર્મોનો ઇતિહાસ જોશું તો જણાશે કે સમયની સાથે મૂલ્યો બદલાતાં હોય ત્યારે કોઈ નવા ધર્મસારથીએ–અનુબંધકારે કાર્ય કરવાનું હોય છે.

પ્રાયશ્ચિત ભગવાન ઋષભદેવ પોતે લેતા. ધીમે ધીમે જ્યારે સમાજ-વ્યવસ્થા સરખી રીતે ગોઠવાતી ગઇ ત્યારે પોતાના પુત્ર ભરતને રાજ્ય-વ્યવસ્થા સોંપી. ભરતે બ્રાહ્મણ વર્ણને—(વૃદ્ધ અને પાકેલો વર્ગ) સમાજના શિક્ષણ સંસ્કારની જવાબદારી અને વ્યવસ્થા સોંપી. એ જ રીતે વૈશ્ય-શૂદ્રોને ઉત્પાદન અને વિનિમય વ.ની વ્યવસ્થા સોંપી અને ભ. ઋષભદેવ જાતે સાધુ-દીક્ષા ગ્રહણ કરીને અલિપ્ત થઇ ગયા. પછી તેમને દરેક કાર્ય શીખવવું જ નહોતું પડ્યું. માત્ર ઇશારો જ બસ હતો. એવી જ રીતે સમાજ પહેલા વહેલાં વધારે ગંદકીમાં સપડાયેલો હોય ત્યારે તેની શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરવા માટે જાતે અનુબંધકારે ઊંડા ઊતરવું પડશે. ધીમે ધીમે લોકો પોતે જ પોતાની ભૂલો સુધારવા માંડશે ત્યારે કેવળ એક જ ઇશારો બસ થશે. હવે જો રાજકારણ ગંદુ હશે અને તેનાથી કંટાળીને તેની સાફસુફી ન કરવામાં આવે તો એનો ચેપ લોકોને લાગશે અને એ પેસેલી ગંદકીનો ચેપ સાધુઓને લાગ્યા વગર નહિ રહે. એ ગમે તે સમજુ વિચારક વિચારી શકે છે.

મારી પોતાની જ વાત કહું કે હું તો ઉપરના નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચી ચૂક્યો છું. એટલે જાતે નિર્લેપ રહી, પોતાની મર્યાદામાં રહી, રાજ્ય સંસ્થા, જન સંસ્થા અને સાધક સંસ્થા ત્રણેની સાથે અનુબંધ રાખું છું અને એને તીર્થંકરો અને અવતારોએ પ્રશસ્ત કરેલો અનુકરણીય માર્ગ માનું છું.

અનુબંધકારની કસોટી :

આમ કરવાથી મારે પણ બીજા અનુબંધકારોની જેમ સહેવું પડ્યું છે અનુબંધકારે કેટલું સહેવું પડે છે તેનો એક દાખલો મારા ઉપરથી આપું; જેથી એ અંગે ચોક્કસ ખ્યાલ આવી શકે.

સન ૧૯૪૬ માં જ્યારે અમદાવાદમાં હિંદુ-મુસલીમ હુલ્લડ ચાલતું હતું ત્યારે ચારેબાજુ છુરાબાજી ચાલતી હતી. મેં મનમાં વિચાર્યું કે હું અહિંસક કહેવડાવું છું. લોકો માણસોની હિંસા કરતા હોય ત્યારે મારે

અનુબંધ કહેવાય. ભગવાન રામે હનુમાન, સુગ્રીવ, જાંબવંત, શબરી અને છેવટે રાક્ષસોમાંથી રત્નો શોધીને જગહિતાર્થે મહાસાધનમાં જોડી દીધાં.

ડૉ. મણિભાઈએ કહ્યું : "ધ્યેયને અનુલક્ષીને કરેલી ક્રિયા તે અનુબંધ ગણાવી જોઈએ. વધારે એટલું કહી શકીએ કે ધ્યેયની સાથે "સુ" આવવો જોઈએ; એટલે કે ધ્યેય સારો હોવો જોઈએ."

શ્રી માટલિવાળાએ કહ્યું : "પશ્ચિમમાં પણ આવી એક સોસાયટી છે. હમણાં મેં 'હોમ હાઉસ'ના લેખકનું "સોસાયટીઝ એન્ડ જસ્ટીસ "નામના પુસ્તકમાં તેવું વાંચ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે બાળકના વિકાસ માટે હાલરડું જોઈએ તેમ સમાજના બધા અંગો તાલબદ્ધ હોય (અનુબંધિત) તો સમાજની પ્રગતિ થાય."

અનુબંધ ક્યારથી?:

પૂંજાભાઈએ કહ્યું : "આ રીતનો અનુબંધ પ્રયોગ અહીં પહેલ વહેલોજ લાગે છે."

તેનો ખુલાસો કરતાં સભ્યોએ કહ્યું : "ના, એ તો ગાંધીજીએ જ કર્યો છે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણની દિશામાં ગાંધીજીને માટે જેમ નરસિંહ મહેતા અને સ્વામી દયાનંદજીએ વાતાવરણ તૈયાર કરી આપ્યું તેમ ગાંધીજીએ અનુબંધ પ્રયોગને માટે માર્ગ ઉઘાડો કરી આપ્યો છે.

અનુબંધકારની યોગ્યતા:

પૂ. શ્રી નેમિમુનિએ અનુબંધકારની યોગ્યતા વર્ણવતાં પરિગ્રહ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠા છોડવાનું કહ્યું. જો ગૃહસ્થ સાધકોની આટલી તૈયારી ન હોય ત્યાં શું ?" એ વિષે ચર્ચા આગળ ચાલતાં દેવજીભાઈએ બે ઉદાહરણો ટાંક્યા :—

(૧) એક વખત ગુંડાઓનું જોર હતું એવી વાત ગામમાં ફેલાયેલી. હું બહારગામ ગયો હતો. ત્યાંથી પાછો ફર્યો ત્યાં સુધી મારી

[૨]

અનુબંધ વિચારધારાનાં વિવિધ પાસાંઓ

[૨૫-૭-૬૨

મુનિશ્રી સંતબાલજી]

અનુબંધ વિચારની પૂર્વ ભૂમિકા ઉપર આ અગાઉ વિચારણા થઇ ચૂકી છે. સારાની પ્રતિષ્ઠા કરવી અને ખરાબને સુધારવું એ સંસ્કૃતિનો જૂનો ક્રમ રહ્યો છે; અને ચાલુ રહેશે. એના વડે જ જગત-જીવનની સમતુલા બરાબર રહે છે. જે, જે સ્થાને હોવું જોઇએ તેને તે સ્થાને સ્થાપવું-રહેવા દેવું કે તે સ્થાન આપવામાં મદદ કરવી અને અયોગ્ય તત્ત્વો જે કોઇપણ કારણસર યોગ્ય સ્થાને ઘૂસી ગયા હોય તેમને દૂર કરવા એને જ બીજા શબ્દોમાં અનુબંધ કાર્ય કહી શકાય.

અનુબંધ વિચારધારાની પૂર્વ ભૂમિકા અંગે વિચાર અને છણાવટ કરતાં તેમાંથી તારવી શકાયું કે એના જુદાં જુદાં પાસાંઓ છે. અનુબંધ પ્રયોગ માટે આપણે પાંચ મુખ્ય પાસાંઓ લઇએ છીએ. તે પાંચ પાસાંઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ.

(૨) સુસંસ્થાઓ અને સુસંગઠનો દ્વારા સમાજ અને વ્યક્તિનું ઘડતર.

(૩) વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની સાથે અનુસંધાન.

છે. ગુણો પ્રગટે તો જે રાખે તેનો ત્યાગ છે. એ ઉપરાંત આગારો ઉપર પણ જૈન પરંપરામાં રહ્યો છે, માટે જૈનધર્મની વાતો વારંવાર આવે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પ્રથમ વૈષ્ણવ કરી આપેલી. પણ પછી તેમણે જૈનધર્મનો અભ્યાસ કર્યો, એમાં ઊંડા ઊતર્યા; અને જૈન વિભૂતિ તરીકે આજે પણ ઓળખાય છે.

(૧) શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ—ઉપર બતાવેલા ચાર પાયાઓ ઉપર અહીં પાયારૂપ છે. શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ. એ અંગે પહેલા પ્રકરણમાં કહેવાયું છે. અહીં વિશેષ ખુલાસો કરી લઈએ. જે બાધક તત્ત્વો, અનિષ્ટો કે અનિષ્ટકારી બળો છે, તેમની અને જે સુસંસ્થાઓ છે. તેમાં પણ કોઈ સડો કે અનિષ્ટ પેસી ગયું હોય તો તેની શુદ્ધિ કરવી અને તેમાં સારા ગુણો નીતિ-ધર્મનાં તત્ત્વો દાખલ કરીને તેની પુષ્ટિ કરવી. બીજી રીતે વિચારીએ તો જ્યાં સુધી વ્યક્તિ કે તે અનિષ્ટિત સુસંસ્થાઓ શુદ્ધ ન થાય કે ન રહે ત્યાં સુધી તેની સાધક વ્યક્તિને પરાભૂત નથી ગણતી. એટલા માટે સાધકવ્યક્તિએ સુસંસ્થાઓને પ્રેરણા માર્ગદર્શન આપીને, તેમાં પેસતાં અનિષ્ટોને તપ-ત્યાગ દ્વારા દૂર કરી-કરાવીને શુદ્ધિ દ્વારા પાપનો ક્ષય કરવો અને સુસંસ્થાઓ દ્વારા આગળ કામો કરાવી સતત શુદ્ધિ કરતી રહેશે. આમ પાપની શુદ્ધિ અને પુણ્યની પુષ્ટિ થાય તો ક્રમે ક્રમે તે મોક્ષને પામી શકે.

(૨) સંસ્થાઓ અને સુસંગઠનો દ્વારા
વ્યક્તિ અને સમાજનું ઘડતર

હવે બીજા પાયા ઉપર વિચાર કરીએ. આ વિશ્વમાં સૌથી અગત્યનું અંગ માનવસમાજ છે. એને જ આપણે સમાજ કહીએ છીએ. પણ એ વિશાળ સમાજનું ઘડતર નહિ થાય તો એના દ્વારા સમષ્ટિ રક્ષા કે સમાજવ્યવસ્થાની સુરક્ષા નહિ થઈ શકે, વિશ્વમાં અશાંતિ ફેલ... સમાજના ઘડતર માટે કુટુંબથી માંડીને કુળીયું, વસ્તી, ગામ, નગર, સંપ્રદાય, જાતિ સુસંસ્થા અને રાષ્ટ્ર એ બધાનું ઘડતર જરૂરી

સિદ્ધ. વૈદિક ધર્મમાં પણ એમને પાંચ 'નમો' કહ્યાં છે. જૈનોએ ા ઝીણવટથી આ બધું જોયું છે. ગાભ્રા માત્ર ભૂતને પાત્ર બની ક છે એટલે તેને શાંતિ રસ્તે ચલાવવા માટે નિયમો આપ્યા. સાધુઓ ારે કડક અને બીજી રીતે હાગ્રહિતતાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો પણ ગૃહસ્થ સાધક તે રાજા હોય કે પ્રજા તેના માટે અમુક નિયમો ેકે મતમાં આપેલા છે. તે પ્રમાણે જૈન મતમાં "વિરુદ્ધ રજ્જાઈક્કમે" —રાજ્ય વિરુદ્ધ કર્મને અતિચાર દોષ ગણવામાં આવેલ છે. અહીં શ્રાવકને સ્પષ્ટ આદેશ છે કે "રાજ્યને વફાદાર રહેજો." આ વિચારવા જેવી વાત છે.

રાજ્ય, પ્રજા અને સાધુઓ એકમેકથી સંકળાયેલા છે. રાજ્યને વફાદાર નહીં રહે તો લોકશાસન બરાબર નહીં રહે, લોકશાસન બરાબર નહીં હોય તો સાધક શાસન બરાબર નહીં રહે અને સાધક શાસન બરાબર ન રહે તો ધર્મ-શાસન ક્યાંથી સારું રહે? એટલે એની સાંકળ હોવી જોઈએ. આજે એની સાંકળ તૂટી ગઈ છે; તેને ફરીથી બાંધવી પડશે. સમાજ રાજ્યનું ધ્યાન રાખે, સાધકો સમાજનું અને રાજ્યનું ધ્યાન રાખે તો જ આ સુમેળ બન્યો રહે.

જૈનોના સામાયિક વ્રતમાં સમભાવ રાખવાનો હોય છે. એનો આપણે અર્થ કરીએ તો એમ થાય કે સમાજની સમતુલા બરાબર છે કે નહીં. રાજ્યશાસન, જનશાસન અને જિન શાસન બરાબર છે કે નહીં, એ જોવાનું કહ્યું છે. આ સામાયિકના સમભાવને આખા વિશ્વ ઉપર, સમાજ ઉપર ઘટાવી શકાય છે.

"વિકથા ના કરીશ!" એમ પણ એના દોષોમાં કહેવામાં આવ્યું છે. વિકથા એટલે ખોટાં મૂલ્યોને પ્રતિષ્ઠા આપવાની વાત છે. કોઈ પણ કરતાં ખોટી વાતોનું સમર્થન ન થઈ જાય એ જોવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે.

"રાજકથા ના કરીશ!" એમ કહેવામાં આવ્યું છે તો આ રાજકથા કઈ? જે કથનથી રાજ્યમાં અરાજકતા પ્રસરે, જનજીવનની

એટલું જ નહીં તેના શરણે જવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. ખોટાં તત્ત્વોને અપ્રતિષ્ઠિત કરવાં એ પણ ઘડતરની બીજી બાજુ છે. ત્યારે જ સમાજ ખરી રીતે ઘડાય. એ માટે સુ-સંસ્થાઓની જરૂરને સ્વીકારવામાં આવી છે.

આમ જોવા જઈએ તો વિશ્વ પણ એક સંસ્થા છે; દેશ પણ એક સંસ્થા છે; સમાજ પણ એક સંસ્થા છે અને ઘર પોતાની અંદર એક સંસ્થા છે. સંસ્થા હોવાથી માણસ ઉપર આપોઆપ નૈતિક બંધન આવે છે અને તેને અમૂક મર્યાદાઓમાં રહેવું જ પડે છે. કુટુંબની જ વાત લઈએ. ત્યાં પિતા, માતા, બહેન, પત્ની ભાઈ, ભાભી, વગેરેની મર્યાદાઓ સાચવવી પડે છે. દરેકને કેટલાક સત્ય અહિંસાના નિયમોમાં રહેવું પડે છે. એવું જ સંસ્થાનું છે. તેમાં પણ માણસને અમુક નિયમો પાળવા જ પડે છે, એ રીતે તેનું ઘડતર થાય છે; વિકાસ થાય છે, આખો માનવસમાજ એક સાથે સુધરતો નથી પણ પહેલા તબક્કે અમૂક વ્યક્તિઓ સુધરે છે; પછી તેમની પ્રેરણા પામેલી અમૂક સંસ્થાના સંસ્થાબદ્ધ માણસો સુધરે છે. અને તેઓ માનવસમાજ સામે આદર્શ રજૂ કરી સમાજની કાયાપલટ કરે છે.

સારી – નરસી સંસ્થાઓ :

હવે એ પ્રશ્ન આવશે કે કઈ સંસ્થા સારી છે? ભ. રામે રાજ્યનો ઝંડો લીધો ત્યારે એમણે જોયું કે અમુક રાજ્યસંસ્થાઓ–રાજ્યો બગડી ગયેલ છે. એક બાજુ વાલીનું ભોગવાદી રાજ્ય હતું અને બીજી બાજુ રાવણની સરમુખત્યારશાહી હતી. કિષ્કિંધામાં વાલી નાના ભાઈની વહુને રાખીને બેઠો હતો. એ ભોગવાદી રાજ્ય હતું. બીજી તરફ રાવણ રૂપાળીમાં રૂપાળી સ્ત્રી મારી એમ માનતો હતો. એ પ્રમાણે તેણે સાધુનો વેશ પહેરીને પણ સીતાજીનું હરણ કર્યું. રાવણની સામે તેના રાજ્યમાં કોઈ બોલી શકતું ન હતું. અન્યાયનો સામનો કરવાની કોઈનામાં તાકાત ન હતી. પ્રજા રાવણની સરમુખત્યારશાહી નીચે કચડાયેલી હતી. યુગ પૂર્વે આ સ્થિતિ હતી. રામે રાવણને હરાવી સીતાને

કાંઠા પ્રાયોગિક સંઘના પ્રમુખપદેથી રાજીનામું આપીને છૂટા થયા પણ
પ્રાયોગિક સંઘ સાથે મીઠો સંબંધ હજુયે રાખતા રહ્યા છે.

…ચાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અને ખોટાંની અપ્રતિષ્ઠા

એ સિવાય પણ અમુક વ્યક્તિઓ સંસ્થા સાથે જોડાતી નથી.
…ી પાછળ તેમના અહંનું પોષણ કે સ્વચ્છંદતા વધવાનું કારણ હોય
કેટલીક વખત એક સુસંસ્થામાં જોડાયેલ વ્યક્તિ કોઈ સભ્યની,
દેખાઈ, ઈર્ષા કે દ્વેષના કારણે તે સંસ્થામાંથી છૂટી પડી જાય છે.
ગવાન મહાવીરના સમયમાં આવી બે વ્યક્તિઓ તેમનાથી છૂટી પડી
અને તેમની સામે થઈ. એક હતો ગોશાલક જે પહેલાં પોતાને
ભગવાનનો શિષ્ય ગણતો હતો અને બીજા હતા જમાલિમુનિ
જે સંસાર પક્ષે ભગવાનના જમાઈ હતા ભગવાન મહાવીરની પુત્રી
પ્રિયદર્શના જે સાધ્વી થએલી તે પણ પોતાના પતિ સાથે જમાલિ મુનિ
સાથે ગઈ. વહેવાર જે બાજુએ હોય તે તરફ લોકો વધુને વધુ ઢળે.
એટલે તે સાધ્વી પણ તે બાજુ ઢળી ગઈ. પાછળથી સાચું સમજાતાં તે
પોતાના પિતા – ભગવાન મહાવીર સ્વામી પાસે પાછી આવી ગઈ.
જમાલિ મુનિએ તો ભગવાન મહાવીરની વાત વહેવારની દૃષ્ટિએ ખોટી
છે એમ કહ્યું. "કડેમાણે કડે" એટલે જે કામ ચાલુ થયું છે તે
ઈ ગયું છે એમ સમજવું; એમ ભગવાને કહ્યું. તેમણે એમ પણ
હ્યું કે વહેવાર અને નિશ્ચય બંનેનો મેળ રાખવો જોઈએ. "એકવાર
સ્ત્રના છેડાને આગ લાગતાં તે તો સળગી ગયું; હવે તો એ નહીં
દઝાડી શકે!" એ રીતે કહીને જમાલિની વાતને ખોટી ઠરાવી હતી.
જમાલિનો વિરોધ કેવળ શબ્દો સુધી હતો અને જે ક્રિયા ચાલુ હોય
તેને પૂર્ણ કહેવી એમ તેમનું મંતવ્ય હતું અને તેના પ્રતિપાદનમાં
તેઓ રોજની વપરાતી ભાષાને ટાંકતા.

ત્યારે, ગોશાલકનો વિરોધ કેવળ વિરોધ ન બનીને દ્વેષ રૂપે હતો.
તેણે ભગવાનની વાતનો છડેચોક વિરોધ કર્યો એટલું જ નહીં આજીવક
નામનો નવો પંથ પણ કાઢ્યો એટલું જ નહીં ગોશાલકે સામે આવીને

વિરોધ કરતા. આજે સુસંગઠનથી ઘતડી ઘણી વિભૂતિઓ છે. વિનોબાજી જેવી પવિત્ર વ્યક્તિઓ છે પણ તેઓ સંગઠનને ટેકો આપતી નથી. સર્વસેવા સંઘ બધા પક્ષને ટેકો આપવામાં માને છે. એટલે ખોટાં મૂલ્યોને પણ પ્રતિષ્ઠા મળી જાય છે અને સારાં–નરસાંનો ગૂંચવાડો થઈ જાય છે.

સર્વ સેવા સંઘે જ્યારે ભૂલ કરી છે ત્યારે પાછળથી ખબર પડતાં તેને સુધારી છે એ કબૂલ કરવું જોઈએ. પણ એકવાર સારાં અને નરસાં તત્ત્વોને "સહુ પ્રભુનાં" છે કહીને સરખાં મૂલવીએ તો એ સમતુલા તૂટી જશે. એકવાર ગણોતિયા જમીન ખેડતા હતા પણ પહાણીપત્રમાં નામ જમીન–માલિકોનું હતું. જમીનદારોએ એથી એમને કહ્યું કે તમે જમીન છોડી દો. ગણોતિયા સર્વ સેવા સંઘવાળા પાસે સલાહ લેવા ગયા. ત્યારે તેમણે સલાહ આપી કે તમારે જમીન છોડવી નહીં. પરિણામે માથા ભારે જમીનમાલિકો તેમને પોલિસ મારફતે પકડી ગયા તોફાન વધ્યું. જો રાજ્યને ન માનીએ તો વિકટ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય; કોઈની સલામતિ ન રહે. જો અવેજીમાં સંરક્ષણ બળ ઊભું કર્યું હોય તો જૂદી વાત છે. પણ તે થયું ન હતું. પાછળથી સંઘે એ ભૂલ સુધારી.

જગન્નાથપુરીમાં વિનોબાજી બોલ્યા હતા કે "આજે કોંગ્રેસનું રાજ્ય છે. રચનાત્મક કાર્યકરો કોંગ્રેસનો ઉપયોગ કરીને તેનો વિરોધ કરે છે. એક વખત કદાચ એવો પણ આવે કે કોંગ્રેસ જ અહિંસાના માર્ગમાં વચ્ચે આડે આવીને ઊભી રહે." અહીં જે ટીકા થઈ છે તેનો સામાન્ય પ્રજા દુરૂપયોગ જ કરશે. કારણ કે દોડતા બળદને ચમકારો ઘણો પણ માઠા બળદને જેમ તેને ફટકારો તેમ તે તોફાની બની જાય. અહીં કોંગ્રેસને બીજી સામાન્ય સંસ્થાઓ જેમ ગણવાથી પ્રજામાં એના તરફ વિરોધ જાગવાનો અને કોંગ્રેસ પણ આવી ટીકાથી ભડકી જાય એ સ્વાભાવિક છે.

પાર્વતીબેને કહ્યું હતું કે "બ્રાહ્મણો અને સંતો એ સમાજનું મુખ છે. પણ તેમણે સમાજની ખેવના રાખી નથી." આજના યુગના બ્રાહ્મણો રચનાત્મક કાર્યકરો છે. તેઓ કઈ સંસ્થા સારી છે અને કઈ નરસી છે તેનો અભ્યાસ કરી લોકોને માર્ગદર્શન નહીં આપે તો ઘડતર

સ્પષ્ટ કહ્યું, "તમારે જે કંઈ કરવું હોય તે કરો। સભા અટકશે નહીં, હું ખસવાનો નથી."

અનુબંધકાર માટે આમ સાચી વાતને વળગી રહેવાનો અને ...ી વાતને છોડી દેવાનો ગુણ હોવો જોઈએ. તેણે સુસંસ્થાઓમાં ...ા પ્રવેશ્યાં હોય તો તેને દૂર કરવા માટે કહેવું જોઈએ; જરૂર પડે ...તાના વ્રત ત્યાગથી શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. પણ પુષ્ટિ ન કરતાં ટીકા ...રતાં ગોળ-ખોળ બરાબર કરવા જતાં તેનાં માઠાં પરિણામ તેણે જ ભોગવવાનાં છે. એવી જ રીતે તેનો ટેકો ખોટાં મૂલ્યોને મળતો નથી ...ને એ પણ તેણે ધ્યાન રાખવું રહ્યું.

અનુબંધ જોડવા અને સુધારવામાં એક વસ્તુ ધ્યાન રાખવાની કે તેનું પરિણામ સમાજના ઘડતરમાં થવું જોઈએ. એ માટે 'સુસંસ્થાઓ જોઈએ; સુસંસ્થાઓનું વિભૂતિઓ સાથેનું જોડાણ જોઈએ. હોદ્દા કરનારાઓનો કદર સામનો પણ સમય આવે કરવો જોઈએ. ખોટાં વાદો—સામ્યવાદ, મૂડીવાદ, કોમવાદ વગેરેનો વિરોધ કરવો જોઈએ. રામાયનમઃ અને રાવણાયનમઃ એમ બધાને વંદન કરવાથી સમાજનું ઘડતર નહીં થાય. તે માટે તો યોગ્ય સમાજ રચવો પડશે અને તેના ઘડતર માટે યોગ્ય સંસ્થાઓને પ્રતિષ્ઠા આપીને આગળ વધવું જોઈએ.

અનુબંધ વિચારધારાએ શું કરવું જોઈએ :

અનુબંધ વિચારધારાએ મુખ્ય ચાર વાતો ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે:—

(૧) સારું બાકી ન રહે.
(૨) નબળું ન પ્રવેશે.
(૩) ગતિ અટકે નહીં.
(૪) વ્યક્ત-અવ્યક્તનો તાળો મેળવવો.

એ ચાર બાબતો વિસ્તારથી જોઈએ.

(૧) અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે જગતમાં જે કંઈ સારું છે; તેમાંનું કોઈ પણ બાકી ન રહી જાય તે જોવું જોઈએ. જો કંઈ પણ

ર સહેજે કોઈ એમ કહેશે કે શું તમને વિશ્વનો અનુભવ
અભ્યાસ છે?

ત્યારે એનો જવાબ એટલોજ છે કે વિગતોનો અભ્યાસ નથી,
ણુ તત્ત્વોનો છે. મૂળ તત્ત્વ જાણીએ તો બીજાં તત્ત્વો આવી જાય.
માનવ જીવનનો ઊંડો અનુભવ છે. યુનોને કેટલાં વર્ષ થયાં. કેવુ સ્વરૂપ
બંધાયું એનો અભ્યાસ નથી પણ અનુબંધમાં વિશ્વસંસ્થા તરીકે એની
જરૂર પડશે એનો ખ્યાલ છે.

(૨) નબળું દાખલ ન થઈ જાય તે માટે કોમવાદ, સામ્યવાદ
અને મૂડીવાદનો વિરોધ સૂચવાય છે તો એનો અભ્યાસ છે? વિગતોનો
અભ્યાસ ન હોય પણ રશિયાની ક્રાંતિમાં સાંસ્કૃતિક બળો સંગઠિત
નહોતાં થયાં એટલે ત્યાં જે કંઈ રાજ્યની ઉથલ-પાથલ થઈ તેમાં
હિંસા થયા વગર ન રહે એ ચોક્કસ પાયો બંધાયો. માનવની
નબળાઈઓને નામે જે કંઈ ઘડાય છે તેમાં એકને ઉચ્ચ અને બીજાને
નીચ ગણી, બીજાને કચડી મારી નાખવો એ અત્યાચાર થાય જ છે.
કોમવાદના પરિણામો નજર આગળ જોવા મળ્યા જ છે. સામ્યવાદ અને
મૂડીવાદ તરફ નજર નાખીએ. મૂડીવાદ હજુ ઘડાય છે. એને લોકશાહીની
જરાક બીક લાગે છે, એક વ્યકિત નબળું કામ કરે પણ તે પ્રભુ,
સમાજ કે નીતિથી ડરતો હોય તો તેને સમાજની બીક લાગે એટલે
તે ઓછો દોષ કરશે. તેમ મૂડીવાદને સુધારવાનો અવકાશ છે. પણ
પાયા વગરનો સામ્યવાદ ઘુસી ન જાય તેની ચિંતા વધારે છે
સામ્યવાદીઓનું કહેવું છે કે ધર્મના નામે મૂડીવાદ પોષાય છે પા
સામ્યવાદીઓએ સમાનતાના નામે માણસને જે સ્વતંત્રતા આપ
જોઈએ તે આપીજ નથી. મુકત ચિંતન ઉપર પણ પ્રતિબંધ મૂકયા
અને સામ્યવાદ ભયમાં છે એ નામે જગતના અબજો રૂપિયાનો ભય
સરંજામ સરજી પોતે ભયમાં મૂકાઈ-બધાને ભયમાં મૂકયા છે. એ
ત્યાં માનવમાં ઊંડી શ્રદ્ધા નથી; પણ તેને જડસાધનોએ સુખી થવ
કલ્પના વિચારમાં શ્રદ્ધા છે. એટલે એ નબળું તત્ત્વ છે. તે ન પેસે

માટલિયાએ કહ્યું: "એ તો વિગતની વાત થઈ. તેને ન લઈએ તો ઠીક રહેશે. પ્રથમ રાજ્યસંસ્થાની જ વાત ચર્ચીએ."

પૂંજાભાઈ કહે: મારા ખ્યાલ પ્રમાણે ગુ. પ્ર કોંગ્રેસના હાલના પ્રમુખ એક પ્રવચનમાં કહેતા હતા કે સંતબાલની પૂરકની વાત મને સમજાય છે પણ પ્રેરકની વાત સમજાતી નથી."

માટલિયાએ કહ્યું: "સંત વિનોબાજીની વાતો હું જે રીતે સમજ્યો છું. તે આ પ્રમાણે છે કે સંત બાલજીની વાત સાચી છે પણ કોંગ્રેસને સુધારવામાં તો ઘણી શક્તિ વેડફાઈ જાય. પછી, જનશક્તિને જાગૃત ક્યારે કરી શકાય? ગાંધીજી જેવા પણ થાકી ગયા, પછી આપણું શું ગજું?

દાદાધર્માધિકારીએ એકવાર પ્રવચનમાં કહેલું કે, કોંગ્રેસનું પૂછડું છોડી દેવાય તો સારું પણ સંતબાલજી તો કહે છે કે એ પૂછડું બરાબર પકડી રાખવા જેવું છે. નહીંતર, બધું બાળી નાખવામાં એનો દુરૂપયોગ થઈ જાય. મતલબ કે રાજશક્તિને બરાબર ઘડવી પડશે અને એ કામ જનતાએ અને જનસેવકોએ કરવું જ પડે તો જ સંતબાલની વાત સહુએ સ્વીકારવી પડશે.

એમની પરિભાષા જરાક કઠણ છે. તે જો રાજકીય નેતાઓ સમજે તેવી પરિભાષામાં ગોઠવાય તો તરત સૌ તેને અપનાવી લે એમ મને નમ્રપણે લાગે છે.

તો તેમની શુદ્ધિ ન હોય તો તેઓ
ભળવા ઘણા લોકો આજે પણ તેમની શુદ્ધિ ન હોય તો તેઓ
વળ સાંભળીને ચાલ્યા જવાના. સંત તુકારામ અને એકનાથનું મિલન
વાનું હતું. એટલે મોટો સમુદાય ભેગો થયો. પેલા બે જણાએ મુંગી
ખાસ્સી કરી કે આ લોકો તો તાલ તમાશો જોવા ભેગા થયા છે;
એમને જીવનની હિસ્ટ્રીની કંઈ પણ પડી નથી. એટલે બન્ને મૌન
રહીને છુટા પડ્યા. લોકો કચવાયા પણ ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન માટે તેઓ ભેગા
નહોતા થયા. આજે ધર્મસ્થાનકોમાં વારતહેવારે જે વ્યાખ્યાનો થાય
છે તે પણ કંઈક આવા સ્વરૂપમાં છે. પરિણામે લોકો સુધરતા નથી.
જ લોકોને ભેગા કરી દેવાથી કે કોઈ સંસ્થાના ઘણા સભ્યો બનાવી
ા માત્રથી અનુબંધ થતો નથી. પણ તેમાં શુદ્ધિનું તત્ત્વ
વું જોઈએ.

શુદ્ધિ એટલે પાપનો ક્ષય થાય; અને પુષ્ટિ એટલે પુણ્યનો સંચય
સંગઠન) થાય; ત્યારે માનવું કે પાયો મંડાયો છે. આમ જોશું ત્યારે
ખ્યા તરફ નહીં પણ તત્ત્વ તરફ જોવાશે. સંસ્કૃતિનું માપ સંખ્યા
પરથી નથી નીકળતું. એટલે અનુબંધ માટે ત્રણ અંગો કલ્પ્યા છે.
સમાજ હોય ત્યાં સમાજમાં જુદી જુદી જાતના લોકોને સ્વેચ્છાએ કે
પરેચ્છાએ અંકુશમાં રાખવા માટે, વ્યવસ્થા માટે રાજ્ય જોઈએ; અને
તે પણ સારું રાજ્ય હોવું જોઈએ. રાજ્ય હોય એટલે તે કેવળ
હિંસાથી જ કામ ન લે એ માટે વિચાર થયો કે સામાજિક સંસ્થા
(જનસંગઠન અને જનસેવક સંગઠન) જોઈએ. તેમાંથી ચાર વર્ણોની
આપણે ત્યાં ઉત્પત્તિ થઈ, આ ચાર વર્ણોનું રાજ્યશાસનમાં પ્રતિનિધિત્વ
હતું અને રાજ્ય તેમની સલાહ-સૂચના પ્રમાણે કામ કરતું હતું. આમ
લોકસંગઠન અને લોકસેવક સંગઠન એ બન્ને પ્રેરક-પૂરકનું
(રાજ્ય સંગઠનના) કામ કરતા હતા. આમ શુદ્ધિ અને પુષ્ટિની વાત
થઈ કે ખરાબ તત્ત્વોને શુદ્ધ કરવાં અને સારાં તત્ત્વોની
પુષ્ટિ કરવી.

એવી રીતે એમના સંસાર પક્ષના જમાઈ જમાલિએ પણ નવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો. તેમની સાથે પણ થોડાંક સાધુ-સાધ્વી થઈ ગયાં. એમાં ભગવાનની સંસાર પક્ષની દીકરી પ્રિયદર્શના-સાધ્વી પણ થઈ. જમાલિનો વિરોધ શબ્દો વાપરવા અંગે વહેવાર સંબંધમાં હતો. ભગવાન કહેતા કે કોઈ કામ શરૂ થયું તો તે 'થયું' એમ કહી શકાય ત્યારે જમાલિ કહેતા કે એ પૂરું થાય ત્યારેજ "થયું" કહેવું જોઈએ.

એકવાર તેમનાં પત્ની પ્રિયદર્શના સાધ્વી ઢંક નામના એક કુંભારને ત્યાં જાય છે. તેની ધર્મશાળામાં ઉતરે છે. એ ઢંક શ્રમણોપાસક પૂછે છે કે "તમે ભગવાન મહાવીરના મતને માનો છો કે છૂટા પડ્યા છો?"

પ્રિયદર્શના સાધ્વી (ભગવાન મહાવીરનાં પુત્રી) જમાલિ ને પરણ્યાં અને અનુરાગના કારણે, જમાલિ સાથે દીક્ષા પણ લીધી. વિકાર તો ચાલ્યો ગયો પણ અનુરાગ રહી ગયો હતો. પિતા કરતાં પતિનો અનુરાગ વધારે હોય.

ઢંક કુંભારના પ્રત્યુત્તરમાં પ્રિયદર્શના કહે છે: "વણકર કપડું બનાવે છે. તે બની ગયા પછી જ કહેવાય ને કે કપડું બની ગયું છે? ભગવાન કહે છે કે જ્યારથી કપડું બને છે ત્યારથી બનીજ ગયું છે. એટલે જમાલિ મુનિ સાચા છે."

ઢંક કુભાર એક યુક્તિ કરે છે. ડાહ્યા માણસો વાતને સમજાવવા કંઈક યુક્તિ પણ કરે. એણે નીંભાડામાંથી એક તણખો કાઢી પ્રિયદર્શનાએ પછેડી કાઢી હતી ત્યાં મૂકી દીધો. પ્રિયદર્શનાએ બૂમ પાડી: "મારી પછેડી બળે છે."

એટલે ઢંક કુંભારે કહ્યું: "શા માટે બૂમ પાડો છો? આખી બળે ત્યારેજ બળી ગણાય ને! હજુ તો છેડોજ બળ્યો છે ને!"

સાધ્વી પ્રિયદર્શનાને ખ્યાલ આવ્યો કે ભગવાન નિશ્ચય અને વહેવારના મેળ રૂપે વાત કરે છે. તેણે કહ્યું: "તમારી વાત સાચી છે. થોડું બળ્યું એટલે વધારે બળી જવાનું-ભગવાનની આ વિશેષતા છે."

શે કે વિભૂતિ ગમે તેવી મોટી હોય તો પણ એ વિભૂતિ કોઈ સિદ્ધાંત વિના રાજકીય પક્ષમાં જોડાઇ હોય તો તેનો વિરોધ કરવો જોઇએ. વિરોધ ન કરીએ તો ખોટાં સામાજિક મૂલ્યો સ્થપાઈ જાય.

જૈન સૂત્ર સૂયગડાંગના પહેલા અધ્યાયમાં એક ગાથા આવે છે. :—

संधए साहुधम्मं च पावधम्मं निराकरे ।
उपधानवीरिए भिक्खू कोहंमानं पत्थए ॥

એનો અર્થ એ છે કે સાચા ધર્મ (સંગઠન) અથવા સાચા ધર્મવાળા લોકોનું અનુસંધાન (અનુબંધ) કરજો. તેમનું સમર્થન કરજો, પણ જે પાપ-ધર્મી હોય (અનિષ્ટ કરનારી વ્યક્તિ હોય) તેની પ્રતિષ્ઠા તોડજો. તેનુ નિરાકરણ કરજો. આ બધું કોણે કરવાનું છે? તો, તેવી વ્યક્તિઓ સાધુ-સાધ્વીઓ ભિક્ષાજીવીઓ છે. તેમણે ઉપાધાન (તપ-ત્યાગ)ની શક્તિથી આ બધુ કરવું જોઈએ. તેમની પાસે તપોબળ છે. તે વડે તેમણે અપ્રતિષ્ઠા લાયક તત્ત્વો, પ્રતિષ્ઠા મેળવી રહ્યાં હોય તેમને અટકાવવાનો વિચાર કરવો જોઈએ. એનો વિરોધ કરતાં, પોતાનામાં ક્રોધ, કે માન તો નથી આવતાં; તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઇએ." આ એક સૂત્રમાં અનુબંધકારે કેટલી કાળજી રાખવી જોઈએ તે બતાવી આપ્યું છે. આપણે તેને વિસ્તારથી વિચારીએ.

જ્યારે ગૌતમ ઋષિએ અહલ્યાને બહુ ઠપકો આપ્યો ત્યારે તેને ખૂબ આઘાત લાગ્યો. તે સુનમુન બની ગઈ. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે તે

। આપે જ તેમણે તેમની પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહે. એવું કરી આપ્યું.
ગાંધીજી, સરદાર અને રાજાજીની પ્રતિષ્ઠા જાળવતા અને તેમને મહત્ત્વ આપતા.

વ્યક્તિને કયાં સુધી ટેકો? કઈ સંસ્થાને પ્રતિષ્ઠા આપવી? એ
એ ગાંધીજી શું કરતા તેનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવી શકે છે. હવે
એ જ રીતે આ વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા.

આચાર્ય નરેન્દ્રદેવને લાગ્યું કે કોંગ્રેસમાં ઉકળાટ રહેવું જોઈએ.
એટલે તેઓ ઈચ્છતા કે ગાંધીજી ગયા બાદ જૂથના નેતા મટીને આચાર્ય
નેતા બને. સ્વરાજ્ય આવ્યું. ૧૯૪૮ ની જાન્યુઆરીમાં મુંબઈની કોંગ્રેસમાં
સમાજવાદી ગ્રુપ અલગ રીતે ચૂંટણી લડ્યું. તે વખતે તેઓ કોંગ્રેસથી
છૂટા નહોતા થયા. સાબરકાંઠામાં એ જ વખતે કાર્યકરોનો એક ગાંધીવિરોધી
વર્ગ ગાજતો હતો. અમદાવાદમાં જયપ્રકાશ નારાયણની જાહેર સભા
કરી મને સાક્ષીને જવાની ગયાં ચાલી

સાલાકાકાએ કહ્યું : કોંગ્રેસીઓએ એમાં ભાગ ન લેવો
જોઈએ.'' મેં કહ્યું કે '' કોંગ્રેસીઓએ શકાને ગાળવું જોઈએ.'' એમનો
ભાવ એવો હશે કે કદાચ જયપ્રકાશ કોંગ્રેસથી છૂટા પડે તો ? પણ,
રચનાત્મક કાર્યકરોએ સારાસારનો વિચાર કરીને વર્તવું જોઈએ. મારો
પોતાનો મત સ્પષ્ટ રીતે એવો હતો કે જ્યાં સુધી સ્પષ્ટતા ન થાય
ત્યાં સુધી ન જવું.

આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ વગેરે સમાજવાદીઓ દિલ્હીમાં બાપુ પાસે ગયા
ને કહ્યું કે '' હવે અમે કોંગ્રેસમાંથી છૂટા પડવા માગીએ છીએ.''
ગાંધીજીએ કહ્યું : '' આ સંજોગોમાં છૂટા પડવું તે બરાબર નથી.
જો છૂટા પડશો તો ભગવાન પણ તમને માફ નહીં કરે.''

અહીં ગોશાલક અને જમાલી સાથે મહાવીરના વિરોધની વાતનો
તફાવત દેખાઈ આવશે. સમાજવાદી પક્ષ અલગ નહોતો થયો ત્યાં સુધી
ગાંધીજીએ એને ટેકો આપ્યો પણ, પક્ષ અલગ થતાં આશીર્વાદ
ન આપ્યા.

પછી કહે : "તો એટલું કરો કે એમાં જોડાનારો કોઈ પણ પક્ષમાં ન ભળે તો ચાલે !"

મેં કહ્યું : "જે વિરોધ પક્ષમાં હતા તેમણે એક વાર કોંગ્રેસના સભ્ય થવું જોઈએ."

તેમને એ વાત ગળે ન ઉતરી. પણ હમણાં તેમણે પોત પ્રકાશ્યું. પ્રાયોગિક સંઘમાં જોડાવાની વાત આવી ત્યારે કહે--મતભેદ પડે તો છેવટનો નિર્ણય કોંગ્રેસનો જ માનવો જોઈએ. પ્રાયોગિક સંઘ ચેતી ગયો કે આ ભાઈ માત્ર સત્તા માટે કામ કરી રહ્યા છે.

આ બધી બાબતો કહેવાનો સાર એ છે કે દરેક બાબતમાં વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિનો અનુબંધ હોય તો જ તે સંપૂર્ણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે.

ચર્ચા – વિચારણા

પૈસો અને પ્રતિષ્ઠા

શ્રી બળવંતભાઈએ અનુબંધ વિચારધારા વિષે ચર્ચા ઉપાડતાં કહ્યું : "'અમર ચરિત'માં કહ્યું છે, આજે ઉપરનો ઈશ્વર દેવ છે અને નીચેનો ઈશ્વર શ્રીમંત છે. ગમે તેવા પૈસાને ધર્મસંસ્થાઓ લઈ લે છે અને હોંસથી તખ્તીઓ મૂકી દે છે."

નેમિમુનિએ પણ કહ્યું : "પૈસા અને સત્તાને પ્રતિષ્ઠા ન આપનારી સંસ્થાઓ વિરલ છે. તેથી તેવી વિરલ સંસ્થાઓનું ક્રાંતિનું કામ આગળ ચલાવવામાં મુશ્કેલી પડે છે."

પૂંજાભાઈ કહે : "ધનિકો પણ આપણામાંના છે. તેમને જો સાચું માર્ગદર્શન મળે તો તેઓ પણ સુધરે છે. તેના તાજા દાખલા તરીકે શંકરલાલ બેંકર, અનુસૂયાબેન વગેરેને રજૂ કરી શકાય છે.

ખરેખર તો આજે સાચા પ્રેરકની કમી છે. લોકો ખોટી વાતને

નાતમાં પણ હું લેવાયો અને લગ્ન પણ થયાં. આવું અવ્યક્ત જગતનું છે.

અવ્યક્ત જગતની મદદની વાત

પછી જુદા જુદા દાખલાઓ શિબિરાર્થી ભાઈએ અવ્યક્ત જગતની મદદ અંગેના ટાંક્યા હતા. પૂંજાભાઈએ નવલભાઈને જરૂર વખતે અવ્યક્ત જગતની મદદ શી રીતે મળી હતી અને બળવંતભાઈએ ખરે વખતે મહેમદાવાદમાં માણસ શી રીતે આવેલો અને મદદ મળી હતી તે પ્રસંગો કહી બતાવ્યા. ગાંધીજીને પણ આશ્રમમાં અણી વખતે મદદ મળી હતી. રાણા પ્રતાપને ભામાશાહની મદદ મળી હતી.

અવ્યક્ત જગતનું બળ કેમ વધે?

પૂ. દંડી સ્વામીએ કહ્યું: "મુંબઈમાંજ કરોડો રૂપિયા, ધર્મ સંસ્થાના શ્રીમંતો વાપરે છે. છતાં ધર્મગુરુઓ કંઈ બોલી શકતા નથી. તેનું કારણ એ કે તેમણે એટલું વ્યક્તિત્વ કેળવ્યું નથી કે તેઓ પડકાર કરી શકે. તેમને એમ થાય છે કે બોલવા જશું તો ક્યાંક રોટલો-ઓટલો અને સાહેબી બંધ થશે તો? એ માટે ધર્મગુરુઓ અને લોકસેવકો બન્નેએ ત્યાગ વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ; તેમણે વિશાળ દ્રષ્ટિ પણ કેળવવી જોઈએ. નિસર્ગ નિષ્ઠા જો કેળવાય તો ગામડાંમાંથી દાંડ તત્ત્વોનું અને શહેરોમાંથી રાજકીય સત્તાવાદી તથા મૂડીવાદીઓનું પ્રભુત્વ ઘટી જાય. સંસ્કૃતિનું પ્રભુત્વ વધતાં અવ્યક્ત બળને વિવેકપૂર્વક જાગૃત થયેલું જગતમાં તરત જોઈ શકાશે.

(૪) ઇચ્છનીયની પ્રતિષ્ઠા અને અનિચ્છનીયની અપ્રતિષ્ઠા :

ચોથાં પાસાં તરીકે વિચારવામાં આવ્યું કે અનિચ્છનીય વ્યક્તિ અને અનિચ્છનીય સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા સમાજમાંથી તોડવી અને ઇચ્છનીય વ્યક્તિ અને ઇચ્છનીય સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા ઊભી કરવી જોઇએ.

આ પાસાંના અન્વયેજ વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ, કોંગ્રેસ જેવી સંસ્થા અને રચનાત્મક કાર્યકરોમાંની ચુનંદી વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા સતત કરે છે. એનીજ રીતે સાધુ સંસ્થાને ટકાવી રાખવામાં આવે છે. ગામડાંઓ, નારીજાતિ અને પછાતજાતિને પણ આગળ લાવી જગત આખાના હિતમાં એમનો ઉપયોગ થાય તેટલી હદે પક્ષપાતપૂર્વકની પ્રતિષ્ઠા પણ આપવામાં આવે છે.

એનીજ રીતે અનિચ્છનીય તત્વો તરીકે સામ્યવાદ મૂડીવાદ કે કોમવાદ કે તેવા ધોરણે ઘડાયેલી સંસ્થાઓ અને સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા તોડવી જોઇએ. એની સાથે ભૂતકાળમાં એવી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓની ચકાસણી કરી લેવી જોઇએ. ધર્મના નામે ચાલતાં પાખંડો, રૂઢીચુસ્તતા, ચમત્કારો, ભય અને લાલચોનો વિરોધ કરવો જોઇએ. વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ આ રીતે કાર્ય કરી રહ્યું છે એ વિનમ્રપણે જણાવવું રહ્યું.

(૫) યોગ્ય સ્થાને યોગ્યને સ્થાપવાં :

ઉપરનાં ચાર પાસાંઓ અંગે ઘણું ઘણું કહેવાઈ ગયું છે. અત્યારે પાંચમાં પાસાં અંગે વિચાર કરવાનો છે. તેના અન્વયે એમ કહી શકાય કે સુસંસ્થાઓમાં પણ જેમનું જે સ્થાન છે તેજ સ્થાને તેમને મૂકવી જોઈએ. જેનું આગળ સ્થાન જોઈએ અને તે પાછળ રહી ગઈ હોય તેવી સંસ્થાઓને તેનું સ્થાન પાછું અપાવવું જોઈએ એ અનુબંધ વિચાર ધારાનું પાંચમું પાસું છે. એના કારણે યોગ્ય વાઢકાપ અને રૂપાંતરની ક્રિયાઓ કરવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તો તે પ્રમાણે કરવું રહ્યું.

(૪) ઇષ્ટશીલની પ્રતિષ્ઠા અને અનિષ્ટશીલની અપ્રતિષ્ઠા :

[illegible] પાસાં વગેરે વિચારણામાં આવ્યું કે અનિષ્ટશીલ વ્યક્તિ [illegible] તોડવી અને [illegible] સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા [illegible] ઊભી કરી લેવી. અને અનિષ્ટશીલ [illegible] સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા ઊભી કરી લેવી. પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ અને ઇષ્ટશીલ સંસ્થાઓની [illegible]

આ પ્રસંગે [illegible] વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ, [illegible] પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા [illegible] [illegible] અને [illegible] પ્રયોગોમાંથી [illegible] વ્યક્તિઓની [illegible] આવે છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] રીતે [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે.

[illegible] રીતે અનિષ્ટશીલ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જોઈએ. વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા તોડવી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જોઈએ. વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ આ રીતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

૫) યોગ્ય સ્થાને યોગ્યને સ્થાપવાં :

ઉપરનાં ચાર પાસાંઓ [illegible] [illegible] કહેવાઈ ગયું છે. ત્યારે [illegible] [illegible] આમાં આ વિચાર કરવાનો છે. તેના અન્વયે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જે સ્થાન છે તેજ સ્થાને તેમને મૂકી [illegible] [illegible] સુસંસ્થાઓમાં પણ [illegible] [illegible] [illegible] હોઈએ અને [illegible] [illegible] હોય [illegible] [illegible] આગળ સ્થાન હોઈએ. [illegible] આપાવવું હોઈએ [illegible] [illegible] અને તેવી સંસ્થાઓને તેનું સ્થાન પાછું [illegible] છે. એના કારણે યોગ્ય [illegible] અને વિચાર ધારાનું [illegible] [illegible] છે. [illegible] રૂપાંતરની ક્રિયાઓ કરવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તો તે પ્રમાણે કરવું રહ્યું.

તો હોજરીમાં પચ્યા
ાડીને મરી ગયો. ડોકટરોએ તેના પેટને ચીર્યું તો હોજરીમાં પચ્યા
ંનાના ઘાસલેટના ડબ્બા વગેરે ઘણું નીકળી પડ્યું. આવું જ કેન્દ્રીકરણનું
છે. જે પોતે વિકૃત રૂપે થઈને આખા કલેવરને નિષ્પ્રાણ બનાવે છે.
ત્યારે વિકેંદ્રીકરણ થાય તો કોઈ પણ પ્રકારનો મેલ ન જામે. કીડી મરી
જાય તો પણ તેના પેટમાં કોઈ પચ્યા વગરનો કણ નહીં રહે. એટલે
જગતની સંસ્થાએ વિકેંદ્રીકરણ કરવું જ પડશે તો જ તે સક્રિય-સફળ
થઈ શકશે નહીંતર ધ્યેય સારૂં છતાં વિશ્વને જોઈએ એટલી ઉપયોગી
-ી ં બની શકે.

હવે રાજ્યસંસ્થા તરીકે કોંગ્રેસનો વિચાર કરીએ. સદ્ભાગ્યે એ
ેકેંદ્રીકરણમાં માને છે. તેણે તો ચારેક વર્ષ ઉપર એવો ઠરાવ પણ
ર્યો હતો-પોતાના પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ મારફત-કે "આર્થિક, સામાજિક,
શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં કોંગ્રેસીઓએ કોંગ્રેસ સંસ્થાનો
ઉપયોગ ન કરવો." ઠરાવ તો પસાર થઈ જાય છે પણ તેની પ્રદેશ
સમિતિઓ તેનું હાર્દ પાળે છે કે કેમ તે સવાલ છે. માટે નવી સંસ્થાઓ
શુદ્ધિના પાયા ઉપર તૈયાર કરી-કરાવીને, તેમની મારફત ઉપરના કાર્યક્રમો
રાજ્ય સંસ્થા પાસે લેવડાવી લેવાં જોઈએ. કદાચ ખુશીથી ન આપે તો
અહિંસક લડતના આંચકા આપી પરાણે આંચકી લેવાં જોઈએ. વિભૂતિ
કરતાં આ અંગે સંસ્થાને મહત્વ આપવાનું પણ કારણ છે.

બે એકડા ભેગા થાય તો તેથી અગ્યાર બનતા નથી. બે એકડા
ે તો તો એક અને શૂન્ય પણ થાય. તેમનો સરવાળો થાય
બેજ થાય; પણ બન્નેનું સહયોગી ઘડતર થાય તોજ અગ્યાર થઈ
કે છે. આથીજ માનવનાં સહિયારાં જીવનની મહત્તા છે. માનવમાંથી
માજ અને સંસ્થા બની શકે છે. સંસ્થા હશે તો વ્યક્તિઓ જતાં
પણ કામ ચાલશે પણ વ્યક્તિ તરીકે વિભૂતિ જતાં કોઈ તેમનું કામ
આગળ નહીં ધપાવે.

એટલે જ માનવને મહત્વ આપ્યું છે અને તે સંસ્થા દ્વારા ઘડતર
કરી શકે એને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. બીજાં પ્રાણીઓ

ભારતમાં અનુબંધ વિચારધારાના પ્રયોગની અજોડ ભૂમિકા એટલા છે કે અહીં (૧) વ્યક્તિ, (૨) સમાજ, (૩) સંસ્થા અને (૪) ૃનો એકીસાથે વિચાર થયો છે. માનવ સમાજ સુધડતરને પામે વેશ્વનાં પ્રાણીમાત્રને શાંતિ મળે તે સ્વાભાવિક છે. નાનાં નાનાં ાકીય ઘટકો પોતપોતાના સ્થાને વિશાળ વિશ્વની દૃષ્ટિ રાખીને કરે તો જગતનાં ઠંડા-ગરમ યુદ્ધો આપોઆપ અટકી જાય.

ુબંધ વિચારધારા દરેક યુગમાં

ભારતમાં આ અનુબંધ વિચારધારા અને તેને અનુરૂપ સંસ્થાઓ ો હવે વિચાર કરીએ. ઉપર વિચાર કરી ગયા તે પ્રમાણે વિશ્વના ુબંધ માટે આ યુગે ચાર સંસ્થાઓનો પરસ્પર અનુબંધ હોવો જોઈએ જ વિશ્વની સમતુલા રહે એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ. આ ટે ચાર સંસ્થાઓ છે :—

(૧) રાજ્યની પ્રતિનિધિ તરીકે = રાજ્યસંસ્થા

(૨) લોકોની પ્રતિનિધિ તરીકે = લોકસંસ્થા

(૩) લોકોના નેતાઓની પ્રતિનિધિ તરીકે = લોકસેવકસંસ્થા

(૪) ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વી સંન્યાસીઓની પ્રતિનિધિ તરીકે = સાધુસંસ્થા

આ ચારેય પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓનો પરસ્પરનો અનુબંધ જ્યાં સુધરેલા રહ્યો છે ત્યાં ત્યાં રાજ્યમાં શાંતિ અને લોકોમાં સંતોષ રહ્યો છે. એ સાથે દરેક સંસ્થાને તેનું યોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે ત્યારે પણ લોકોની સુખાકારી જ કેવળ વધી નથી, જગતના પ્રાણીમાત્રને પણ સુખશાંતિ વધ્યા છે. એટલે ચારે સંસ્થાઓના અનુબંધ અંગે અલગ અલગ યુગની સ્થિતિ જોઈએ જઈએ.

પણ, રાજા અને લોક સંગઠન (પંચ) સંસ્થા બન્ને જ ઘડાયેલ હોય તો કામ ન ચાલે. રામયુગમાં લોકસંસ્થા રૂપે લોકો કેળવાયેલા ન હતા. નહીંતર ધોબીના વચનથી સીતા વનવાસ ન આવત. કારણ કે જેમ પ્રજા રામને ચાહતી હતી તેમ સીતાને પણ ચાહતી હતી. પણ ધોબીને સમજાવવા નતો લોકસેવકો ગયા કે ન લોકો ગયા.

પરિણામે, કૃષ્ણયુગમાં લોકસેવકો (બ્રાહ્મણો) રાજ્યાધીન બની ગયા. તેમને ચેપ પણ લાગ્યો અને તેઓ લોકોથી વેગળા પડી ગયા. નહીં તો, દ્રોપદી ચીર-હરણ પ્રસગે દ્યુતમાં હરાએલી સ્ત્રીઓનો અથવા ધૂતમાં જિતેલાનો એવી સ્ત્રી પરનો હક કેટલો એવી ચર્ચામાં ન રાચત. સાફ સાફ રીતે પરિગ્રહ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠાના ભોગે પણ દુર્યોધનને સંભળાવી દેત. આજે પણ લોકસેવકો; અરે સાધુ- સાધ્વીઓ પણ નાહકની અને અત્યારે નકામી એવી ચર્ચામાં અમૂલ્ય સમય ગુમાવી દે છે; અને પોતે જે સ્વ-પર કલ્યાણના કાર્ય માટે બધું મૂકીને જગતના પ્રાણીમાત્રની અનુકંપા માટે નીકળ્યા છે તે મૂળવાત જ વીસરી જાય છે.

બુદ્ધ-મહાવીરનો યુગ :

એટલે જ ભગવાન બુદ્ધે સ્પષ્ટ કહ્યું : "આ વાગેલું તીર કાઢો છો તે વખતે એ ઘાયલને એમ પૂછવામાં આવતું નથી કે આ તીર શાનું બન્યું છે? કોણે માર્યું છે? વગેરે. તે વખતે તો પહેલું કામ તરત એ તીરને કાઢવાનું છે. તે કાઢીને મલમપટ્ટી કરો છો. તેમ આજના ત્રસ્ત જગતને સન્માર્ગે દોરતા તમારા જીવનમાં સાવધાન બનો તે પણ જરૂરી છે." આમ એ યુગમાં રાજ્ય કરતાં પ્રજા મોટી, પ્રજામાં ધર્મ મોટો અને એ ધર્મને દેવ-દેવીઓ પણ નમે છે એ વાત સિદ્ધ કરી બતાવી. પ્રેમ સત્તાનું આધિપત્ય રાજ્ય સત્તા પર સ્થપાયું. અલબત રાજાઓ ખેંચાયા-પ્રજા ખેંચાઈ તે માટે. જ્યારે રાજાઓ તરફ ખેંચાયા એટલે લોકસેવકો ઈંદ્રભૂતિ-ગૌતમ જેવા પણ સંપૂર્ણ ખેંચાયા. એથી વિરોધ

શસ્ત્રોની હોડ રદ થઈ શકે. શાન્તિ અને લોકશાહીનો બચાવ કરશે. [illegible] આપી [illegible]. તે પછી [illegible] અને [illegible] [illegible] — [illegible] હક્કોની [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સંસ્થાઓને [illegible] [illegible] તેને પ્રતિષ્ઠિત બનાવી મૂકે છે.

ક્રાંતિકારી આર્થિક-રાજકીય સંસ્થા સર્જવી પ્રથમ :

[illegible] [illegible] [illegible] ક્રાંતિકારી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ તે [illegible] [illegible] નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થઈ ગયા, છતાં તેને [illegible] [illegible] [illegible] પડશે.

બીજો નંબર : લોકશાહી સંસ્થા

આજકાલ જેનું સ્થાન છે તે લોકશાહી છે. ક્રાંતિકારી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કામ કરવું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સંગઠનના કામની સાથે નવા [illegible] તૈયાર કરવાનું કામ પણ [illegible] કરી શકે.

ત્રીજો નંબર—લોક સંગઠનો :

આજકાલ લોકોના ગામડા અને શહેરોના સંગઠનોને [illegible] [illegible], સંગઠિત લોકશક્તિ [illegible] કેવળ આવશ્યકતાની નથી, પણ વિશ્વની આગાહીનું પ્રતીક છે.

ચોથો નંબર—રાજ્ય સંસ્થા

ચોથે નંબરે દેશ અને દુનિયાની રાજ્ય સંસ્થાઓને મુકવી પડશે. આ આખીય કાર્ય છે અને તે માટે સર્વાંગી ક્રાંતિકારો હોવા જોઈએ એ આજના યુગની માંગ છે.

[illegible]

[illegible] અને [illegible] પ્રશ્નોનાં [illegible] 'પૂર્વ'માં વધારે પડતી. અને [illegible]

ચર્ચા-વિચારણા

દાંડતરવો અને લાંચ સામે ઝુંબેશ

શ્રી માટલિયાએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં શિબિર સામે પ્રશ્ન મૂક્યો: "અનુબંધ વિચારધારા માટે આપણે ગામડામાં દાંડતરવો સામે અને શહેરમાં લાંચ સામે કંઈ ઝુંબેશ ઉપાડીએ તો?"

તેના જવાબમાં તેમણે જ કહ્યું: "વેદવાદીઓ યજ્ઞની ચર્ચા કરતા રહ્યા અને બુદ્ધ ભગવાને ક્રમશઃ અને ભગવાન મહાવીરે અહિંસાને માટે યજ્ઞની હિંસા નિવારવાની ક્રિયા ઝડપી લીધી. તેમાંથી 'દેવને યજ્ઞ' તો એવો દેવ કોઈ છે જ નહીં એ વિચાર આગળ થયો ત્યારે તેમણે કહ્યું: શબ્દ પ્રમાણ નહીં, પણ આત્મપ્રમાણ જ સાચું પ્રમાણ: એ જ પ્રકારે નિગ્રંથનો જન્મે નહીં પણ ગુણે બ્રાહ્મણ હોય એમણે, ભાષા સંસ્કૃત નહીં પણ લોકભાષા. એ ભાષા જીવતી રાખે માટે શાસ્ત્રોનાં સંગ્રહ!" એમ આખી વ્યવસ્થા ફેરવી નાખી. ગાંધીજીએ પરદેશી સત્તાના અહિંસક યુદ્ધથી આખી દેશ—પ્રજાને એકરાગ કરી નાખી. એમ આ અનુબંધ વિચારધારાની વિશાળ વ્યાપ્તિ માટે આપણે કોઈ એવી ક્રિયા લઈશું કે જેમાં સૌ એકરાગ થાય અને પછી આપોઆપ એનું શાસ્ત્ર ઘડાતું જશે અને પ્રશ્ન ઉપાડી લેશે."

બળવંતભાઈ: "જેમ અમલદારો લાંચ લે છે તેમ સામે ચાલીને પોતાનું સ્વાર્થી કાર્ય સાધવા જનતા લાંચ આપી અમલદારોને બગાડે છે તેનું શું?"

માટલિયા: "બધાને એ દોષ સાલે છે એટલે એ દોષ-નિવારણ સહેજે સર્વ સ્વીકૃત થશે!"

પૂંજાભાઈ: "ખાનગી ચાલે ત્યાં શું કરવું?"

દંડીયા: "સંગઠન મજબૂત થાય, તો જરૂર એને પણ નિવારી શકાય!"

મે કહ્યું : "ના, લાંચ ન અપાય."

પેલો ખેડૂત કહે : "મારી ખેતી બગડે અને એવા ધક્કા ખાવાનો
ને શોખ નથી"

"હું અલગ રહ્યો; પણ ખેડૂતે લાંચ આપી દીધી."

દેવરુભાઈએ કહ્યું : "એક ગામમાં ખાંડની પરમીટ છતાં,
મામલતદારના નાના નોકરે પચાસ રૂપિયા વેપારીઓ પાસે માગ્યા.
વેપારીઓએ અરજી કરી છતાં અનિષ્ટ ન અટક્યું.

મેં મામલતદારને કહ્યું : "તમારા નોકરો આમ કરે તેમાં
રે જાગૃતિ રાખવી જોઈએ, નહીંતર કરશે આ લોકો અને નામ
ારું આવશે!" એની ઘણી અસર થઈ."

ચંચળબહેન : "સેવકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા એવી જમાવવી
જોઈએ કે નાનાથી માંડીને મોટા લગી અસર પડે."

ડૉ. મણિભાઈએ કહ્યું : "સાધક છીએ, એ ખ્યાલ હરદમ
રહેવો જોઈએ."

માટલિયા : આપણા ઉચ્ચ આદર્શો મુજબ આપણું ચારિત્ર્ય,
બાપા, મીઠાશ અને સંસ્થાભક્તિ રહે તો એ બધું થઈ શકે?"

સન્યાસીજી : "પણ લોકો ફરી જાય તો?"

બધી ચર્ચાનું તારણ એ નીકળ્યું કે સત્યને ચકાસી, પૂરી તપાસ
પછી જ શુદ્ધ સાધન વાપરવાથી મુશ્કેલી ટળી જાય છે.

મુનીશ્રી સંતબાલજીએ કહ્યું : "મુક્તચર્ચા છતાં આ
સૌની સાવધાની સારી છે. જીવતી વ્યક્તિઓનાં નામો વખાણમાં પ
ઓછાં આવે તો સારું. કારણ કે મૃત્યુ વખત સુધી તે વ્યક્તિ ?
રહેશે તેની કોને ખબર?"

☆

એવી પ્રખર પાયેલી સંસ્થાને અનુમોદન આપે અને ન હોય તો તેની સંસ્થાઓ ઊભી કરે અને જરૂર પડે ત્યાં એના અર્થે પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહનો પણ ત્યાગ કરે એનો પણ વિચાર થયો છે.

પ્રયોગના જુદા જુદા અંગોને સ્પષ્ટ કરવા માટે સંક્ષેપરૂપે નીચે જણાવેલ પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓને ગણવામાં આવેલ છે:—

(૧) લોકસંગઠન : લોકોનાં શુદ્ધ નૈતિક સંગઠનોનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે તેની અંદર ગામડાનાં કિસાન, મજૂર, પશુપાલક લોકોનાં સંગઠનો (ગ્રામ-સંગઠન) નગરના મધ્યમવર્ગીય લોકો, મજૂરો અને સ્ત્રીઓનાં સંગઠનોનો સમાવેશ નગરસંગઠનમાં કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) રાજ્યસંગઠન : આમાં અત્યારે રાજ્યની બહુ જ વિશાળ એવી સંપૂર્ણ. પ્રખર પાયેલી અને ગાંધીજીએ પણ માન્ય કરેલ એવી કોંગ્રેસને લેવામાં આવતી છે. રાજ્યસંસ્થા પ્રતિનિધિ રાજ્યસંસ્થા તરીકે કોંગ્રેસને લેવા અંગે આ પ્રયોગે ઘણી વિચારણા થઈ ચૂકી છે.

(૩) લોકસેવકસંગઠન : વ્યાપક અને સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા તેઓ રચનાત્મક કાર્યકરો (જનસેવકો-લોકસેવકો)ની સંસ્થાઓ, તેઓ વિશ્વનો અનુબંધ સાંધવાની દૃષ્ટિએ કામ કરતાં હોય તેવાઓની પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓને આમાં ગણવામાં આવેલી છે.

(૪) ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓ : એવા સાધુઓ જે વિશ્વના સંગઠનોનો અનુબંધ સાંધવા-સુધારવામાં માનતા હોય તેઓ, તે સંપ્રદાયના પ્રાણપ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહના ત્યાગી સાધુઓ-જેમની ચિંતા જવાબદારીઓ રહેશે અને તેઓ અનુબંધકાર તરીકેની પવિત્ર ભજવશે. આવા સાધુ-સાધ્વીઓનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવે.

આ ચારે અંગોનો અનુબંધ રહેવો જોઈએ એટલે કે તેમને યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ. આ અંગે અનુબંધ વિચારધારાનાં પાસાં અંગે વિચારણા કરતાં ઊંડાણથી ચર્ચા થઈ ચૂકી છે.

ત્યારે તો જરૂર
માંસાહારનો પ્રચાર થાય અને તે સરકાર દાખલ કરે ત્યારે તો જરૂર
ઊભી થાય છે રાજકારણના આ પ્રભાવને ઘટાડવાની અને તે માટે
રાજકારણમાં પ્રવેશ કરવાની. કસ્તુરભાઇ જેવાને કહ્યુ કે તમારો વિરોધ
નહીં ચાલે. પણ આવા રાજકારણને તે ગડ્ડ છે કે રોજ બ રોજની
ડખલના કારણે કોઇને તેમાં રસ લેવાની ઇચ્છા ન થાય અને પડતું
મૂકાય તો આ દેશની અહિંસા પ્રધાન ભેડાગેલી સંસ્કૃતિ ભૂંસાઇ જશે.
જોડા પહેરીએ તો ડંખ કેવો છે તેની ખબર પડે તેવું આ રાજકારણનું
છે. હા, સાધુઓ રાજકારણમાં પડીને કોઇ હોદ્દો કે પદ, પ્રતિષ્ઠા નહિ
લે સંસદ સભ્ય નહિ બને, પણ રાજકારણની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ તો
મણે કરવી જ પડશે, નહિતર રાજ્ય ધર્મ ઉપર ચઢી વાગશે.

આજે યોગાનુયોગે ૧૫ મી ઑગસ્ટ છે. રાજકારણ અંગે જેટલો
ઊંડો વિચાર કરશું તેટલું સ્પષ્ટ સમજાશે કે તેની ખામીઓ દૂર કર્યા
સિવાય વિશ્વ શાંતિ આણવી કઠણ થઇ પડશે. ૧૬ વર્ષ ઉપર જે
આનંદનું મોજું હતું તે આજે ઓસરી ગયું લાગે છે તેના
ઘણા કારણોમાં વિશ્વનું રાજકારણ પણ એક છે. આજે જગતના
પ્રશ્નો વિમાનોની ગતિએ ટુંકાવી નાખેલ જગતની લંબાઇઓની દૃષ્ટિએ
વિચારવા પડશે. અમને શુ છે? એમ કહી સાધુઓ તેનાથી અલગ
ન રહી શકે.

મારું તો એમ ચોક્કસ માનવુ છે કે વિદેશમાં આજે ભારતીય
જીવન અને સંસ્કૃતિ માટે વ્યાપક ભૂમિકા તૈયાર છે. ગઇકાલે રંગૂનવાળા
ભાઇઓ આવ્યા હતા. મને કહે : "આપ રંગૂન પધારો! પગ રસ્તો
છે. લોકો ઇચ્છી રહ્યા છે..."

સ્વામી રામતીર્થ અને સ્વામી વિવેકાનંદ પરદેશ ગયા. ત્યાંની
પ્રજા મુગ્ધ બની ગઇ. ત્યાંની પ્રજા તો Ladies & Gentlemen
સન્નારીઓ અને સજ્જનો વાપરે! વિવેકાનંદ તો બોલ્યા "બહેનો અને
ભાઇઓ..." Sisters and Brothers of America! બધાએ
તાળીઓનો ગડગડાટ કર્યો. ત્યાંની પ્રજામાં આવું વિશ્વબંધુત્વ ક્યાં જોવા
મળે? એટલે ત્યાં કંઇક અધ્યાત્મ જોવા માટે લોકો તરસે છે.

ગાયેલી હોવાથી છે. હિંસાનો 'અહિંસા' શબ્દ પણ આજે પણ
રાજકારણમાં ગાંધીજીએ ઊતરીને એને વ્યાપક ન કર્યો હોત તો તેની
મહત્તા કોણ સ્વીકારત!

જૈન ગૃહસ્થ માટેનાં વ્રતોમાં છઠ્ઠું અને દસમું વ્રત દિશાવ્રત અને
દેશાવકાશિક વ્રત છે. તેનો અર્થ એ છે કે તું જ્યાં જન્મ્યો હોય ત્યાંથી
[illegible] ઘેર (પેટલો) [illegible] અને આજીવિકા માટે પણ [illegible] માટે બીજે
[illegible]! પણ આપણા ધનવાનો [illegible] બહાર ગયા ધન કમાવવા અને
શિક્ષિતો આવી ગયા તે પણ ધન કમાવવા માટે. તેમણે પોતાની
[illegible] શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં વિલાસિતા આણી. મોટા શહેરોમાં ટાપટીપ અને
સૌંદર્યના પ્રસાધનો લાવ્યાં. પરિણામે શિક્ષણ જીવન [illegible] સાધન
બનવાને બદલે વિલાસનું સાધન બનવા લાગ્યું.

જે દેશમાં બ્રહ્મચર્યના ગુણો ગવાયાં છે, ત્યાં પચ્ચીસ વર્ષ
પહેલાં પરદેશી એક બાઈ (મિસ માર્ગારેટ) સંતતિ નિયમનનો પ્રચાર
કરવા આવી અને ગાંધીજી જેવાએ વિરોધ કર્યો કે બાઈ તું પાછી જા.
તે દેશમાં આજે સરકાર એ કામ કરવા માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે.
હવે ધર્મના નામે બ્રહ્મચર્ય ઉપર ભાર આપવું જરૂરી છે ત્યારે શું
રાજકારણના નામે એને ધક્કો મારી શકાશે? એના રૂપિયા ખર્ચવાથી
શું પરિણામ આવે છે તેનો એક દાખલો જોઈએ.

એક બાલિકા કન્યા બહેનપણીને ત્યાં ગયેલી પણ પાકીટ ભૂલી
ગઈ. એટલે એ [illegible] પાકીટ ઘેર આપી ગયા. પિતાએ સહજભાવે
પાકીટ ખોલ્યું, તો પુસ્તકોના બદલે સંતતિ નિયમનનાં સાધનો જોયાં.
[illegible] કુમારી કન્યા અને આ સાધન! એટલે પિતાને ખૂબ
લાગી આવ્યું. દીકરી આવી એટલે તેમણે પૂછ્યું: "બેટા! આ શું
છે?" તો કહે "બાપા, આપ ન સમજો! એ તો જીવનની જરૂરિયાત છે."

હવે જો આવી રીતે સમગ્ર રાષ્ટ્રનું-વિશ્વનું નૈતિક ધોરણ ઉતરતું
જતું હોય તો તે ન સુધરે તો સાધુઓ કે લોકસેવકો માટે સાધના
જરૂરી થઈ પડે.

ચર્ચા - વિચારણા

અનુબંધ એ સ્વાભાવિક છે

શ્રી માટલિયાએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : " આજે સવારના મુનિશ્રી સંતબાલજીએ રાજકીય સંસ્થા તથા અનુબંધ વિચાર-ધારાનાં ચાર અંગો ઉપર ઠીક ઠીક કહ્યું છે. હું એની તાત્વિક બાજુ રજૂ કરું છું.

અનુબંધની વાત સ્વાભાવિક નથી એમ કોઈ માનતું હોય તો મારો એ આગ્રહ છે કે આમ માનનારે સૌથી પહેલાં પોતાના શરીરનો જ વિચાર કરવો જોઈએ. ગર્ભાધાનને પહેલે જ દિવસથી આંખ, લીવર, હૃદય બનાય છે. આંગળી, વાળ વગેરે બધું એક જીવ છતાં ... ભાગમાં લાગે છે. ફ્રેમવર્ક પંજરથી જોઈએ તો દરેક વસ્તુઓ કામ કરે છે. જૈન ... અનુબંધપૂર્વક, તાલબદ્ધ થઈ આ બધાં ય વસ્તુઓ ... દેહમાં પુષ્કળ ... મનુષ્યો ... પરિભાષા પ્રમાણે તો મનુષ્યના એક દેહમાં ... કરોડો જીવો છે. કેટલા બધા હોય છે! લોહી, હાડ, માંસ. ... મકાનની ઈંટો ગોઠવીને મકાન બનાવાય તેમ આ બધું રચાય છે. આમ બધાં ... તમામ પ્રકારની શક્તિઓ છે. શક્તિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તમામ ... વ્યવસ્થિત કામ કરે છે. વિશ્વ-તત્ત્વો એક સાથે એક મનુષ્ય-દેહમાં વ્યવસ્થિત ... કામ વ્યવસ્થિત ... રચનામાં મનુષ્ય એક નાના કોષ જેવો છે. ... સૂર્ય મંડળ અને તારા મંડળ, ગ્રહો અને નક્ષત્રો પણ ક્રમબદ્ધ ચાલે છે. આ તાલબદ્ધતામાં જરાક ફેર પડે તો ભયંકર ઉલ્કાપાત થાય છે. જળ હોય ત્યાં સ્થળ અને સ્થળ હોય ત્યાં જળ અને પ્રલય થઈ જાય. એવી જ રીતે ફેફસાં, કીડની, અને આંતરડી જરાક કામ છોડી દે ત્યાં લકવા વગેરે રોગોથી શરીર ઘેરાઈ જાય છે. ત્યારે કુશળ વૈદ્ય ઉપચારથી ઠીક કરીને તેને સરખું કરી દે છે. તેમાં જો અનુબંધ સ્વાભાવિક છે, તો કાચા માલનું ઉત્પાદન, ગામડાં આગમગામ કરે, હૃદયની જેમ શહેરો માલનો વિનિમય કરે અને રાજ્ય મગજની માફક

ામની એ પ્રેરણાનું ક્ષેત્ર 'યૂનો' બન્યું છે. એટલે રાજકીય સંસ્થાઓમાં વિશ્વની પ્રતિનિધિ સંસ્થા તરીકે અનુબંધમાં તેને સ્થાન અપાયું છે. કારણ કે 'યૂનો'ની સ્થાપનાના છેલ્લાં પંદર વર્ષના ઇતિહાસમાં પછાત દેશોની ઉન્નતિ; ગૃહયુદ્ધોમાં શાંતિ માટે મધ્યસ્થી તેમજ અસ્થાનવાદની નાબુદી જેવા માનવજાતિના ગૌરવ સમી ઘણી સક્રિય વિચારણા થઈ છે. રશિયા અને અમેરિકા જેવી બે સશસ્ત્ર, અણુબોંબથી સુસજ્જ છાવણીઓ વચ્ચે ભારતની લોકશાહી ટકી છે તેનું કારણ કોંગ્રેસ, તેનું ઘડતર અને તેને મળેલી ભવ્ય નેતાગીરી છે.

પંડિત નેહરૂની નેતાગીરી :

આજે પંડિત નેહરૂ કેવળ એકલા ભારતના નેતા નથી, પણ તેઓ વિશ્વશાંતિની નીતિના પ્રખર પ્રેરક અને પરોક્ષ ઘડવૈયા મનાય છે. આંતરરાષ્ટ્રિય રાજકારણમાં વિશ્વશાંતિ આણવા માટે તેમણે—પંડિતજીએ—પંચશીલ એટલે કે પાંચ સિદ્ધાંતો મૂક્યાં છે. આ પાંચ સિદ્ધાંતો પાછળ સ્પષ્ટપણે અહિંસા અને સત્યની છાપ જોવાશે.

પંચશીલ : પ્રારંભમાં પંચશીલને લોકો પાંચ શીલાઓ સમજવા લાગ્યા. શીલ એટલે આચાર જૈનો આ શબ્દને સારી રીતે જાણે છે. જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તેનો ઠેર ઠેર ઉલ્લેખ મળે છે. પંચશીલ એટલે વિશ્વના દેશોના પરસ્પરના આચારના પાંચ સિદ્ધાંતો.

(૧) સાર્વભૌમત્વ : આમાં પહેલું છે સાર્વભૌમત્વ. આ સાર્વભૌમત્વ એટલે દરેક રાજ્ય લોકશાહી પ્રજાશાસનનું પોતાનું સર્વસ્વ તેના ઉપર તે નાનું રાજ્ય છે કરીને કોઈનું દબાણ નહીં. બ્રિટીશરોએ રાજાઓને સાર્વભૌમત્વ આપી તેમને નિરંકુશ બનાવી પ્રજાનું શોષણ કરાવ્યું હતું. આવું સાર્વભૌમત્વ એક વ્યક્તિનું નહીં, પણ પ્રજાકીય રીતે શાસન થતાં રાજ્યનું સાર્વભૌમત્વ એ અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ભારતના સારા નશીબે સરદાર પટેલની આગેવાની હેઠળ બધાં નાનામોટાં રાજ્યો ભારતમાં ભળી ગયા છે. કેવળ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન મુઝવે

...ત પણ મહત્વનો છે. આ અનાક્રમણ એટલે પોતાના સાર્વભૌમત્વના ભંગ વખતે ચૂપ રહેવું એ નથી. જ્યાં અન્ય ઉપેક્ષા સાર્વભૌમત્વની થતી હોય ત્યાં ભારતે અને આતે પ્રતિકારનો બચાવ [illegible] છે. એ ભારત એ ...-કચ્છ-સરહદમાં લીધેલાં પગલાં એ [illegible] છે. [illegible] ભારતને [illegible] [illegible] પણ ... નાસ્તિક ન હોય તો ત્યાં ભારતને [illegible] મુજબ.

પંચશીલની આ અનાક્રમણ નીતિની અસર વિશ્વશાંતિ ઉપર પડી છે. પરસ્પર દેશોની લડાઈ [illegible] થઈ છે અને યુદ્ધખોરોને આડે [illegible] ભીતિ ઊભી થવા પામી છે.

(૫) આંતરિક દખલ નહીં : એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્રની આંતરિક બાબતોમાં દખલ ન કરે એ પાંચમો સિદ્ધાંત છે. ભારત આ એ સિદ્ધાંત ઉપર આગ્રહ ધરાવે છે અને જ્યાં યુદ્ધ-વિવાદમાં એવી [illegible] રીતે ખુલ્લી પાડે છે. એના [illegible] બીજા દેશોમાં [illegible] છે તેને તટસ્થ [illegible] શક્તિઓ [illegible] પડે છે. જગતની બે [illegible] સાચવી રાખ્યું છે. ભારતને પણ [illegible] ગૌરવ ભર્યું સ્થાન [illegible] એ તટસ્થ છતાં એણે પોતાનું [illegible] માર્ગદર્શનની [illegible] સિદ્ધિ છે. [illegible] અહીંની રાજ્યસંસ્થા કોંગ્રેસના માર્ગદર્શનની [illegible]

ચીને પંચશીલને માન્ય રાખ્યું અને હવે તે ભારતની સીમાને પચાવી બેસવા પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે. ભારતના સામ્યવાદીઓમાં પણ તડ પડી ગયા છે. ત્યાં પણ તકવાદીઓ, [illegible]વાદીઓ અને [illegible] છે. પણ દરેક દેશના વાસીઓએ ચીનના પ્રશ્ન અંગે મતભેદ [illegible] આવા લોકોને ઉત્તેજન આપવું ન જોઈએ.

જગતને શાંતિ માટે માર્ગદર્શન :

આવા સુંદર પાંચ સિદ્ધાંતો પંચશીલ રૂપે પંડિતજી જગતને દઈ શક્યા. તેની પાછળ તપ-ત્યાગ વડે ઘડાયેલ તેમનું જીવન છે અને તપ-ત્યાગ વડે ઘડાયેલી સંસ્થા કોંગ્રેસની નેતાગીરી છે. એના કારણે

આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિની વિચારધારામાં નથી માનતા પણ પરદેશી આય કરેલી સામ્યવાદી પ્રણાલિકામાં માને છે. તે ઉપરાંત તેમાં પણ ફાટ છે. એટલે એ સંસ્થા દેશનું ભલું કરશે એમ માની ન શકાય.

એવું જ કોમવાદી સંસ્થાઓનું છે. બાકીની રાજકી સંસ્થાઓનું કોઈ વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ નથી. રાજકીય સંસ અંગે અનુબંધ વિચારધારામાં એવી જ સુંસ્થાઓને સ્થ આપવામાં આવે છે જે વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી હો તપ-ત્યાગ વડે ઘડાયેલી હોય અને લોકશાહીના પંથે જવામાં માન હોય એ મુખ્ય બાબત કદિ પણ ન ભૂલાવી જોઈએ. એ રીતે કે કોંગ્રેસ જ હાલના તબક્કે એક માત્ર સુસંસ્થા દેખાય છે. લાંબી નજર કરીને જોઈએ તો વ્યક્તિ તરીકે ઘણી યોગ્ય વ્યક્તિઓ જોવામાં આવે છે પણ સિદ્ધાંત અને આદર્શ ઉપર ઘડાયેલી સંસ્થા તરીકે તો કોંગ્રેસ એક જ આગળ આવે છે.

આચાર્ય કૃપલાની, જયપ્રકાશ નારાયણ, રાજાજી, અશોક મહેતા વગેરેનું વ્યક્તિ વિશેષ તરીકે અનુસંધાન રાખવું જોઈએ પણ સંસ્થા તરીકે છોડવા જોઈએ. એવું જ સંત વિનોબાનું છે. તેમનું વ્યક્તિ વિશેષ તરીકે મહત્વ કદાપિ ભૂલવું ન જોઈએ પણ રાજકીય સંસ્થા રૂપે તેમને સ્થાન ન આપી શકાય.

આપણા દેશની કોંગ્રેસ સિવાય કોઈ પણ સંસ્થા નથી જે ઘરઆંગણે અને ઘરબહાર "યૂનો"માં પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે. તે ઉપરાંત વિશ્વના પ્રશ્નોમાં જે પ્રેરણા આપી શકે તેવું અંગ કેવળ રાજકીય સંસ્થા જ છે. ધર્મસંસ્થા એ દિશામાં સર્વાંગી કામ ન આપી શકે. લોકસંસ્થા પોતપોતાના વર્તુળ પૂરતુ અને લોકસેવક સંસ્થા પોતાના ક્ષેત્ર પૂરતી સફળ કામગીરી બજાવી શકે. એટલે કોંગ્રેસને સ્થાન આપવું પડે છે કારણ કે તેજ આ દેશની જૂની, પીઢ, તપ-ત્યાગ વડે ઘડાયેલી અને વિશાળ જનસમૂહનુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા છે.

એ પણ ખરું છે કે કોંગ્રેસ આજે સર્વાંગી શુદ્ધ નથી. સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ સેવાના બદલે તેના કાર્યકરોમાં સત્તાએ અડ્ડો જમાવ્યો છે.

. આમ વિશ્વનું રાજકારણ મજબૂત કરવા માટે ભારત જ જવાબદાર . આજે ભલે વીટો પાવર ચાર મોટા રાષ્ટ્રો પાસે રહ્યા, પણ વિશ્વ-પ્રશ્નોમાં અન્ય દેશોનું નૈતિક દબાણ વધી ગયું છે અને તે વિશ્વના દરેક પ્રશ્નોને માનવતાની દૃષ્ટિએ વિચારે છે; એટલું જ નહીં, તેના વડે વિશ્વ-શાંતિચાહકોનો સામૂહિક કાર્યક્રમ પણ અનેક રીતે ઘડાઈ શકે છે.

ઘણા લોકો કહે છે કે રાજકારણને શા માટે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ? એક વાત વિચારીએ કે આજે ભારતે યુનોમાં જઈને વિશ્વને અહિંસક દોરવણી ન આપી હોત તો શું થાત? પરસ્પરના સંહાર માટે શસ્ત્ર નિર્માણની હરિફાઈમાં ઉત્તેજના વધી જાત અને તે યુદ્ધ ફાટી નીકળત તો આજે આપણે જમા જે ભેગું કરી શક્યા છીએ તે ન કરી શકત.

એટલે જ જનસંગઠનોએ (પ્રજાનાં શુભસંગઠનોએ) અનુબંધ વિચાર-ધારામાં કોંગ્રેસ જેવી રાજકીય સંસ્થાઓનું મહત્ત્વ સ્વીકારવું જોઈએ એમ કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ પ્રજાકીય સંગઠન હોય તેને એક યા બીજી રીતે રાજકીય પક્ષ સાથે જોડાવું પડશે. કોઈપણ વ્યક્તિ કે સંસ્થા રાજકારણથી પર રહી શકતી નથી તો પછી જેનો એવો ભાગ ભજવેલો હોય તેવી સંસ્થા સાથે જોડાણ કરી તેની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિનો કાર્યક્રમ મૂકવો એ જ અનુબંધકારની ફરજ બની રહે છે. રાજકારણ માટે લોકો એ રીતે જ મપાશે. ભગવાને જ્યાં વહેવાર સિદ્ધાંત આપ્યો ત્યાં રાજકારણ આવીને ઊભું જ રહે છે. દેશ અને વિદેશ બન્નેની દૃષ્ટિએ પણ જગતની ચાલુ ઘટનાઓથી વિમુખ ન રહી શકાય; એટલે કોંગ્રેસને રાજકારણ ક્ષેત્રનાં બળ રૂપે સ્વીકારીને વિશ્વ સાથે અનુબંધ જોડવામાં મદદ રૂપે થાય તે રીતે સક્રિય કાર્ય કરવું રહ્યું.

બે પ્રશ્નો—જગતના સાથે સાથે આવ્યા. તે વખતે ભારતની સક્રિય તટસ્થતાની આકરી કસોટી હતી. પણ તેમાં સારો ભાગ ભજવ્યો. એક પ્રશ્ન હતો સુએઝ નહેરનો. તેમાં ભારતની વાતને વિશ્વનો ટેકો મળ્યો અને વિશ્વના દબાણે આગળ વીટો પાવર ધરાવતાં બ્રિટનને નમતું

હોય પણ આરસઆજ ન થઈ તેની મિલકતો પણ વધી ગઈ છે. પરિણામે, ફુગાવાનો અજગર ફૂંકે તેમ એક દિવસ એ એની વધારે પડતી ચિંતા કરતો ચાલી નીકળે છે. તેની જિંદગીના ભોગે અને બીજાનાં શોષણે ભેગી થયેલી એની માલ મિલકત બીજાઓ લઈ લે છે અને ઘણાં પડેલાં અવશેષો કોઈ એ દાટે તેમ કેટલાક અવશેષો ગાયબ થઈ જાય છે. કાગડાઓ પણ ત્યાં ઉડતા નથી. દીવાઓ પણ ત્યાં બળતા નથી..!

એક બીજું ચિત્ર..!

બીજાને, કોઈએ તેટલું ગણતું નથી. ને જિંદગી આખી પૈસા ફુગાવો પામતાને જોતો રહે છે. તેના શોષણનો એ ભોગ બનતો જાય છે...ધીમે ધીમે તેનો અસંતોષ માનવજાતિ તરફ તિરસ્કારમાં પરિણમે છે...એવી એક વ્યક્તિ બીજાને મળે છે. ને શું બેવડું થાય છે. માણસની માણસ જાત તરફની ઘૃણા ઊભરાતી જાય છે. તે આગળ વધે છે...પ્રતિહિંસાના દરજ્જો ઊભાં થાય છે...! માણસને માણસ ફના કરી નાખે એટલી હદે હિંસાવૃત્તિ એનામાં આવી જાય છે...

ત્યારે...

એ બગેલાં અવશેષોમાંથી કોઈ પ્રચંડ શક્તિ ઊભી થાય છે. ને માણસાઈને જગાડે છે...! માણસ માણસ વચ્ચે વિશ્વાસ પેદા કરાવે છે. પાપ પુણ્ય માણસ રાખે એ ભાવનાને ફેલાવે છે. હળીમળીને સહુ રહે એવો સંદેશ આપે છે...! એટલું જ નહીં પેલાં બગન અવશેષો દેખાડીને કહે છે કે એને પામનારા પણ દુઃખી હતા. ન પામનારા પણ દુઃખી હતા!

કારણ...

એ પ્રકૃતિનો પાયો ખોટો હતો. કારણ કે ભૌતિક સુખોમાં માણસે પોતાનું બધું સુખ માની લીધું હતું. પેલી ફુગાવા પામેલી વ્યક્તિ; રીતે લોકજીવનનો આદર્શ બની અને સહુ એની પાછળ દોડ્યા...

[illegible] પણ [illegible] ન [illegible] જેવી સ્થિતિ પણ [illegible] છે.
[illegible], [illegible] જેમ [illegible] તેમ [illegible]
[illegible] છે. [illegible] અને [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] છે. [illegible] નથી. [illegible]
[illegible] નથી.!

[illegible] !

[illegible]
[illegible] છે. [illegible]
છે... [illegible]
છે... [illegible] છે. [illegible]
[illegible] છે. [illegible]
છે... [illegible] છે...! [illegible]
[illegible] છે...

ત્યારે...

[illegible] છે. જે
[illegible] છે...! [illegible]
છે. [illegible] છે. [illegible]
[illegible] છે...! [illegible]
[illegible] છે કે [illegible] પણ દુઃખી હતા. ન [illegible] પણ
દુઃખી હતા!

કારણ...

એ [illegible] હતો. કારણ કે [illegible]
આખુંય પોતાનું બધું સુખ માની લીધું હતું. [illegible]
[illegible] અને [illegible]...

આવ્યું છે. એમાંથી વિચારણાનું સાધ્ય મળે; પણ તે એમાંથી સાધનાનું સાધન પણ મળી રહે કે ચાલી શિખરે જઇ તે [illegible] નહીં એમાંથી [illegible] ન થઈ શકે. એવી જ રીતે [illegible] અને [illegible] અને [illegible] એવા [illegible] અને [illegible] અને [illegible] આપ્યું છે, [illegible] વિચારધારા.....એવી [illegible] [illegible] માટે [illegible] બાબતમાં [illegible] આવ્યો છે."

અને [illegible] એ [illegible] અને [illegible] નથી! [illegible] આપ્યો છે. [illegible] નથી. પણ [illegible] છે, અને [illegible] છે. [illegible] આ રીતે [illegible] છે:

[illegible] અને [illegible] – [illegible] પણ [illegible] છે તે [illegible].

મકાન
જૈન બોર્ડિંગ હોમ,
[illegible]
તા. ૩-૯-૫૨

ગુલાબચંદ જૈન

☆

હવે વિશ્વરાજ્યોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થા મજબૂત બનતી જાય છે ત્યારે જનતાને ઘડવાનું જ મુખ્ય કામ અગત્યનું બન્યું છે. એટલે એમનાં નીતિનાં પાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સાચે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે તે માટે તેનું સંચાલન આજના બ્રાહ્મણો કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો કહેવાય છે તેમની બનેલી સંસ્થાના હાથમાં મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાધુસંતોએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાભરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુસંતો સર્વાંગી પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાથે બેસી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે કારણે સંવત ૨૦૧૭ ના ચાતુર્માસમાં મુંબઈમાં માટુંગા (ગુર્જરવાડી) મુકામે સાધુ સાધ્વી અને સાધક સાધિકાઓનો એક શિબિર યોજવામાં આવેલો. તે સતત ચાર માસ ચાલ્યો. તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુસ્તક આકારે સંકલન થાય તો બીજાં સાધુ સાધ્વી, સેવકો અને પ્રજાને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ઘણાં ભાઈબહેનોને લાગણી આવી. ખાસ કરીને પૂ. નેમિચંદ્રજી મહારાજની એવી તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પરંતુ આટલા બધા સાહિત્યને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ઘણું અઘરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને સહાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસણ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને ગમતું હોય છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કોઈકને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીવમાં રહેતા શ્રી મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ લોખંડવાળા પ્રથમથી રસ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતબાલજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા છે. મહારાજશ્રી જે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા છે તે આજના યુગે ખૂબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે "મહારાજશ્રીનાં આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેનો લાભ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

આમુખ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

થા પાછળ રહી ગયેલા પ્રજાજનો અહિંસક પ્રતિકાર દ્વારા આત્મસ્થાન
ામે ને વિશ્વશાન્તિને સાધવી મથવામાં કશી અડચણ ન રહે.

આટલી મુખ્ય ભૂમિકા સમજવા માટે 'અનુબંધ વિચાર'ની તાત્ત્વિક ભૂમિકા, તેનો ભાલનળકાંઠા પ્રયોગ અંગે ગુજરાત અને મુંબઈમાં થયેલો અમલી અનુભવ તથા જિજ્ઞાસુભાવે મુક્ત મને શિબિરાર્થી ભાઈબહેનોએ તે પરત્વે કરેલી ચર્ચા દ્વારા આ પુસ્તક સંગીન ભૂમિકા પૂરી પાડશે, એવો મને વિશ્વાસ છે. પુસ્તકનાં પ્રકરણો પોતે જ વિગતો આપી દે છે, એટલે એ વિષે અહીં વધુ લખવું જરૂરી નથી.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં સંપાદક ભાઈશ્રી ગુલાબચંદભાઈએ, તેના પૂર્તિસંશોધક તરીકે પ્રિય નેમિમુનિએ તેમ જ 'ગેટઅપ' વ. તૈયાર કરવામાં સુરત પ્રતાપ પ્રેસના કારીગરો, પ્રૂફ તપાસનાર તથા કાર્યકરોએ જે શ્રમ લીધો છે તેનો અહીં પુનઃ ઉલ્લેખ કરી લેવો જરૂરી છે. આ બધાં પુસ્તકોમાં મુખ્યત્વે આર્થિક મદદ દેવેન્દ્રભાઈએ અતિપરિશ્રમ અને આદરભાવે ભાઈશ્રી મણિભાઈ લોખંડવાળા તેમ જ તેમના સાથીઓએ કરી છે, તે તો વાચકોની જાણમાં આ પહેલાં આવી જ ગયું છે.

આશા છે કે આ બધા પરિશ્રમને વાચક વર્ગ જાતે અભ્યાસ કરી તથા પ્રચાર દ્વારા અમલ કરાવીને સફળ બનાવી મૂકશે.

બાવળા સંત આશ્રમ,
તા. ૨૦-૧૨-૬૨

'સંતબાલ'

અનુબંધ વિચારની ભૂમિકા [૧]

મુનિશ્રી સંતબાલજી] [૧૮-૭-૬૧

જગત-જીવનનો પ્રબંધ

પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી માનવ-જીવનના ઇતિહાસમાં મુખ્યત્વે અને જીવ-સૃષ્ટિમાં સામાન્ય રીતે માનવ-માનવ વચ્ચે, જીવ-જીવ વચ્ચે કે માનવ-જીવ વચ્ચેના સંબંધો જીવનની દૃષ્ટિએ બગડતા હોય છે, ત્યારે કોઈ ને કોઈ ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંન્યાસી, વિચારક કે સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા સેવક મહાત્માને આગળ આવતા અને એ સંબંધોને સુધારવા માટેનો આજીવન પ્રયત્ન કરતા જોવામાં આવે છે. વિશ્વની જીવસૃષ્ટિનો એક ક્રમ છે-અને તે ક્રમ પ્રમાણે દરેકે પોતાનું જીવન જીવવાનું છે. અલગ-અલગ જીવસૃષ્ટિઓ છે અને તેમની પાસે તેમના માનસિક કે બૌદ્ધિક વિકાસ પ્રમાણે અમુક અપેક્ષાઓ પણ રખાય છે અને વિવેકપૂર્ણ દરેક પોતાના જીવનને જીવે અને જીવવા દે, એ આ સમતુલાની પાછળનો હેતુ છે. એ રીતે ખાસ કરીને માનવે આ સંબંધો જળવાઈ રહે તે માટે ઘણી વિચારણા કરી છે અને જ્યારે જ્યારે આ સંબંધો બગડે છે કે તૂટે છે ત્યારે ત્યારે વિશ્વનું જીવન ભય, અશાંતિ અને અ-રક્ષિત-પણામાં આવી પડે છે. એટલે આ બધા સંબંધો સંધાયેલા અને સંકળાયેલા રહે, તે માટેના બંધનો, મર્યાદાઓ અને હક્ક નક્કી કરવામાં આવ્યા અને તેને નીતિ કહેવામાં આવી. નીતિનું ખંડન થતાં તેનું નિરાકરણ કરવામાં ન્યાય શબ્દ આવ્યો પણ એનાથી લોકોને જે પવિત્ર

આ વ્યવસ્થાને સાચવી રાખવા માટે ઉપર બતાવવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે નીતિ-ન્યાય આવ્યાં અને પછી પવિત્રકરારોના નામે જે વસ્તુ રજૂ થઇ તેને "ધર્મ" એવું નામ આપવામાં આવ્યું. પણ આ 'ધર્મ'નું પાલન તો ધાર્મિકો-કે સમાજ વગર ન થઇ શકે. એટલે તેના પરિવાહન માટે સંગઠિત-બળો રચાયાં. આ સંગઠિત ધર્મ અને નીતિનાં બળોનું કામ પવિત્ર કરારોનું પાલન થાય, લોકો એ તરફ વળે એ જોવાનું રહ્યું.

અનુબંધની ભૂમિકા :

ધર્મ થયો, ધાર્મિકો થયા, સંગઠિત ધર્મ-નીતિનાં બળો થયાં પણ આ બધાનું સંકલન કરવા માટે એક કર્તવ્ય-ભાવના ન હોય તો કંઈ પણ કાર્ય ન થઈ શકે. આ ભાવનાની રૂએ વિશ્વની સમતુલા જાળવવાની છે, જગત-જીવનની વ્યવસ્થાને યથાયોગ્ય રાખવાની છે, અને બગડેલા સંબંધો સુધારવાના છે, તૂટેલા સંબંધો સાંધવાના છે અને લોકજીવનને વિશ્વવાત્સલ્ય સંબંધ દ્વારા વ્યવસ્થિત બનાવવાનું છે.

બધા ધર્મોની દૃષ્ટિએ જ્યારે આ ભાવનાને વ્યક્ત કરતા શબ્દને
પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે "અનુબંધ" એ જ શબ્દ યોગ્ય અને વ્યાપ
લાગે છે. આ શબ્દ કોઈ નવો નથી પણ જ્યારે તેને નવી રીતે
કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની ચોક્કસ પ્રક્રિયા અને શક્તિનો ખ્યાલ આવે

શબ્દ-વ્યાખ્યા :

રોજ એકની એક પ્રાર્થના બોલાય છે. તે છતાં જ્યારે પ્રાર્થ
અર્થ નવી રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે માણસને નવી
અને ચેતના મળે છે અને તે નવા ઉત્સાહને મેળવે છે. એ
'અનુબંધ'નું છે.

'અનુબંધ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તે એનો સાચો અ
વ્યક્ત કરે છે. "અનુ" કે "અણુ" એટલે વિશ્વના નાના
કણ સાથેનાં 'બંધ' એટલે સબંધ-એ દૃષ્ટિએ 'અનુબંધ' એટ

વિચાર આવ્યો ત્યારે એને વ્યક્ત કરવા માટે જે શબ્દ યોગ્ય હતો, તે 'અનુબંધ' એટલે અનુબંધને રજૂ કરવામાં આવ્યો.

અનુબંધ શબ્દ આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળથી વપરાતો આવ્યો છે. વૈદિક ધર્મમાં તો તેનો ઉલ્લેખ ઘણા સ્થળે મળે છે. જૈન સૂત્રોમાં પણ અનુબંધ શબ્દ વપરાયેલો છે. ત્યાં અનુપ્રેક્ષા અને અનુયોગ શબ્દો સવિશેષ મૂકવામાં આવ્યા છે. આ બન્ને શબ્દો એક યા બીજી રીતે અનુબંધનું કાર્ય જ કરે છે. સામાન્ય રીતે જૈનશાસ્ત્રોમાં 'બંધ' શબ્દનો ઉપયોગ એક યા બીજી રીતે કર્મબંધનમાં વપરાતમાં આવતો હોઈને 'અનુબંધ' શબ્દને બદલે અનુયોગ કે અનુપ્રેક્ષા શબ્દો જોવા મળે છે. એટલે પહેલી નજરે અનુબંધ શબ્દથી જૈનો ભડકે, એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ જીવનની દરેક પળ કોઈને કોઈ ક્રિયા કરતું હોય છે અને દરેક ક્રિયામાં અશુભકર્મનો જ બંધ થાય છે, એમ માનવું એ જરા વધારે પડતું છે. દરેક ક્રિયાના પરિણામ માટે ત્રણ સૂત્રો જૈનદર્શનમાં બતાવવામાં આવ્યા છે:—(૧) 'ક્રિયાત: કર્મ' એટલે કે ક્રિયાએ કર્મ થાય છે; (૨) 'ઉપયોગે ધર્મ': એટલે કે જેમાં ઉપયોગ વિવેક રાખ્યો હોય તો ધર્મ થાય છે અને (૩) 'પરિણામે બંધ:' એ ક્રિયાના પરિણામો વડે કર્મબંધન થાય છે. આનો ટુંક સાર એ છે કે ક્રિયા કરવી પડે છે, પણ તેમાં ઉપયોગ રાખવામાં આવે-રાગદ્વેષ રહિતપણું જાળવવામાં આવે તો તે બંધનકર્તા ન થતાં, ધર્મ બને છે અને દરેક ક્રિયા જેવા પરિણામે કરવામાં આવેલી હોય તે પ્રમાણે તે શુભ કે અશુભ કર્મ બને છે. આ ત્રણે સૂત્રો પાછળનો જે આશય છે તે એ કે ઉપયોગ પૂર્વક કાર્ય થવું જોઈએ. જે જીનશબ્દોમાં અનુબંધ ભાવપૂર્વક કર્મ કરવું જોઈએ. એ પ્રતીતિ કરાવે છે.

ગીતાના અઢારમા અધ્યાયમાં એક શ્લોક છે :—

अनुबन्धं क्षयं, हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म तत्ताम समुदाहृतम् ॥

એ વાત ખરી છે કે સત્ય છૂવે છે. તે મરતું નથી પણ તે નીચે પડી શકે છે. સત્ય ઉપર આવરણ આવી શકે છે તેની પ્રતિષ્ઠા ઘટી શકે છે અને અસત્યની સમાજમાં બોલબાલા થઈ શકે છે એ પણ હકીકત છે. આવા વખતે સત્ય સાથે અનુબંધ જોડીને જે સારૂં હોય તેને રાખવું જોઈએ અને જે કાઢવા જેવું હોય તેને કાઢવું પણ જોઈએ. એટલા માટે જ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની પવિત્ર ફરજ તરીકે ઇશાવાસ્યોપનિષદમાં કહ્યું છે :—

'हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं ।
तत्त्वं पुषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥'

એટલે કે સત્યનું મોં સોનાના (મોહમાયાના) ઢાંકણાથી ઢાંકેલું છે. હે સમાજપોષક! તેને (ઢાંકણાને) તું લોકોને સત્યધર્મના દર્શન કરાવવા માટે ઉઘાડ.

આ શ્લોકમાં સત્યની રક્ષા દરેક ક્ષણે સત્યાર્થીએ કરવી જોઈએ, તે તરફ ઇશારો કર્યો છે. સત્ય ખરેખર મટતું નથી, પણ તેના ઉપર આવેલ આવરણને દૂર કરવાથી જ તે પ્રગટ થઈ શકે છે. ઘરમાં કચરો આવી ગયો હોય તો તેને વાળીને સાફ કરવાની જરૂર રહે છે. રોજેરોજ કચરો વાળવા છતાં ખૂણેખાંચરે પડેલા જાળાં તથા કચરાને સાફ કરવાની પણ જરૂર રહે છે; તે માટે જેમ દીવાળી વગેરે તહેવારો ઉજવાય છે. તેમજ સમાજમાં આવેલ અનિષ્ટોરૂપી કચરાને રોજેરોજ સાફ કરવાની જરૂર છે, અને છતાં ખૂણેખાંચરે રહી ગયેલ જાળાં-કચરા વગેરેની સાફસૂફી કરવી જરૂરી છે. તેને માટે તપ-ત્યાગ-બલિદાન વગેરે કરવાની સત્યધર્મી લોકોની પવિત્ર ફરજ હોય છે.

કેટલીક વાર સારા શબ્દો ખરાબ અર્થમાં વપરાય છે, અથવા તેનું મૂલ્યાંકન તે રૂપે રહેતું નથી. જેમકે 'ભદ્ર' શબ્દ એટલે કલ્યાણકારના અર્થમાં વપરાતો હવે તે 'ભદ્દા'—એટલે કે ખરાબના અર્થમાં વપરાય છે. સાધુ અને બાપા શબ્દો સારા છે પણ જ્યારે તે સાધુડા અને બાવાના અર્થમાં વપરાય છે ત્યારે તેમાંથી ઘૃણા ટપકતી

...છે 'ધર્મ-સબંધ' કહેવાતો હોય ...
...વિચાર' છે.

પાપ-પુણ્યનો અનુબંધ એટલે કે શું :

જૈન વિચારકો કેટલીક વખત એમ કહે છે કે "પુણ્યને છોડું હેતુ અથવા તો પાપથી જ વેગળા રહો નહીં તો ધર્મ આવશે નહીં." એટલે કે મોક્ષ મળશે નહીં. પણ એમાંથી જો અનુબંધનો વિચાર નહીં હોય તો તેમ નહીં થાય. અનુબંધ માટે જૈનાચાર્ય કહે છે કે :—

* પુણ્યૈઃ પુણ્યાનુબન્ધઃ શુદ્ધિઃ પાપાદેવ નિરંજના ।
અનુબન્ધીનિ ... શુદ્ધિઃ તદા ... ॥

—પુણ્યનો પહેલાં ઉપયોગ-સંચય કરીને સમાજજીવનની શુદ્ધિ કરી જોઈએ. સાથોસાથ સમાજમાં પેઠાં પાપો ને અનિષ્ટોને નાબૂદ કરીને શુદ્ધિ પણ સાથે કરી જોઈએ. આમ બન્નેનો અનુબંધ-એટલે કે પુણ્યની વૃદ્ધિ અને પાપની શુદ્ધિ થયા પછી ક્રમશઃ પરાશુદ્ધિ થાય છે.

આ કહેવાનું કારણ એટલું જ છે કે ઘણા સાધકો, ધર્મના નામે કેવળ એવો પ્રચાર કરતા જોવામાં આવે છે કે અમે આત્માની મુક્તિના પંથે દોરીએ અને એવા એકાંત આત્મવાદના નામે તેમણે જે પુણ્યની વૃદ્ધિ અને પાપની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ—સમાજમાં કરાવવી જોઈએ તેનાથી દૂર રહે છે. પરિણામે ધર્મ અને ધાર્મિકો વચ્ચે સિદ્ધાં... અને વ્યવહારનો જે અનુબંધ (મેળ) તેમણે બેસાડવો જોઈએ તેના... આવડા મર્મને વિચારે છે.

અનુબંધકાર :

ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એ સ્પષ્ટ છે કે દરેક ક્રિયા પાપ (અ...
કર્મ છે એમ ગણીને પુણ્યને પણ છોડી દેવું કે છોડવા લાયક ગણ...
ગણાવું એ યોગ્ય નથી. શરીરને ધર્મ પાળવાનું મોટું સાધન મા...

અનુબંધકાર એટલે ધર્મસારથી :

જૈન સૂત્ર સ્થાનાંગમાં અનુબંધકારને ધર્મસારથી તરીકે ગણાવ્યો છે. "धम्म सारही" શબ્દનો અર્થ કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે :—

"धर्मस्य स्वपरापेक्षया सम्यक् प्रवर्तन-पालन-दमन योगत सारयित्वम्"

—એટલે કે અનુબંધકારને ધર્મસારથી એટલા માટે કહેવામાં આવ્યો છે કે તે સ્વ અને પર બન્નેની અપેક્ષાએ ધર્મની સાચી પ્રવૃત્તિ કરે છે, કરાવે છે. પોતે ધર્મનું પાલન બરાબર કરે છે. બીજાને ધર્મપાલન કરાવે છે, ધર્મરથને બરાબર ચલાવે છે. ધર્મરથના ઘોડા બરાબર ન ચાલે તો તેનું દમન પણ કરે છે; રોકે પણ છે.

આવા ધર્મરથના સારથી (અનુબંધકાર)ની જવાબદારી ઘણી મોટી છે. જો તે રથને આગળ રાખે અને ઘોડાને પાછળ જોડે તો તે રથ ચાલવાનો નથી. એવી જ રીતે સમાજરથને દોરનાર ધર્મસારથી જે સાધુપુરુષો છે. જો તેઓ માર્ગદર્શન આપવામાં ભૂલ કરે અથવા બરાબર ન આપે તો ભયંકર નુકસાન થઈ જાય. ધર્મસારથીએ સર્વ પ્રથમ તો એ જોવું જોઈએ કે ધર્મરથ બરાબર છે કે નહીં? પછી જ તેણે બેસવું જોઈએ; જેથી રથ બરાબર ચાલી શકે.

અનુબંધકારની મોટી જવાબદારી

અનુબંધકારની એક મોટી જવાબદારી રહેલી છે તેની નાની ભૂલ પણ ક્ષમ્ય નથી. સર્વાંગી ક્રાંતિકાર તરીકે ભગવાન ઋષભદેવે બળદ અનાજ ન ખાય તે માટે મોઢાં ઉપર શીકું બાંધવાનું સૂચવ્યું પણ પાછું ખોલવાનું ન સૂચવ્યું. તેમની આ એક નાની ભૂલ થઇ પણ તેમને એ ભૂલની ભરપાઇ બાર મહિનાના વર્ષીતપ દ્વારા કરવી પડી. કોઈ એમ કહેશે કે બળદ ચલાવનારા હતા તો શું તેમનામાં એટલો વિચાર ન હતો કે તેઓ કામ પૂરું થયા પછી શીકું ન

બધારણ અને વર્ગ વિભાગો હોય. (૨) જનશાસન; જેમાં મહાજન એટલે કે વૈશ્ય–શુદ્રો મુખ્ય હતા. અને (૩) જિનશાસન; જેમાં સાધુ –સાધ્વી અને શ્રાવક (સાધક) અને શ્રાવિકા (સાધિકા)—એ મુખ્ય હતા. એ ત્રણેનો સુંદર અનુબંધ એમણે સાધ્યો હતો.

રાજ્યશાસન :—સર્વ પ્રથમ એ આવે છે. તે વખતે હજુ સમાજ ઘડાયો ન હતો. પ્રજાને કાયદો, વ્યવસ્થા વગેરે સમજાવવાથી તે પાળવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. એટલે તેને વ્યવસ્થિત કરવા માટે તેમણે હકાર, મકાર અને ધિક્કાર રૂપે સામાન્ય દંડ રાખ્યો. ભલે એ સામાન્ય હોય તે છતાં શિક્ષાનું ધોરણ તો આવ્યું જ. દંડ આવ્યો એટલે થોડુંક હિંસાનું તત્ત્વ પણ આવ્યું જ. કારણ કે જ્યાં સમાજ ઊભો થાય ત્યાં થોડાંક અનિષ્ટો આવે, નવા નવા સવાલો આવે. આમાં અનિષ્ટોને રોકતાં કોઈને મનદુઃખ થાય એટલી હિંસા અનિવાર્ય બને છે અને તે ઋષભદેવે પણ માન્ય રાખી હતી. એટલે આવા અનિષ્ટો રાજ્યકર્તા વર્ગને પ્રેરીને દૂર કરાવવાની જવાબદારી હંમેશા સાધુસંતોની રહેવાની છે. પણ કેટલાક સાધકો એકાંત આત્મહિતની વાતો કરનારા એનાથી દૂર ભાગે છે એ યોગ્ય નથી. જ્યાં સમાજ છે ત્યાં કાયદો– વ્યવસ્થા કે શાસન આવવાનું જ. કદાચ કોઈ વ્યક્તિ એટલી હદે મહાન બને કે તે પોતાના ઉપર થતા અન્યાયોને સહન કરી શકે પણ સમાજ એ હદે અનિષ્ટોને સહન નહીં કરી શકે. એટલે જ ભગવાન ઋષભદેવથી માંડીને ચોવીસમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સુધી, તીર્થ –સંઘ સ્થાપવાની વાત થઇ છે અને તેના વડે લોકકલ્યાણની વાત રજૂ કરાઈ છે.

દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે :—

'बलं थामं च पेहाए सद्धामारुग्गमप्पणो ।
खेत्तं कालं च विन्नाय तहप्पाणं निउंजए ॥'

—એટલે કે સમાજનું બળ, ધોરણ ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા આરોગ્ય અને

જોઈએ ! એને કેવા પ્રકારની ભિક્ષા જોઈએ તે એમણે જાતે આચરીને બતાવ્યું અને પછી પોતાના માર્ગે જનારને સાથે લઈને એમને પણ જિન-શાસન. રાગદ્વેષ રહિત પ્રક્રિયાઓ બતાવી.

આમ તેમણે, રાજ્ય, પ્રજા અને સાધક ત્રણેનો અનુબંધ બાંધ્યો. જો પણ એ ત્રણેનો અનુબંધ બાંધવો પડશે. એ વગર રાજ્ય, પ્રજા સાધકનું ઘડતર પરસ્પરને ઉપયોગી નહીં નીવડે.

અનુબંધનો અર્થ જૈન ભાષ્યકારો આ પ્રમાણે કરે છે. :—

"अनुबन्ध: अविच्छेद: संतान प्रवाह:"

વેપાર કરતી વખતે કે દીકરા-દીકરીના સગપણ કરતી વખતે કુળ અને ખાનદાનીનો વિચાર પહેલો આવે છે. કુળ પરંપરા સારી હોય તોજ લગ્નસંબંધ બંધાય છે. જૂના માણસો એના અંગે બહુ વિચાર કરતા. જેમ એક કુટુંબ સાથે સંબંધ જોડતી વખતે એના પૂર્વાધિકારને વિચાર કરવો પડે છે તેમ આખા સમાજ સાથે અનુબંધ કરવો હ... તો એના ઘડતરનો પણ ખૂબ ઊંડાણથી વિચાર કરવોજ પડ... ઘડતરનો ખ્યાલ કર્યા વગર, સમાજ, (સંસ્થા) રાજ્ય કે સાધ... ગદનો સાથે અનુબંધ જોડવાથી. ક્રાંતિ કરવાની વાત અદ્ધરજ રહી...

એટલા માટેજ જૈનાચાર્યોએ કહ્યું છે કે :—"પુણ્યથી ક... જશો નહીં, પાપનો નાશ કરવાનો હોય તો પુણ્યનો ઉપચય-... કરીને પુષ્ટિ કરવી પડશે."

કેટલાક સાધકો પુણ્યથી કંટાળીને માત્ર સિદ્ધાંતની વ... અટકી જાય છે; વેગળા પડી જાય છે. તેઓ સિદ્ધાંત સાથે વ... મેળ બેસાડી શકતા નથી; એ આશ્ચર્યની વાત છે.

એક ડોકટર પાસે કોઈ દર્દી દવા લે છે. એ દવાથી જો રોગ ન જતો હોય તો કાંતો એને દવા છોડવી પડશે. નહિ... દવા બદલવી પડશે. જો દવા ન બદલે અને રોગ પણ ન ...

પ્રધાન લોકોને સામાજિક નૈતિક દબાણ દ્વારા ઠેકાણે લાવવા માટે સમાજની પણ જરૂર રહેવાની અને સત્વગુણ પ્રધાન લોકોની ભૂલ સાફ કરવા માટે (આધ્યાત્મિક દબાણ વડે) સાધુસંસ્થાની પણ જરૂર રહેવાની. તેમની શુદ્ધિ કરી, સત્વગુણ પ્રધાનની પુષ્ટિ કરી આગળ લઈ જવા માટે સાધક સંસ્થાની જરૂર રહેશે. એટલા માટે ઘડતર પામેલાં સંગઠનો કે વ્યક્તિઓને તારવી તારવીને "तह अप्पाणं निउंजए" એ સૂત્ર પ્રમાણે પોતાની સાથે જોડવા પડશે. એટલા માટે અનુબંધ વિચારધારાનું મહત્ત્વ વર્ણવતાં કહ્યું છે :—

આ અનુબંધ વિચાર, જગતમાં આ અનુબંધ વિચાર
ઉતારશે ભવપાર...

ઘણા વિચારકોનું એમ કહેવું થશે કે આ રાજકારણની ચર્ચા કઈ રીતે ભવપાર ઉતારશે? એ તો ભવમાં ડૂબાડે એમ છે। પણ જ્યાં લોકજીવનના ઉદ્ધારની વાત આવે છે ત્યાં એને અગર તો માનવ-જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રને અલગ રાખી શકાતું નથી. કોઈ પણ અવતાર, તીર્થંકર, સન્યાસી કે સાધકની પાસે જો રાજા કે રાજ્ય માર્ગદર્શન માટે ગયું હોય તો તેઓ એનાથી વેગળા રહી શક્યા હોય. એવું જણાતું નથી. બલ્કે જૈન બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં જ્યાં કોઈ પણ સાધકની વાત આવે છે, ત્યાં રાજાનું સ્વતંત્ર અગર તો તેમની પાસે આવવાનું વર્ણન અનિવાર્યપણે કર્યું છે.

ગાંધીજીની જ વાત લ્યો. જો તેઓ રાજકારણમાં ન પડ્યા હોત તો જેટલા પ્રમાણમાં તે વખતે શુદ્ધિ થઈ તેટલી શુદ્ધિ કે ઘડતર થાત? અને રચનાત્મક કાર્યકરોને આજે જે સ્થાન મળ્યું છે તે મળત? એકવાર ગાંધી–ટોપીનું પોતાનું મહત્ત્વ હતું. સ્વાર્થી લોકોએ એને પોતાના સ્વાર્થનું સાધન ગણ્યું અને બનાવ્યું. આજે તેની પ્રતિષ્ઠા એટલે હદ-સુધી ઘટી ગઈ છે કે લોકો સફેદ કપડાંવાળાને સફેદ ઠગ કહે છે.

સારતત્ત્વ આજના યુગને અનુરૂપ હોય તે લેવું અને આજના યુગને અનુરૂપ ધર્મદષ્ટિએ આ ત્રણેનો અનુબંધ જોડવું, એ જ આજના અનુબંધ વિચારધારાની ચાવી છે.

સમાજ સાથેનો અનુબંધ :

धर्मस्य स्वपरापेक्षया प्रवर्तन-पालन-दमन-योगतः सारथित्वम् આમાં જ્યાં 'પર' એટલે કે બીજાની વાત આવી કે ત્યાં સમાજ આવ્યો. આ સમાજ ધર્મનું પાલન સામુદાયિક રીતે કરી શકે અને પરસ્પરની સમતુલા જાળવી શકે; તેમજ જ્યાં અશુદ્ધિ આવે ત્યાં દમન (દબાણ) કરી શકાય તે માટે સુસંસ્થાઓનો અનુબંધ કરવો ધર્મસારથી માટે જરૂરી છે; એ જ સાચું ધર્મસારથી-પણું છે અને ત્યારે જ ધર્મરથ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી શકે છે.

ગાંધીજીએ પોતાના જીવનની ક્રાંતિ માટે સર્વપ્રથમ વિચાર્યું કે "કોને ગોતું?" કોણ મને સહાયક થશે? આસપાસના જનસમૂહમાં તેમને જૈન સાધુઓ યોગ્ય લાગ્યા. વૈષ્ણવ આચાર્યો તો તેઓ વિલાયત જવાના હતા એટલે તેમને નાસ્તિક ગણતા હતા. બ્રાહ્મણોમાં માલવીયાજી જેવા હતા જેઓ વિલાયત જઈને રૂઢિચુસ્તતામાં માનતા હતા. ગાંધીજીએ વિલાયત જતાં પહેલાં ત્રણ મુખ્ય પ્રતિજ્ઞાઓ જૈન મુનિ બેચરજી સ્વામી પાસે લીધી હતી. જીવનના વ્યાપક અનુભવો પછી ક્રાંતિમાં સહાયક થાય તેવા કોણ હતા? તે માટે ગાંધીજીએ ચોમેર નજર દોડાવી અને તેમને સ્વામી આનંદ અને કાકા કાલેલકર જેવા મળ્યા. કાકા કાલેલકર પહેલાં સાધુ થવાના હતા. એમણે વેદ જોયા, ઉપનિષદ્ જોયા, ભાગવત જોયું—બધા જ ધર્મગ્રંથો જોયા પણ કરવાની વાતમાં કોઈ આ લોકોને પ્રેરણા આપતું ન હતું. કિશોરલાલ મશ્રુવાળાએ સ્વામીનારાયણનાં તપ-ત્યાગ જોયાં પણ કરવું શું જોઈએ, એની એમને ધડ બેસતી ન હતી! દેશ સેવા કરવા માટે પં. જવાહરલાલ, રાજેન્દ્રબાબુ, મહાદેવભાઈ વગેરે અનેકો હતા પણ તેમને સાચો રસ્તો

વિધિથી બરાબર માહિતગાર રહેવું જોઈએ. આ ...
એટલા માટે જ મુનિશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં એક જૈનાચાર્ય કહે છે:—

'मन्यते जिनागमः सर्वावस्थाः स्वरूपं तत्त्वं चेति मुनिः'

જે સર્વે જગતની બધી અવસ્થાઓના સ્વરૂપ કે તત્ત્વનો વિચાર કરે છે, મનન કરે છે, તે મુનિ છે.

એક વખત એક આશ્રમમાં ભ. બુદ્ધના શિષ્યોએ ચોમાસું ગાળ્યું. એ ચોમાસામાં બધા મૌન રહ્યા. એમાં તેઓ પોતાની મહત્તા અને પ્રતિષ્ઠા વધારે ગણતા હતા. ચોમાસું પૂરું કરીને તેઓ ભ. બુદ્ધ પાસે આવ્યા, જાણે ભ. બુદ્ધ તેમને ખૂબ શાબાશી આપશે. ભિક્ષુઓએ કહ્યું—"અમે આ ચોમાસું મૌન રહીને ગાળ્યું." ભ. બુદ્ધે કહ્યું—"આ મોઢ પુરુષોએ ... પશુઓની સાથે સહવાસ કર્યો. પશુની જેમ રહ્યા." પછી તેમણે એક ... ગાથા કહી—

'न मोनेन मुनि होति........।
यो मनति उभे लोके, मुनी तेन पवुच्चति ॥'

એટલે કે "માત્ર મૌન રાખવાથી કોઈ મુનિ નથી થઈ ... મૌન તો પશુઓ પણ રાખી શકે છે. જે બન્ને લોકનું મનન ... કરે છે, બન્ને લોકના સારાં-નરસાં તત્ત્વોને વિચારે છે, તેથી તે ... કહેવાય છે."

ભ. બુદ્ધની વાત સાંભળીને તે મુનિઓને પોતાની જવાબ... ભાન થયું. આજે પણ જૈન બૌદ્ધ શ્રમણો અને સંન્યાસીઓ ... અવસ્થિતિનો વિચાર કરી, યથાયોગ્ય ગોઠવણ કરી સમતુલા સા... તેમની જવાબદારી છે.

ગાંધીજીએ આવા સાધુસંન્યાસી આત્માઓની અવ્યક્ત ... સાથે ... કરી અને પરિણામે આખા દેશની કાયાપલટ ... [illegible] જેથી [illegible] જેવાને મોટા...

વિચિત્ર ભાવ છે? જો અહિંસામાં વિશ્વાસ હોય તો હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ જોવાનો ન હોય અને કેટલા માણસો હિંસાના ભોગ થયા હોય, એ જોવાનું હોય, તેનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું હોય?

પાકિસ્તાનથી, ભાગલા પડ્યા બાદ કોમી રમખાણો ફાટી નીકળતાં સાધુઓ કેમ નીકળી આવ્યા? કારણ કે તેમના મનમાં વ્યાપકતા ન હતી; સંકુચિતતા હતી. "વસુધૈવ કુટુંબકમ્" કે 'સ્વદેશો ભુવનત્રયમ્'ની જે અહિંસક વૃત્તિ હોવી જોઇએ તે ન હતી. એટલે તેમને લાગ્યું કે ભારત અમારો દેશ છે; પાકિસ્તાન નહીં. હિંદુઓ કે જૈનો અમારા છે; મુસલમાનો કે જૈનેતરો નહીં.

અનુબંધકારોની દૃષ્ટિએ તો આખા વિશ્વની સાંકળ સભર છે; એની એવી શ્રદ્ધા હોવી જોઇએ. પછી તેણે એમાંથી સારી સારી વસ્તુ લઈ લેવી જોઇએ અને ખોટી વસ્તુઓને મૂકી દેવી જોઇએ; અને એ રીતે તેની યથાસ્થાને તેણે ગોઠવણી કરવી જોઈએ. ક્રાંતિકારી અનુબંધકાર અનિષ્ટોનાં ખોટાં મૂલ્યાંકનોને નિવારીને, નવા સાચા મૂલ્યોને યસ્થાને નહીં જોડે તો એ એની ગફલત કહેવાશે. એની એ ગફલતના પરિણામે જે અનિષ્ટો ઊભા થાય તેની જવાબદારી પણ મોટાભાગે તેના શિરે જ આવે છે. અનુબંધકારની તો ચોક્કસ દૃષ્ટિ એ જ હોવી જોઈએ કે અનિષ્ટોને નિવારે, નવાં મૂલ્યો જોડે અને વિશ્વની સમતુલા જાળવી રાખે. આ કાર્ય દરેક સમયે ચાલુ જ રહેવાનું છે. જેમ મશીન ચાલે તો એને તેલ-ગ્રીસ ભરવાં જોઈએ; તેનાં બધાં ચક્રો તપાસવા જોઈએ; ઘસાયેલાં ચક્રો બદલવા જોઇએ; એવું જ માનવસમાજનું છે.

યુગે યુગે અનુબંધકાર :

ઘણા એવો પ્રશ્ન કરશે કે તો શું જે જૂનું છે તેને જ સત્ય માનીને શા માટે ન ચાલવું? એ પરંપરા શા માટે ન ટકાવી રાખવી? સામાન્ય રીતે બધા ધર્મોનો ઇતિહાસ જોશું તો જણાશે કે સમયની સાથે મૂલ્યો બદલાતાં હોય ત્યારે કોઇ નવા ધર્મસારથીએ-અનુબંધકારે કાર્ય કરવાનું હોય છે.

પ્રાયશ્ચિત ભગવાન ઋષભદેવ પોતે લેતા. ધીમે ધીમે જ્યારે સમાજ-વ્યવસ્થા સરખી રીતે ગોઠવાતી ગઇ ત્યારે પોતાના પુત્ર ભરતને રાજ્ય-વ્યવસ્થા સોંપી. ભરતે બ્રાહ્મણ વર્ણને—(વૃદ્ધ અને ઘડાયેલો વર્ગ) સમાજના શિક્ષણ સંસ્કારની જવાબદારી અને વ્યવસ્થા સોંપી. એ જ રીતે વૈશ્ય-શૂદ્રોને ઉત્પાદન અને વિનિમય વ.ની વ્યવસ્થા સોંપી અને ભ. ઋષભદેવ જાતે સાધુ-દીક્ષા ગ્રહણ કરીને અલિપ્ત થઇ ગયા. પછી તેમને દરેક કાર્ય શીખવવું જ નહોતું પડ્યું. માત્ર ઇશારો જ બસ હતો. એવી જ રીતે સમાજ પહેલ વહેલાં વધારે ગંદકીમાં સપડાયેલો હોય ત્યારે તેની શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરવા માટે જાતે અનુબંધકારે ઊંડા ઊતરવું પડશે. ધીમે ધીમે લોકો પોતે જ પોતાની ભૂલો સુધારવા માંડશે ત્યારે કેવળ એક જ ઇશારો બસ થશે. હવે જો રાજકારણ ગંદું હશે અને તેનાથી કંટાળીને તેની સાફસૂફી ન કરવામાં આવે તો એનો ચેપ લોકોને લાગશે અને એ પેસેલી ગંદકીનો ચેપ સાધુઓને લાગ્યા વગર નહિ રહે. એ અંગે તો સમજુ વિચારક વિચારી શકે છે.

મારી પોતાની જ વાત કહું કે હું તો ઉપરના નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચ્યો ચૂક્યો છું. એટલે જાતે નિર્લેપ રહી, પોતાની મર્યાદામાં રહી, રાજ્ય સંસ્થા, જન સંસ્થા અને સાધક સંસ્થા ત્રણેની સાથે અનુબંધ રાખું છું અને એને તીર્થંકરો અને અવતારોએ પ્રશસ્ત કરેલો અનુકરણીય માર્ગ માનું છું.

અનુબંધકારની કસોટી :

આમ કરવાથી મારે પણ બીજા અનુબંધકારોની જેમ સહેવું પડ્યું છે અનુબંધકારે કેટલું સહેવું પડે છે તેનો એક દાખલો મારા ઉપરથી આપું; જેથી એ અંગે ચોક્કસ ખ્યાલ આવી શકે.

સન ૧૯૪૬ માં જ્યારે અમદાવાદમાં હિંદુ-મુસ્લીમ હુલ્લડ ચાલતું હતું ત્યારે ચારેબાજુ છુરાબાજી ચાલતી હતી. મેં મનમાં વિચાર્યું કે હું અહિંસક કહેવડાવું છું. લોકો માણસોની હિંસા કરતા હોય ત્યારે મારે

અનુબંધ કહેવાય. ભગવાન રામે હનુમાન, સુગ્રીવ, જાંબવંત, શબરી અને છેવટે રાક્ષસોમાંથી રત્નો શોધીને જગહિતાર્થે મહાસાધનમાં જોડી દીધાં.

ડૉ. મણિભાઈએ કહ્યું : "ધ્યેયને અનુલક્ષીને કરેલી ક્રિયા તે અનુબંધ ગણાવી જોઈએ. વધારે એટલું કહી શકીએ કે ધ્યેયની સાથે "સુ" આવવો જોઈએ; એટલે કે ધ્યેય સારો હોવો જોઈએ."

શ્રી માટલિયાએ કહ્યું : "પશ્ચિમમાં પણ આવી એક સોસાયટી છે. હમણાં મેં 'હોમ હાઉસ'ના લેખકનું "સોસાયટીઝ એન્ડ જસ્ટીસ "નામના પુસ્તકમાં તેવું વાંચ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે બાળકના વિકાસ માટે હાલરડું જોઈએ તેમ સમાજના બધા અંગો તાલબદ્ધ હોય (અનુબંધિત) તો સમાજની પ્રગતિ થાય."

અનુબંધ ક્યારથી ?:

પૂંજાભાઈએ કહ્યું : "આ રીતનો અનુબંધ પ્રયોગ અહીં પહેલ વહેલોજ લાગે છે."

તેનો ખુલાસો કરતાં સભ્યોએ કહ્યું : "ના, એ તો ગાંધીજીએ જ કર્યો છે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણની દિશામાં ગાંધીજીને માટે જેમ નરસિંહ મહેતા અને સ્વામી દયાનંદજીએ વાતાવરણ તૈયાર કરી આપ્યું તેમ ગાંધીજીએ અનુબંધ પ્રયોગને માટે માર્ગ ઉઘાડો કરી આપ્યો છે.

અનુબંધકારની યોગ્યતા :

પૂ. શ્રી નેમિમુનિએ અનુબંધકારની યોગ્યતા વર્ણવતાં પરિગ્રહ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠા છોડવાનું કહ્યું. જો ગૃહસ્થ સાધકોની આટલી તૈયારી ન હોય ત્યાં શું ?" એ વિષે ચર્ચા આગળ ચાલતાં દેવજીભાઈએ બે ઉદાહરણો ટાંક્યા :—

(૧) એક વખત ગુંડાઓનું જોર હતું એવી વાત ગામમાં ફેલાયેલી. હું બહારગામ ગયો હતો. ત્યાંથી પાછો ફર્યો ત્યાં સુધી મારી

[૨]

અનુબંધ વિચારધારાનાં વિવિધ પાસાંઓ

[૨૫-૭-૬૨

મુનિશ્રી સંતબાલજી]

અનુબંધ વિચારની પૂર્વ ભૂમિકા ઉપર આ અગાઉ વિચારણા થઇ ચૂકી છે. સારાની પ્રતિષ્ઠા કરવી અને ખરાબને સુધારવું એ સંસ્કૃતિનો જૂનો ક્રમ રહ્યો છે; અને ચાલુ રહેશે. એના વડે જ જગત-જીવનની સમતુલા બરાબર રહે છે. જે, જે સ્થાને હોવું જોઇએ તેને તે સ્થાને સ્થાપવું-રહેવા દેવું કે તે સ્થાન આપવામાં મદદ કરવી અને અયોગ્ય તત્ત્વો જે કોઇપણ કારણસર યોગ્ય સ્થાને ઘૂસી ગયા હોય તેમને દૂર કરવા એને જ બીજા શબ્દોમાં અનુબંધ કાર્ય કહી શકાય.

અનુબંધ વિચારધારાની પુર્વ ભૂમિકા અંગે વિચાર અને છણાવટ કરતાં તેમાંથી તારવી શકાયું કે એના જુદાં જુદાં પાસાંઓ છે. અનુબંધ પ્રયોગ માટે આપણે પાંચ મુખ્ય પાસાંઓ લઇએ છીએ. તે પાંચ પાસાંઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ.

(૨) સુસંસ્થાઓ અને સુસંગઠનો દ્વારા સમાજ અને વ્યક્તિનું ઘડતર.

(૩) વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની સાથે અનુસંધાન.

૮. ગ્રહણો પ્રકારો તો જે રાખે તેનો તેય છે. એ ઉપરાંત આગારો કર પણ જૈન પરંપરામાં રહ્યો છે, માટે જૈનધર્મની વાતો વારંવાર આવે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પ્રગટ વિચાર કરી બતાવી. પણ પછી તેમણે જૈનધર્મનો અભ્યાસ કર્યો, એમાં ઊંડા ઊતર્યા; અને જૈન વિભૂતિ તરીકે આજે પણ ઓળખાય છે.

(૧) શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ—ઉપર બતાવેલા પાંચ પાસાંઓ પૈકી પહેલું પાસું છે. શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ. એ અંગે પહેલા પ્રવચનમાં કહેવાયું છે; અહીં વિશેષ ખુલાસો કરી લઈએ. જે બાધક તત્ત્વો, અનિષ્ટો કે અનિષ્ટકારી બળો છે, તેનાથી વ્યક્તિ અને જે સુસંસ્થાઓ છે. તેમાં પણ કોઈ રહેલા તે અનિષ્ટ પેસી ગયું હોય તો તેની શુદ્ધિ કરવી અને તેમાં સારા ગુણો નીતિ-ધર્મનાં તત્ત્વો દાખલ કરીને તેની પુષ્ટિ કરવી. બીજી રીતે વિચારીએ તો જ્યાં સુધી વ્યક્તિ કે તે અનિષ્ટરહિત સુસંસ્થાઓ શુદ્ધ ન થાય કે ન રહે ત્યાં સુધી તેની સાધક વ્યક્તિને પરાક્રમિત નથી બનતી. એટલા માટે સાધકવ્યક્તિઓ સુસંસ્થાઓને પ્રેરણા માર્ગદર્શન આપીને, તેમાં પેસતાં અનિષ્ટોને તપ-ત્યાગ [illegible] કરી-કરાવીને શુદ્ધિ દ્વારા પાપનો દાબ કરવો અને સુસંસ્થાઓ દ્વારા આગળ [illegible] શુદ્ધિ કરી લેવી જોઈએ. આમ પાપની શુદ્ધિ અને પુણ્યની પુષ્ટિ થાય તો ક્રમે ક્રમે તે મોક્ષને પામી શકે.

(૨) સંસ્થાઓ અને સુસંગઠનો દ્વારા
વ્યક્તિ અને સમાજનું ઘડતર

હવે બીજા પાસા ઉપર વિચાર કરીએ. આ વિશ્વમાં સૌથી
જગતનું અંગ માનવસમાજ છે. એને જ આપણે સમાજ કહીએ છીએ
પણ એ વિશાળ સમાજનું ઘડતર નહિ થાય તો એના દ્વારા સમષ્ટિ
રહ્યા કે સમાજવ્યવસ્થાની સુરક્ષા નહિ થઈ શકે, વિશ્વમાં અશાંતિ ફેલ
સમાજના ઘડતર માટે કુટુંબથી માંડીને કુળ, જ્ઞાતિ, ગામ, નગર
સંપ્રદાય, જાતિ સુસંસ્થા અને રાષ્ટ્ર એ બધાનું ઘડતર જરૂરી

…રિગ્રહ. વૈદિક ધર્મમાં પણ એમને પાંચ 'યમો' કહ્યાં છે. જૈનોએ …ા ઝીણવટથી આ બધું જોયું છે. માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર બની …ક છે એટલે તેને સીધે રસ્તે ચલાવવા માટે નિયમો આપ્યા. સાધુઓ …ારે કડક અને બીજી રીતે દાનરહિતતાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો …ે પણ ગૃહસ્થ સાધક તે રાજા હોય કે પ્રજા તેના માટે અમુક નિયમો …ૈદિક મતમાં આપેલા છે. તે પ્રમાણે જૈન મતમાં "વિરુદ્ધ રજ્જાઇક્કમે" —રાજ્ય વિરુદ્ધ કર્મને અતિચાર દોષ ગણવામાં આવેલ છે. અહીં શ્રાવકને સ્પષ્ટ આદેશ છે કે "રાજ્યને વફાદાર રહેજો." આ વિચારવા જેવી વાત છે.

રાજ્ય, પ્રજા અને સાધુઓ એકમેકથી સંકળાયેલા છે. રાજ્યને વફાદાર નહીં રહે તો લોકશાસન બરાબર નહીં રહે, લોકશાસન બરાબર નહીં હોય તો સાધક શાસન બરાબર નહીં રહે અને સાધક શાસન બરાબર ન રહે તો ધર્મ-શાસન ક્યાંથી સારું રહે? એટલે ત્રણેની સાંકળ જોડી જોઈએ. આજે એની સાંકળ તૂટી ગઈ છે; તેને ફરીથી બાંધવી પડશે. સમાજ રાજ્યનું ધ્યાન રાખે, સાધકો સમાજનું અને રાજ્યનું ધ્યાન રાખે તો જ આ સુમેળ બન્યો રહે.

જૈનોના સામાયિક વ્રતમાં સમભાવ રાખવાનો હોય છે. એનો વ્યાપક અર્થ કરીએ તો એમ થાય કે સમાજની સમતુલા બરાબર છે કે નહીં. રાજ્યશાસન, જનશાસન અને જિન શાસન બરાબર છે કે નહીં, એ જોવાનું હતું છે. આ સામાયિકના સમભાવને આખા વિશ્વ ઉપર, સમાજ ઉપર ઘટાવી શકાય છે.

"વિકથા ના કરીશ!" એમ પણ એના દોષોમાં કહેવામાં આવ્યું છે. વિકથા એટલે ખોટાં મૂલ્યોને પ્રતિષ્ઠા આપવાની વાત છે. કોઈ પણ કરતાં ખોટી વાતોનું સમર્થન ન થઈ જાય એ જોવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે.

"રાજકથા ના કરીશ!" એમ કહેવામાં આવ્યું છે તો આ રાજકથા કઈ? જે કથનથી રાજ્યમાં અરાજકતા પ્રસરે, જનજીવનની

એટલું જ નહીં તેના શરણે જવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. ખોટાં તત્ત્વોને અપ્રતિષ્ઠિત કરવાં એ પણ ઘડતરની બીજી બાજુ છે. ત્યારે જ સમાજ ખરી રીતે ઘડાય. એ માટે સુ–સંસ્થાઓની જરૂરને સ્વીકારવામાં આવી છે.

આમ જોવા જઈએ તો વિશ્વ પણ એક સંસ્થા છે; દેશ પણ એક સંસ્થા છે; સમાજ પણ એક સંસ્થા છે અને ઘર પોતાની અંદર એક સંસ્થા છે. સંસ્થા હોવાથી માણસ ઉપર આપોઆપ નૈતિક બંધન આવે છે અને તેને અમૂક મર્યાદાઓમાં રહેવું જ પડે છે. કુટુંબની જ વાત લઈએ. ત્યાં પિતા, માતા, બહેન, પત્ની ભાઈ, ભાભી, વગેરેની મર્યાદાઓ સાચવવી પડે છે. દરેકને કેટલાક સત્ય અહિંસાના નિયમોમાં રહેવું પડે છે. એવું જ સંસ્થાનું છે. તેમાં પણ માણસને અમુક નિયમો પાળવા જ પડે છે, એ રીતે તેનું ઘડતર થાય છે; વિકાસ થાય છે, આખો માનવસમાજ એક સાથે સુધરતો નથી પણ પહેલા તબકકે અમૂક વ્યકિતઓ સુધરે છે; પછી તેમની પ્રેરણા પામેલી અમૂક સંસ્થાના સંસ્થાબદ્ધ માણસો સુધરે છે. અને તેઓ માનવસમાજ સામે આદર્શ રજૂ કરી સમાજની કાયાપલટ કરે છે.

સારી – નરસી સંસ્થાઓ :

હવે એ પ્રશ્ન આવશે કે કઈ સંસ્થા સારી છે? ભ. રામે રાજ્યનો ઝંડો લીધો ત્યારે એમણે જોયું કે અમુક રાજ્યસંસ્થાઓ–રાજ્યો બગડી ગયેલ છે. એક બાજુ વાલીનું ભોગવાદી રાજ્ય હતું અને બીજી બાજુ રાવણની સરમુખત્યારશાહી હતી. કિષ્કિંધામાં વાલી નાના ભાઈની વહુને રાખીને બેઠો હતો. એ ભોગવાદી રાજ્ય હતું. બીજી તરફ રાવણ રૂપાળીમાં રૂપાળી સ્ત્રી મારી એમ માનતો હતો. એ પ્રમાણે તેણે સાધુનો વેશ પહેરીને પણ સીતાજીનું હરણ કર્યું. રાવણની સામે તેના રાજ્યમાં કોઈ બોલી શકતું ન હતું. અન્યાયનો સામનો કરવાની કોઈનામાં તાકાત ન હતી. પ્રજા રાવણની સરમુખત્યારશાહી નીચે કચડાયેલી હતી. યુગ પૂર્વે આ સ્થિતિ હતી. રામે રાવણને હરાવી સીતાને

કાંઠા પ્રાયોગિક સંઘના પ્રમુખપદથી રાજીનામું આપીને છૂટા થયા પણ પ્રાયોગિક સંઘ સાથે મીઠો સંબંધ હજુયે રાખતા રહ્યા છે.

…ચાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અને ખોટાંની અપ્રતિષ્ઠા

એ સિવાય પણ અમૂક વ્યક્તિઓ સંસ્થા સાથે જોડાતી નથી. તી પાછળ તેમના અહંનું પોષણ કે સ્વચ્છંદતા વધવાનું કારણ હોય કેટલીક વખત એક સુસંસ્થામાં જોડાયેલ વ્યકિત કોઈ સબ્યની, દેખાઈ, ઈર્ષા કે દ્વેષના કારણે તે સંસ્થામાંથી છૂટી પડી જાય છે. ગવાન મહાવીરના સમયમાં આવી બે વ્યકિતઓ તેમનાથી છુટી પડી અને તેમની સામે થઈ. એક હતો ગોશાલક જે પહેલાં પોતાને ભગવાનનો શિષ્ય ગણતો હતો અને બીજા હતા જમાલિમુનિ જે સંસાર પક્ષે ભગવાનના જમાઈ હતા ભગવાન મહાવીરની પુત્રી પ્રિયદર્શના જે સાધ્વી થએલી તે પણ પોતાના પતિ સાથે જમાલિ મુનિ સાથે ગઈ. વહેવાર જે બાજુએ હોય તે તરફ લોકો વધુને વધુ ઢળે. એટલે તે સાધ્વી પણ તે બાજુ ઢળી ગઈ. પાછળથી સાચું સમજાતાં તે પોતાના પિતા – ભગવાન મહાવીર સ્વામી પાસે પાછી આવી ગઈ. જમાલિ મુનિએ તો ભગવાન મહાવીરની વાત વહેવારની દૃષ્ટિએ ખોટી છે એમ કહ્યું. "કડેમાણે કડે" એટલે જે કામ ચાલુ થયું છે તે ઈ ગયું છે એમ સમજવું; એમ ભગવાને કહ્યું. તેમણે એમ પણ હ્યું કે વહેવાર અને નિશ્ચય બંનેનો મેળ રાખવો જોઈએ. "એકવાર સ્ત્રના છેડાને આગ લાગતાં તે તો સળગી ગયું; હવે તો એ નહીં દઝાડી શકે!" એ રીતે કહીને જમાલિની વાતને ખોટી ઠરાવી હતી. જમાલિનો વિરોધ કેવળ શબ્દો સુધી હતો અને જે ક્રિયા ચાલુ હોય તેને પૂર્ણ કહેવી એમ તેમનું મંતવ્ય હતું અને તેના પ્રતિપાદનમાં તેઓ રોજની વપરાતી ભાષાને ટાંકતા.

ત્યારે, ગોશાલકનો વિરોધ કેવળ વિરોધ ન બનીને દ્વેષ રૂપે હતો. તેણે ભગવાનની વાતનો છડેચોક વિરોધ કર્યો એટલું જ નહીં આજીવક નામનો નવો પંથ પણ કાઢયો એટલું જ નહીં ગોશાલકે સામે આવીને

વિરોધ કરતા. આજે સુસંગઠનથી ઘણી ઘણી વિભૂતિઓ છે. વિનોબાજી જેવી પવિત્ર વ્યક્તિઓ છે પણ તેઓ સંગઠનને ટેકો આપતી નથી. સર્વસેવા સંઘ બધા પક્ષને ટેકો આપવામાં માને છે. એટલે ખોટાં મૂલ્યોને પણ પ્રતિષ્ઠા મળી જાય છે અને સારાં-નરસાંનો ગૂંચવાડો થઈ જાય છે.

સર્વ સેવા સંઘે જ્યારે ભૂલ કરી છે ત્યારે પાછળથી ખબર પડતાં તેને સુધારી છે એ કબૂલ કરવું જોઈએ. પણ એકવાર સારાં અને નરસાં તત્ત્વોને "સહુ પ્રભુનાં" છે કહીને સરખાં મૂકીએ તો એ સમતુલા તૂટી જશે. એકવાર ગણોતિયા જમીન ખેડતા હતા પણ પહાણીપત્રમાં નામ જમીન-માલિકોનું હતું. જમીનદારોએ એથી એમને કહ્યું કે તમે જમીન છોડી દો. ગણોતિયા સર્વ સેવા સંઘવાળા પાસે સલાહ લેવા ગયા. ત્યારે તેમણે સલાહ આપી કે તમારે જમીન છોડવી નહીં. પરિણામે માથા ભારે જમીનમાલિકો તેમને પોલિસ મારફને પકડી ગયા તોફાન વધ્યું. જો રાજ્યને ન માનીએ તો વિકટ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય; કોઈની સલામતિ ન રહે. જો અવેજીમાં સંરક્ષણ બળ ઊભું કર્યું હોય તો જૂદી વાત છે. પણ તે થયું ન હતું. પાછળથી સંઘે એ ભૂલ સુધારી.

જગન્નાથપુરીમાં વિનોબાજી બોલ્યા હતા કે "આજે કોંગ્રેસનું રાજ્ય છે. રચનાત્મક કાર્યકરો કોંગ્રેસનો ઉપયોગ કરીને તેનો વિરોધ કરે છે. એક વખત કદાચ એવો પણ આવે કે કોંગ્રેસ જ અહિંસાના માર્ગમાં વચ્ચે આડે આવીને ઊભી રહે." અહીં જે ટીકા થઈ છે તેનો સામાન્ય પ્રજા દુરૂપયોગ જ કરશે. કારણ કે દોડતા બળદને ચમકારો ઘણો પણ માઠા બળદને જેમ તેને ફટકારો તેમ તે તોફાની બની જાય. અહીં કોંગ્રેસને બીજી સામાન્ય સંસ્થાઓ જેમ ગણવાથી પ્રજામાં એના તરફ વિરોધ જાગવાનો અને કોંગ્રેસ પણ આવી ટીકાથી ભડકી જાય એ સ્વાભાવિક છે.

પાર્વતીબેને કહ્યું હતું કે "બ્રાહ્મણો અને સંતો એ સમાજનું મુખ છે. પણ તેમણે સમાજની ખેવના રાખી નથી." આજના યુગના બ્રાહ્મણો રચનાત્મક કાર્યકરો છે. તેઓ કઈ સંસ્થા સારી છે અને કઈ નરસી છે તેનો અભ્યાસ કરી લોકોને માર્ગદર્શન નહીં આપે તો ઘડતર

સ્પષ્ટ કહ્યું, "તમારે જે કંઈ કરવું હોય તે કરો। સભા અટકશે નહીં, હું ખસવાનો નથી."

અનુબંધકાર માટે આમ સાચી વાતને વળગી રહેવાનો અને ી વાતને છોડી દેવાનો ગુણ હોવો જોઈએ. તેણે સુસંસ્થાઓમાં ા પ્રવેશ્યાં હોય તો તેને દૂર કરવા માટે કહેવું જોઈએ; જરૂર પડે તાના વ્રત ત્યાગથી શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. પણ પુષ્ટિ ન કરતાં ટીકા રતાં ગોળ-ખોળ બરાબર કરવા જતાં તેનાં માઠાં પરિણામ તેણે જ ભોગવવાનાં છે. એવી જ રીતે તેનો ટેકો ખોટાં મૂલ્યોને મળતો નથી ને એ પણ તેણે ધ્યાન રાખવું રહ્યું.

અનુબંધ જોડવા અને સુધારવામાં એક વસ્તુ ધ્યાન રાખવાની કે તેનું પરિણામ સમાજના ઘડતરમાં થવું જોઈએ. એ માટે 'સુસંસ્થાઓ જોઈએ; સુસંસ્થાઓનું વિભૂતિઓ સાથેનું જોડાણ જોઈએ. હોદ્દા કરનારાઓનો કદર સામનો પણ સમય આવે કરવો જોઈએ. ખોટાં વાદો—સામ્યવાદ, મૂડીવાદ, કોમવાદ વગેરેનો વિરોધ કરવો જોઈએ. રામાયનમઃ અને રાવણાયનમઃ એમ બધાને વંદન કરવાથી સમાજનું ઘડતર નહીં થાય. તે માટે તો યોગ્ય સમાજ રચવો પડશે અને તેના ઘડતર માટે યોગ્ય સંસ્થાઓને પ્રતિષ્ઠા આપીને આગળ વધવું જોઈએ.

અનુબંધ વિચારધારાએ શું કરવું જોઈએ :

અનુબંધ વિચારધારાએ મુખ્ય ચાર વાતો ઉપર ધ્યાન આપવાનું છેઃ—

(૧) સારું બાકી ન રહે.
(૨) નબળું ન પ્રવેશે.
(૩) ગતિ અટકે નહીં.
(૪) વ્યક્ત-અવ્યક્તનો તાળો મેળવવો.

એ ચાર બાબતો વિસ્તારથી જોઈએ.

(૧) અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે જગતમાં જે કંઈ સારું છે; તેમાંનું કોઈ પણ બાકી ન રહી જાય તે જોવું જોઈએ. જો કંઈ પણ

ર. સહેજે કોઇ એમ કહેશે કે શું તમને વિશ્વનો અનુભવ અભ્યાસ છે?

ત્યારે એનો જવાબ એટલોજ છે કે વિગતોનો અભ્યાસ નથી, પણ તત્ત્વોનો છે. મૂળ તત્ત્વ જાણીએ તો બીજાં તત્ત્વો આવી જાય. માનવ જીવનનો ઊંડો અનુભવ છે. યુનોને કેટલાં વર્ષ થયાં. કેવુ સ્વરૂપ બંધાયું એનો અભ્યાસ નથી પણ અનુબંધમાં વિશ્વસંસ્થા તરીકે એની જરૂર પડશે એનો ખ્યાલ છે.

(૨) નબળું દાખલ ન થઈ જાય તે માટે કોમવાદ, સામ્યવાદ અને મૂડીવાદનો વિરોધ સૂચવાય છે તો એનો અભ્યાસ છે? વિગતોનો અભ્યાસ ન હોય પણ રશિયાની ક્રાંતિમાં સાંસ્કૃતિક બળો સંગઠિત નહોતાં થયાં એટલે ત્યાં જે કંઈ રાજ્યની ઉથલ-પાથલ થઈ તેમાં હિંસા થયા વગર ન રહે એ ચોક્કસ પાયો બંધાયો. માનવની નબળાઈઓને નામે જે કંઈ ઘડાય છે તેમાં એકને ઉચ્ચ અને બીજાને નીચ ગણી, બીજાને કચડી મારી નાખવો એ અત્યાચાર થાય જ છે. કોમવાદના પરિણામો નજર આગળ જોવા મળ્યા જ છે. સામ્યવાદ અને મૂડીવાદ તરફ નજર નાખીએ. મૂડીવાદ હજુ ઘડાય છે. એને લોકશાહીની જરાક બીક લાગે છે, એક વ્યકિત નબળું કામ કરે પણ તે પ્રભુ, સમાજ કે નીતિથી ડરતો હોય તો તેને સમાજની બીક લાગે એટલે તે ઓછો દોષ કરશે. તેમ મૂડીવાદને સુધારવાનો અવકાશ છે. પણ પાયા વગરનો સામ્યવાદ ઘુસી ન જાય તેની ચિંતા વધારે છે સામ્યવાદીઓનું કહેવું છે કે ધર્મના નામે મૂડીવાદ પોષાય છે પા સામ્યવાદીઓએ સમાનતાના નામે માણસને જે સ્વતંત્રતા આપ જોઈએ તે આપીજ નથી. મુક્ત ચિંતન ઉપર પણ પ્રતિબંધ મૂક્યા અને સામ્યવાદ ભયમાં છે એ નામે જગતના અબજો રૂપિયાનો ભય સરંજામ સરજી પોતે ભયમાં મૂકાઈ-બધાને ભયમાં મૂક્યા છે. એ ત્યાં માનવમાં ઊંડી શ્રદ્ધા નથી; પણ તેને જડસાધનોએ સુખી થવ કલ્પના વિચારમાં શ્રદ્ધા છે. એટલે એ નબળું તત્ત્વ છે. તે ન પેસે

માટલિયાએ કહ્યું: "એ તો વિગતની વાત થઈ. તેને ન લઈએ તો ઠીક રહેશે. પ્રથમ રાજ્યસંસ્થાની જ વાત ચર્ચીએ."

પૂંજાભાઈ કહે: મારા ખ્યાલ પ્રમાણે ગુ. પ્ર કોંગ્રેસના હાલના પ્રમુખ એક પ્રવચનમાં કહેતા હતા કે સંતબાલની પૂરકની વાત મને સમજાય છે પણ પ્રેરકની વાત સમજાતી નથી."

માટલિયાએ કહ્યું: "સંત વિનોબાજીની વાતો હું જે રીતે સમજ્યો છું. તે આ પ્રમાણે છે કે સંત બાલજીની વાત સાચી છે પણ કોંગ્રેસને સુધારવામાં તો ઘણી શકિત વેડફાઈ જાય. પછી, જનશકિતને જાગૃત ક્યારે કરી શકાય? ગાંધીજી જેવા પણ થાકી ગયા, પછી આપણું શું ગજું?

દાદાધર્માધિકારીએ એકવાર પ્રવચનમાં કહેલું કે, કોંગ્રેસનું પૂછડું છોડી દેવાય તો સારૂં પણ સંતબાલજી તો કહે છે કે એ પૂછડું બરાબર પકડી રાખવા જેવું છે. નહીંતર, બધું બાળી નાખવામાં એનો દુરૂપયોગ થઈ જાય. મતલબ કે રાજશકિતને બરાબર ઘડવી પડશે અને એ કામ જનતાએ અને જનસેવકોએ કરવું જ પડે તો જ સંતબાલની વાત સહુએ સ્વીકારવી પડશે.

એમની પરિભાષા જરાક કઠણ છે. તે જો રાજકીય નેતાઓ સમજે તેવી પરિભાષામાં ગોઠવાય તો તરત સૌ તેને અપનાવી લે એમ મને નમ્રપણે લાગે છે.

...હોય તો તેઓ મળવા ઘણા લોકો આજે પણ તેમની શુદ્ધિ ન હોય તો તેઓ ... વળ સાંભળીને ચાલ્યા જવાના. સંત તુકારામ અને એકનાથનું મિલન ...વાનું હતું. એટલે મોટો સમુદાય ભેગો થયો. પેલા બે જણાએ મુગી ...રાસ્સી કરી કે આ લોકો તો તાલ તમાશો જોવા ભેગા થયા છે; એમને જીવનની જિજ્ઞાસુરીની કંઈ પણ પડી નથી. એટલે બન્ને મૌન ...રહીને છુટા પડ્યા. લોકો કચવાયા પણ ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન માટે તેઓ ભેગા નહોતા થયા. આજે ધર્મસ્થાનકોમાં વારતહેવારે જે વ્યાખ્યાનો થાય છે તે પણ કંઈક આવા સ્વરૂપમાં છે. પરિણામે લોકો સુધરતા નથી. ...જ લોકોને ભેગા કરી દેવાથી કે કોઈ સંસ્થાના ઘણા સભ્યો બનાવી ...ા માત્રથી અનુબંધ થતો નથી. પણ તેમાં શુદ્ધિનું તત્ત્વ ...વું જોઈએ.

શુદ્ધિ એટલે પાપનો ક્ષય થાય; અને પુષ્ટિ એટલે પુણ્યનો સંચય ...સંગઠન) થાય; ત્યારે માનવું કે પાયો મંડાયો છે. આમ જોશું ત્યારે ...ખ્યા તરફ નહીં પણ તત્ત્વ તરફ જોવાશે. સંસ્કૃતિનું માપ સંખ્યા ...પરથી નથી નીકળતું. એટલે અનુબંધ માટે ત્રણ અંગો કલ્પ્યા છે. ...સમાજ હોય ત્યાં સમાજમાં જુદી જુદી જાતના લોકોને સ્વેચ્છાએ કે પરેચ્છાએ અંકુશમાં રાખવા માટે, વ્યવસ્થા માટે રાજ્ય જોઈએ; અને તે પણ સારું રાજ્ય હોવું જોઈએ. રાજ્ય હોય એટલે તે કેવળ હિંસાથીજ કામ ન લે એ માટે વિચાર થયો કે સામાજિક સંસ્થા (જનસંગઠન અને જનસેવક સંગઠન) જોઈએ. તેમાંથી ચાર વર્ણોની આપણે ત્યાં ઉત્પત્તિ થઈ, આ ચાર વર્ણોનું રાજ્યશાસનમાં પ્રતિનિધિત્વ હતું અને રાજ્ય તેમની સલાહ–સૂચના પ્રમાણે કામ કરતું હતું. આમ લોકસંગઠન અને લોકસેવક સંગઠન એ બન્ને પ્રેરક–પૂરકનું (રાજ્ય સંગઠનના) કામ કરતા હતા. આમ શુદ્ધિ અને પુષ્ટિની વાત ...થઈ કે ખરાબ તત્ત્વોને શુદ્ધ કરવાં અને સારાં તત્ત્વોની પુષ્ટિ કરવી.

એવી રીતે એમના સંસાર પક્ષના જમાઈ જમાલિએ પણ નવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો. તેમની સાથે પણ થોડાંક સાધુ-સાધ્વી થઈ ગયાં. એમાં ભગવાનની સંસાર પક્ષની દીકરી પ્રિયદર્શના-સાધ્વી પણ થઈ. જમાલિનો વિરોધ શબ્દો વાપરવા અંગે વહેવાર સંબંધમાં હતો. ભગવાન કહેતા કે કોઈ કામ શરૂ થયું તો તે 'થયું' એમ કહી શકાય ત્યારે જમાલિ કહેતા કે એ પૂરૂં થાય ત્યારેજ "થયું" કહેવું જોઈએ.

એકવાર તેમનાં પત્ની પ્રિયદર્શના સાધ્વી ઢંક નામના એક કુંભારને ત્યાં જાય છે. તેની ધર્મશાળામાં ઉતરે છે. એ ઢંક શ્રમણોપાસક પૂછે છે કે "તમે ભગવાન મહાવીરના મતને માનો છે કે છૂટા પડ્યા છો?"

પ્રિયદર્શના સાધ્વી (ભગવાન મહાવીરનાં પુત્રી) જમાલિ ને પરણ્યાં અને અનુરાગના કારણે, જમાલિ સાથે દીક્ષા પણ લીધી. વિકાર તો ચાલ્યો ગયો પણ અનુરાગ રહી ગયો હતો. પિતા કરતાં પતિનો અનુરાગ વધારે હોય.

ઢંક કુંભારના પ્રત્યુત્તરમાં પ્રિયદર્શના કહે છે: "વણકર કપડું બનાવે છે. તે બની ગયા પછી જ કહેવાય ને કે કપડું બની ગયું છે? ભગવાન કહે છે કે જ્યારથી કપડું બને છે ત્યારથી બનીજ ગયું છે. એટલે જમાલિ મુનિ સાચા છે."

ઢંક કુમાર એક યુક્તિ કરે છે. ડાહ્યા માણસો વાતને સમજાવવા કંઈક યુક્તિ પણ કરે. એણે નીંભાડામાંથી એક તણખો કાઢી પ્રિયદર્શનાએ પછેડી કાઢી હતી ત્યાં મૂકી દીધો. પ્રિયદર્શનાએ બૂમ પાડી: "મારી પછેડી બળે છે."

એટલે ઢંક કુંભારે કહ્યું: "શા માટે બૂમ પાડો છો? આખી બળે ત્યારેજ બળી ગણાય ને! હજુ તો છેડોજ બળ્યો છે ને!"

સાધ્વી પ્રિયદર્શનાને ખ્યાલ આવ્યો કે ભગવાન નિશ્ચય અને વહેવારના મેળ રૂપે વાત કરે છે. તેણે કહ્યું: "તમારી વાત સાચી છે. થોડું બળ્યું એટલે વધારે બળી જવાનું-ભગવાનની આ વિશેષતા છે."

શે કે વિભૂતિ ગમે તેવી મોટી હોય તો પણ એ વિભૂતિ કોઈ સિદ્ધાંત
રના રાજ્યીય પક્ષમાં જોડાઈ હોય તો તેનો વિરોધ કરવો જોઈએ.
વિરોધ ન કરીએ તો ખોટાં સામાજિક મૂલ્યો સ્થપાઈ જાય.

જૈન સૂત્ર સૂયગડાંગના પહેલા અધ્યાયમાં એક ગાથા આવે છે. :—

संधए साहुधम्मं च पावधम्मं निराकरे ।
उवहाणवीरिए भिक्खू कोहंमानं पत्थए ॥

એનો અર્થ એ છે કે સાચા ધર્મ (સંગઠન) અથવા સાચા
ર્મવાળા લોકોનું અનુસંધાન (અનુબંધ) કરજો. તેમનું સમર્થન કરજો,
ણ જે પાપ-ધર્મી હોય (અનિષ્ટ કરનારી વ્યક્તિ હોય) તેની પ્રતિષ્ઠા
ોડજો. તેનું નિરાકરણ કરજો. આ બધું કોણે કરવાનું છે? તો, તેવી
યક્તિઓ સાધુ-સાધ્વીઓ ભિક્ષાજીવીઓ છે. તેમણે ઉપાધાન
(તપ-ત્યાગ)ની શક્તિથી આ બધું કરવું જોઈએ. તેમની પાસે
તપોબળ છે. તે વડે તેમણે અપ્રતિષ્ઠા લાયક તત્ત્વો, પ્રતિષ્ઠા મેળવી
રહ્યાં હોય તેમને અટકાવવાનો વિચાર કરવો જોઈએ. એનો વિરોધ
કરતાં, પોતાનામાં ક્રોધ, કે માન તો નથી આવતાં; તેનો ખ્યાલ
રાખવો જોઈએ." આ એક સૂત્રમાં અનુબંધકારે કેટલી કાળજી રાખવી
જોઈએ તે બતાવી આપ્યું છે. આપણે તેને વિસ્તારથી વિચારીએ.

જ્યારે ગૌતમ ઋષિએ અહલ્યાને બહુ ઠપકો આપ્યો ત્યારે તેને
ખૂબ આઘાત લાગ્યો. તે સુનમુન બની ગઈ. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે તે

ા સાથે જ નેહરુ તેમની પ્રતિષ્ઠા વધારાઈ હશે, એવું કરી આપ્યું.
ીલ્ડ, તિલક અને રવિશંકરની પ્રતિષ્ઠા વધારતા અને તેમને માન આપતા.

ભક્તિને કયાં ભારતની સેવા કે કોઈ સંસ્થાને પ્રતિષ્ઠા આપવી કે એ
કે ગાંધીજી શું કરતા તેનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવી શકે છે. હવે
ન જ રીતે આચાર્યભક્તિની પ્રતિષ્ઠા.

આચાર્ય નરેન્દ્રદેવને લાગ્યું કે કોંગ્રેસમાં ઉપયોગ રહેવું જોઈએ. આચાર્ય
કૃપલાની તેઓ ઇચ્છતા કે ગાંધીજી જવાબ જૂથના નેતા મટીને કોંગ્રેસમાં
નેતા બને. સરકારનું આવ્યું. ૧૯૪૮ની જાન્યુઆરીમાં ચૂંટણી કોંગ્રેસથી
સમાજવાદી જૂથ અલગ રીતે ચૂંટણી લડ્યું. તે વખતે તેઓ કોંગ્રેસથી
છૂટા નહોતા થયા સાબરમાં એ જ વખતે કાર્યકરોનો એક ગાંધીજીના
વર્ગ ભરાવાનો હતો. અમદાવાદમાં જયપ્રકાશ નારાયણની જાહેર સભા
કોઈ ગને સાથીને જવાની ગમ્યાં ચાલી

લાલાકાકાએ કહ્યું : કોંગ્રેસીઓએ એમાં ભાગ ન લેવો
જોઈએ." મેં કહ્યું કે " કોંગ્રેસીઓએ રાષ્ટ્રનું ગાનનું જોઈએ." એમનો
ભાવ એવો હશે કે કદાચ જયપ્રકાશ કોંગ્રેસથી છૂટા પડે તો ! પણ,
રચનાત્મક કાર્યકરોએ સારાસારનો વિચાર કરીને વર્તવું જોઈએ. મારો
પોતાનો મત સ્પષ્ટ રીતે એવો હતો કે જ્યાં સુધી સ્પષ્ટતા ન થાય
ત્યાં સુધી ન જવું.

આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ વગેરે સમાજવાદીઓ દિલ્હીમાં બાપુ પાસે ગયા
ને કહ્યું કે " હવે અમે કોંગ્રેસમાંથી છૂટા પડવા માગીએ છીએ."
ગાંધીજીએ કહ્યું : " આ સંજોગોમાં છૂટા પડવું તે બરાબર નથી.
જો આજે છૂટા પડશો તો ભગવાન પણ તમને માફ નહીં કરે."

અહીં ગોશાલક અને જમાલી સાથે મહાવીરના વિરોધની વાતનો
તફાવત દેખાઈ આવશે. સમાજવાદી પક્ષ અલગ નહોતો થયો ત્યાં સુધી
ગાંધીજીએ એને ટેકો આપ્યો પણ, પક્ષ અલગ થતાં આશીર્વાદ
ન આપ્યા.

પછી કહે : " તો એટલું કરો કે એમાં જોડાનારો કોઈ પણ પક્ષમાં ન ભળે તો ચાલે !"

મેં કહ્યું : " જે વિરોધ પક્ષમાં હતા તેમણે એક વાર કોંગ્રેસના સભ્ય થવું જોઈએ."

તેમને એ વાત ગળે ન ઉતરી. પણ હમણાં તેમણે પોત પ્રકાશ્યું. પ્રાયોગિક સંઘમાં જોડાવાની વાત આવી ત્યારે કહે--મતભેદ પડે તો છેવટનો નિર્ણય કોંગ્રેસનો જ માનવો જોઈએ. પ્રાયોગિક સંઘ ચેતી ગયો કે આ ભાઈ માત્ર સત્તા માટે કામ કરી રહ્યા છે.

આ બધી બાબતો કહેવાનો સાર એ છે કે દરેક બાબતમાં વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિનો અનુબંધ હોય તો જ તે સંપૂર્ણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે.

ચર્ચા – વિચારણા

પૈસો અને પ્રતિષ્ઠા

શ્રી બળવંતભાઈએ અનુબંધ વિચારધારા વિષે ચર્ચા ઉપાડતાં કહ્યું : " 'અમર ચરિત'માં કહ્યું છે, આજે ઉપરનો ઈશ્વર દેવ છે અને નીચેનો ઈશ્વર શ્રીમંત છે. ગમે તેવા પૈસાને ધર્મસંસ્થાઓ લઈ લે છે અને હોંસથી તખ્તીઓ મૂકી દે છે."

નેમિમુનિએ પણ કહ્યું : " પૈસા અને સત્તાને પ્રતિષ્ઠા ન આપનારી સંસ્થાઓ વિરલ છે. તેથી તેવી વિરલ સંસ્થાઓનું ક્રાંતિનું કામ આગળ ચલાવવામાં મુશ્કેલી પડે છે."

પૂંજાભાઈ કહે : " ધનિકો પણ આપણામાંના છે. તેમને જો સાચું માર્ગદર્શન મળે તો તેઓ પણ સુધરે છે. તેના તાજા દાખલા તરીકે શંકરલાલ બેંકર, અનુસૂયાબેન વગેરેને રજૂ કરી શકાય છે.

ખરેખર તો આજે સાચા પ્રેરકની કમી છે. લોકો ખોટી વાતને

નાતમાં પણ હું લેવાયો અને લગ્ન પણ થયાં. આવું અવ્યકત જગતનું છે.

અવ્યક્ત જગતની મદદની વાત

પછી જુદા જુદા દાખલાઓ શિબિરાર્થી ભાઈએ અવ્યક્ત જગતની મદદ અંગેના ટાંકયા હતા. પૂંજાભાઈએ નવલભાઈને જરૂર વખતે અવ્યક્ત જગતની મદદ શી રીતે મળી હતી અને બળવંતભાઈએ ખરે વખતે મહેમદાવાદમાં માણુસ શી રીતે આવેલો અને મદદ મળી હતી તે પ્રસંગો કહી બતાવ્યા. ગાંધીજીને પણ આશ્રમમાં અણી વખતે મદદ મળી હતી. રાણા પ્રતાપને ભામાશાહની મદદ મળી હતી.

અવ્યકત જગતનું બળ કેમ વધે?

પૂ. દંડી સ્વામીએ કહ્યું: "મુંબઈમાંજ કરોડો રૂપિયા, ધર્મ સંસ્થાના શ્રીમંતો વાપરે છે. છતાં ધર્મગુરુઓ કંઈ બોલી શકતા નથી. તેનું કારણ એ કે તેમણે એટલું વ્યક્તિત્વ કેળવ્યું નથી કે તેઓ પડકાર કરી શકે. તેમને એમ થાય છે કે બોલવા જશું તો કયાંક રોટલો-ઓટલો અને સાહેબી બંધ થશે તો? એ માટે ધર્મગુરુઓ અને લોકસેવકો બન્નેએ ત્યાગ વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ; તેમણે વિશાળ દ્રષ્ટિ પણ કેળવવી જોઈએ. નિસર્ગ નિષ્ઠા જો કેળવાય તો ગામડાંમાંથી દાંડ તત્ત્વોનું અને શહેરોમાંથી રાજકીય સત્તાવાદી તથા મૂડીવાદીઓનું પ્રભુત્વ ઘટી જાય. સંસ્કૃતિનું પ્રભુત્વ વધતાં અવ્યકત બળને વિવેકપૂર્વક જાગૃત થયેલું જગતમાં તરત જોઈ શકાશે.

(૪) ઇચ્છનીયની પ્રતિષ્ઠા અને અનિચ્છનીયની અપ્રતિષ્ઠા :

ચોથાં પાસાં તરીકે વિચારવામાં આવ્યું કે અનિચ્છનીય વ્યક્તિ અને અનિચ્છનીય સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા સમાજમાંથી તોડવી અને ઇચ્છનીય વ્યક્તિ અને ઇચ્છનીય સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા ઊભી કરવી જોઇએ.

આ પાસાંના અન્વયેજ વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ, કોંગ્રેસ જેવી સંસ્થા અને રચનાત્મક કાર્યકરોમાંની ચુનંદી વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા સતત કરે છે. એવીજ રીતે સાધુ સંસ્થાને ટકાવી રાખવામાં આવે છે. ગામડાંઓ, નારીજાતિ અને પછાતજાતિને પણ આગળ લાવી જગત આખાના હિતમાં જેટલો ઉપયોગ થાય તેટલી હદે પક્ષપાતપૂર્વકની પ્રતિષ્ઠા પણ આપવામાં આવે છે.

એવીજ રીતે અનિચ્છનીય તત્ત્વો તરીકે સામ્યવાદ મૂડીવાદ કે કોમવાદ કે તેવા ધોરણે ઘડાયેલી સંસ્થાઓ અને સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા તોડવી જોઈએ. એની સાથે ભૂતકાળમાં એવી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓની ચકાસણી કરી લેવી જોઈએ. ધર્મના નામે ચાલતાં પાખંડો, રાક્ષીણુંતા, ચમત્કારો, ભય અને લાલચોનો વિરોધ કરવો જોઈએ. વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ આ રીતે કાર્ય કરી રહ્યું છે એ વિનમ્રપણે જણાવવું રહ્યું.

(૫) યોગ્ય સ્થાને યોગ્યને સ્થાપવાં :

ઉપરનાં ચાર પાસાંઓ અંગે ઘણું ઘણું કહેવાઈ ગયું છે. અત્યારે પાંચમાં પાસાં અંગે વિચાર કરવાનો છે. તેના અન્વયે એમ કહી શકાય કે સુસંસ્થાઓમાં પણ જેમનું જે સ્થાન છે તેજ સ્થાને તેમને મૂકવી જોઈએ. જેનું આગળ સ્થાન જોઈએ અને તે પાછળ રહી ગઈ હોય તેવી સંસ્થાઓને તેનું સ્થાન પાછું અપાવવું જોઈએ એ અનુબંધ વિચાર ધારાનું પાંચમું પાસું છે. એના કારણે યોગ્ય વાઢકાપ અને રૂપાંતરની ક્રિયાઓ કરવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તો તે પ્રમાણે કરવું રહ્યું.

(૪) ઈચ્છનીયની પ્રતિષ્ઠા અને અનિચ્છનીયની અપ્રતિષ્ઠા :

કોઈપણ પક્ષમાં નહીં કે વિચારધારામાં આવતું કે અનિચ્છનીય વ્યક્તિ અને અને અનિચ્છનીય સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા [illegible] તોડવી અને ઈચ્છનીય વ્યક્તિ અને ઈચ્છનીય સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા ઊભી કરી દેવી જોઈએ.

આ [illegible] પ્રયોગ કરવા, [illegible] ની પ્રતિષ્ઠા [illegible] [illegible] માંથી [illegible] વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા [illegible] આવે છે. [illegible] રીતે [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે.

[illegible] રીતે અનિચ્છનીય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જોઈએ. [illegible] વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા તોડવી જોઈએ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિચારણી [illegible].

(૫) યોગ્ય સ્થાને યોગ્યને સ્થાપવાં :

ઉપરનાં ચાર પાસાંઓ [illegible] કહેવાઈ ગયું છે. ત્યારે [illegible] બાંધવાં ગયાં આજે વિચાર કરવાનો છે. તેના અનુસંધાને [illegible] કે સુસંસ્થાઓમાં પણ જેમનું જે સ્થાન છે તેજ સ્થાને તેમને મૂકી [illegible] રહી ગઈ હોય [illegible] આગળ સ્થાન હોઈએ અને તે પાછળ [illegible] હોઈએ. [illegible] તેવી સંસ્થાઓને તેનું સ્થાન પાછું અપાવવું જોઈએ એ અનુબંધ વિચાર ધારાનું બાંધવું પાસું છે. એના કારણે યોગ્ય [illegible] અને રૂપાંતરની ક્રિયાઓ કરવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તો તે પ્રમાણે કરતું રહેવું.

...ાડીને મરી ગયો. ડૉકટરોએ તેના પેટને ચીર્યું તો હોજરીમાં પચ્યા ...નાના ઘાસલેટના ડબ્બા વગેરે ઘણું નીકળી પડ્યું. આવું જ કેન્દ્રીકરણનું ...છે. જે પોતે વિકૃત રૂપે થઈને આખા કલેવરને નિષ્પ્રાણ બનાવે છે. ...ત્યારે વિકેંદ્રીકરણ થાય તો કોઈ પણ પ્રકારનો મેલ ન જામે. કીડી મરી ...જાય તો પણ તેના પેટમાં કોઈ પચ્યા વગરનો કણ નહીં રહે. એટલે જગતની સંસ્થાએ વિકેંદ્રીકરણ કરવું જ પડશે તો જ તે સક્રિય-સફળ થઈ શકશે નહીંતર ધ્યેય સારું છતાં વિશ્વને જોઈએ એટલી ઉપયોગી ...ી બની શકે.

હવે રાજ્યસંસ્થા તરીકે કોંગ્રેસનો વિચાર કરીએ. સદ્‌ભાગ્યે એ ...કેંદ્રીકરણમાં માને છે. તેણે તો ચારેક વર્ષ ઉપર એવો ઠરાવ પણ ...ર્યો હતો-પોતાના પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ મારફત-કે "આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં કોંગ્રેસીઓએ કોંગ્રેસ સંસ્થાનો ઉપયોગ ન કરવો." ઠરાવ તો પસાર થઈ જાય છે પણ તેની પ્રદેશ સમિતિઓ તેનું હાર્દ પાળે છે કે કેમ તે સવાલ છે. માટે નવી સંસ્થાઓ શુદ્ધિના પાયા ઉપર તૈયાર કરી-કરાવીને, તેમની મારફત ઉપરના કાર્યક્રમો રાજ્ય સંસ્થા પાસે લેવડાવી લેવાં જોઈએ. કદાચ ખુશીથી ન આપે તો અહિંસક લડતના આંચકા આપી પરાણે આંચકી લેવાં જોઈએ. વિભૂતિ કરતાં આ અંગે સંસ્થાને મહત્વ આપવાનું પણ કારણ છે.

બે એકડા ભેગા થાય તો તેથી અગ્યાર બનતા નથી. બે એકડા ...ે તો તો એક અને શૂન્ય પણ થાય. તેમનો સરવાળો થાય ...બેજ થાય; પણ બન્નેનું સહયોગી ઘડતર થાય તોજ અગ્યાર થઈ ...કે છે. આથીજ માનવનાં સહિયારાં જીવનની મહત્તા છે. માનવમાંથી ...સમાજ અને સંસ્થા બની શકે છે. સંસ્થા હશે તો વ્યક્તિઓ જતાં પણ કામ ચાલશે પણ વ્યક્તિ તરીકે વિભૂતિ જતાં કોઈ તેમનું કામ આગળ નહીં ધપાવે.

એટલે જ માનવને મહત્વ આપ્યું છે અને તે સંસ્થા દ્વારા ઘડતર ...કરી શકે એને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. બીજાં પ્રાણીઓ

ભારતમાં અનુબંધ વિચારધારાના પ્રયોગની અજોડ ભૂમિકા એટલા છે કે અહીં (૧) વ્યક્તિ, (૨) સમાજ, (૩) સંસ્થા અને (૪) ટનો એકીસાથે વિચાર થયો છે. માનવ સમાજ સુઘડતરને પામે વિશ્વનાં પ્રાણીમાત્રને શાંતિ મળે તે સ્વાભાવિક છે. નાનાં નાનાં ાકીય ઘટકો પોતપોતાના સ્થાને વિશાળ વિશ્વની દૃષ્ટિ રાખીને કરે તો જગતનાં ઠંડા-ગરમ યુદ્ધો આપોઆપ અટકી જાય.

નુબંધ વિચારધારા દરેક યુગમાં

ભારતમાં આ અનુબંધ વિચારધારા અને તેને અનુરૂપ સંસ્થાઓ ો હવે વિચાર કરીએ. ઉપર વિચાર કરી ગયા તે પ્રમાણે વિશ્વના નુબંધ માટે આ યુગે ચાર સંસ્થાઓનો પરસ્પર અનુબંધ હોવો જોઈએ જ વિશ્વની સમતુલા રહે એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ. આ ટે ચાર સંસ્થાઓ છે:—

(૧) રાજ્યની પ્રતિનિધિ તરીકે = રાજ્યસંસ્થા

(૨) લોકોની પ્રતિનિધિ તરીકે = લોકસંસ્થા

(૩) લોકોના નેતાઓની પ્રતિનિધિ તરીકે = લોકસેવકસંસ્થા

(૪) ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વી સંન્યાસીઓની પ્રતિનિધિ તરીકે = સાધુસંસ્થા

આ ચારેય પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓનો પરસ્પરનો અનુબંધ જ્યાં સુધરેલા રહ્યો છે ત્યાં ત્યાં રાજ્યમાં શાંતિ અને લોકોમાં સંતોષ રહ્યો છે. એ સાથે દરેક સંસ્થાને તેનું યોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે ત્યારે પણ લોકોની સુખાકારી જ કેવળ વધી નથી, જગતના પ્રાણીમાત્રને પણ સુખશાંતિ વધ્યા છે. એટલે ચારે સંસ્થાઓના અનુબંધ અંગે અલગ અલગ યુગની સ્થિતિ જોઈ જઈએ.

પણ, રાજા અને લોક સંગઠન (પંચ) સંસ્થા બન્ને જ ઘડાયેલ હોય તો કામ ન ચાલે. રામયુગમાં લોકસંસ્થા રૂપે લોકો કેળવાયેલા ન હતા. નહીંતર ધોબીના વચનથી સીતા વનવાસ ન આવત. કારણ કે જેમ પ્રજા રામને ચાહતી હતી તેમ સીતાને પણ ચાહતી હતી. પણ ધોબીને સમજાવવા નતો લોકસેવકો ગયા કે ન લોકો ગયા.

પરિણામે, કૃષ્ણયુગમાં લોકસેવકો (બ્રાહ્મણો) રાજ્યાધીન બની ગયા. તેમને ચેપ પણ લાગ્યો અને તેઓ લોકોથી વેગળા પડી ગયા. નહીં તો, દ્રૌપદી ચીર-હરણ પ્રસંગે દ્યુતમાં હરાએલી સ્ત્રીઓનો અથવા ધૂતમાં જિતેલાનો એવી સ્ત્રી પરનો હક કેટલો એવી ચર્ચામાં ન રાચત. સાફ સાફ રીતે પરિગ્રહ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠાના ભોગે પણ દુર્યોધનને સંભળાવી દેત. આજે પણ લોકસેવકો; અરે સાધુ- સાધ્વીઓ પણ નાહકની અને અત્યારે નકામી એવી ચર્ચામાં અમૂલ્ય સમય ગુમાવી દે છે; અને પોતે જે સ્વ-પર કલ્યાણના કાર્ય માટે બધું મૂકીને જગતના પ્રાણીમાત્રની અનુકંપા માટે નીકળ્યા છે તે મૂળવાત જ વીસરી જાય છે.

બુદ્ધ-મહાવીરનો યુગ :

એટલે જ ભગવાન બુદ્ધે સ્પષ્ટ કહ્યું : "આ વાગેલું તીર કાઢો છો તે વખતે એ ઘાયલને એમ પૂછવામાં આવતું નથી કે આ તીર શાનું બન્યું છે? કોણે માર્યું છે? વગેરે. તે વખતે તો પહેલું કામ તરત એ તીરને કાઢવાનું છે. તે કાઢીને મલમપટ્ટી કરો છો. તેમ આજના ત્રસ્ત જગતને સન્માર્ગે દોરતા તમારા જીવનમાં સાવધાન બનો તે પણ જરૂરી છે." આમ એ યુગમાં રાજ્ય કરતાં પ્રજા મોટી, પ્રજામાં ધર્મ મોટો અને એ ધર્મને દેવ-દેવીઓ પણ નમે છે એ વાત સિદ્ધ કરી બતાવી. પ્રેમ સત્તાનું આધિપત્ય રાજ્ય સત્તા પર સ્થપાયું. અલબત રાજાઓ ખેંચાયા-પ્રજા ખેંચાઈ તે માટે. જ્યારે રાજાઓ તરફ ખેંચાયા એટલે લોકસેવકો ઈંદ્રભૂતિ-ગૌતમ જેવા પણ સંપૂર્ણ ખેંચાયા. એથી વિશેષ

સંઘર્ષનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો. રાજ્ય અને લોકશાહીનો [illegible] હતો. [illegible] લાભ આપી દીધો. તે પછી આજે [illegible] અને [illegible] આજે [illegible]—[illegible]—[illegible] આવે છે [illegible] સંસ્થાઓને તોડી નાખવાના બદલે તેને પ્રતિષ્ઠિત બનાવી મૂકે છે.

ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ–સાધુ સંસ્થા સર્જવી પ્રથમ :

તેથી આપણે હિન્દુસ્તાનમાં ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓની કદર પહેલી આપવામાં આવી છે. આ દેશમાં ધાર્મિક [illegible] અત્યાર સુધી [illegible] આ [illegible] વિશિષ્ટ [illegible] આવી છે, [illegible] તેનો [illegible] પણ તે [illegible] નથી, [illegible] થઈ ગયા, છતાં તેને પ્રથમ નંબરે લાવવી પડશે.

બીજે નંબરે : લોકસેવક સંસ્થા

ત્યારબાદ બીજું સ્થાન છે તે લોકસેવકોનું છે. ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ પાસે [illegible] પામી અનુભવ અને ઘડતર પામેલા લોકસેવકો જ લોકોનું સંગઠન કરી શકે, [illegible] ધર્મદૃષ્ટિ જગાડીને રચનાત્મક કામ કરવું [illegible] સંગઠનના કામની સાથે નવા લોકો તૈયાર કરવાનું કામ પણ આવું કરી શકે.

ત્રીજે નંબરે—લોક સંગઠનો :

ત્યારબાદ લોકોના ગ્રામ્ય અને શહેરોના સંગઠનોને જુદા જોઈએ, સંગઠિત લોકશક્તિ એકલા દેશની આવશ્યકતા નથી, પણ વિશ્વની આગાહીનું પ્રતીક છે.

ચોથા નંબરે—રાજ્ય સંસ્થા

ચોથે નંબરે દેશ અને દુનિયાની રાજ્ય સંસ્થાઓને શુદ્ધી પડશે. આ ભગીરથ કાર્ય છે અને તે માટે સર્વાંગી ક્રાંતિકારો હોવા જોઈએ એ આજના યુગની માંગ છે.

[illegible]

[illegible] અને દુનિયાની [illegible]
[illegible] 'પૂર્તિ'માં [illegible]
અને [illegible]

ચર્ચા-વિચારણા

દાંડતત્ત્વો અને લાંચ સામે ઝુંબેશ

શ્રી માટલિયાએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં શિબિર સામે પ્રશ્ન મૂક્યો : "અનુબંધ વિચારધારા માટે આપણે ગામડામાં દાંડતત્ત્વો સામે અને શહેરમાં લાંચ સામે શી ઝુંબેશ ઉપાડીએ તો ?"

તેના જવાબમાં તેમણે જ કહ્યું : "વેદવાદીઓ યજ્ઞની ચર્ચા કરતા રહ્યા અને બુદ્ધ ભગવાને કરુણા અને ભગવાન મહાવીરે અહિંસાને માટે યજ્ઞની હિંસા નિવારવાની ક્રિયા ઉપાડી લીધી. તેમાંથી 'દેવને યજ્ઞ' તો એવો દેવ કોઈ છે જ નહીં એ વિચાર વ્યાપક બન્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું: શબ્દ પ્રમાણ નહીં, પણ આત્મપ્રમાણ જ સાચું પ્રમાણ : એ જ પ્રકારે નિગ્રંથનો જન્મે નહીં પણ ગુણે બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ, ભાષા સંસ્કૃત નહીં પણ લોકભાષા. એ ભાષા જીવતી રહે માટે સંતોનાં આંદોલન!" એમ આપણી વ્યવસ્થા ફેરવી નાખી. ગાંધીજીએ પરદેશી સત્તાના અહિંસક યુદ્ધથી આખો દેશ—પ્રજાને એકરાગ કરી નાખી. એમ આ અનુબંધ વિચારધારાની વિશાળ વ્યાપ્તિ માટે આપણે કોઈ એવી ક્રિયા લઈએ કે જેમાં સૌ એકરાગ થાય અને પછી આપોઆપ એનું શાસ્ત્ર ઘડાતું જશે અને પ્રશ્ન ઉપાડી લેશે."

બળવંતભાઈ : "જેમ અમલદારો લાંચ લે છે તેમ સામે ચાલીને પોતાનું સ્વાર્થી કાર્ય સાધવા જતે લોકો લાંચ આપી અમલદારોને બગાડે છે તેનું શું ?"

માટલિયા : "બધાને એ દોષ સાલે છે એટલે એ દોષ-નિવારણ સહેજે સર્વ સ્વીકૃત થશે !"

પૂંજાભાઈ : "ખાનગી ચાલે ત્યાં શું કરવું ?"

દંડીયા : "સંગઠન મજબૂત થાય. તો જરૂર એને પણ નિવારી શકાય !"

મેં કહ્યું : "ના, લાંચ ન અપાય."

પેલો ખેડૂત કહે : "મારી ખેતી બગડે અને એવા ધક્કા ખાવાનો …ને શોખ નથી"

"હું અલગ રહ્યો; પણ ખેડૂતે લાંચ આપી દીધી."

દેવજીભાઈએ કહ્યું : "એક ગામમાં ખાંડની પરમીટ છતાં, મામલતદારના નાના નોકરે પચાસ રૂપિયા વેપારીઓ પાસે માગ્યા. વેપારીઓએ અરજી કરી છતાં અનિષ્ટ ન અટક્યું.

મેં મામલતદારને કહ્યું : "તમારા નોકરો આમ કરે તેમાં …રે જાગૃતિ રાખવી જોઈએ, નહીંતર કરશે આ લોકો અને નામ …રૂં આવશે!" એની ઘણી અસર થઈ."

ચંચળબહેન : "સેવકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા એવી જમાવવી જોઈએ કે નાનાથી માંડીને મોટા લગી અસર પડે."

ડૉ. મણિભાઈએ કહ્યું : "સાધક છીએ, એ ખ્યાલ હરદમ રહેવો જોઈએ."

માટલિયા : આપણા ઉચ્ચ આદર્શો મુજબ આપણું ચારિત્ર્ય, …આપા, મીઠાશ અને સંસ્થાભક્તિ રહે તો એ બધું થઈ શકે?"

સન્યાસીજી : "પણ લોકો ફરી જાય તો?"

બધી ચર્ચાનું તારણ એ નીકળ્યું કે સત્યને ચકાસી, પૂરી તપાસ પછી જ શુદ્ધ સાધન વાપરવાથી મુશ્કેલી ટળી જાય છે.

મુનીશ્રી સંતબાલજીએ કહ્યું : "મુક્તચર્ચા છતાં આ… સૌની સાવધાની સારી છે. જીવતી વ્યક્તિઓનાં નામો વખાણમાં પ… ઓછાં આવે તો સારું. કારણ કે મૃત્યુ વખત સુધી તે વ્યક્તિ … રહેશે તેની કોને ખબર?"

☆

એવી ઘડતર પામેલી સંસ્થાને અનુમોદન આપે અને ન હોય તો તેવી સંસ્થાઓ ઊભી કરે અને જરૂર પડે ત્યાં એ અર્થે પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહનો પણ ત્યાગ કરે; તેનો પણ વિચાર થયો છે.

ઉપરના જુદા જુદા અંગોને સ્પર્શ કરવા માટે મુખ્યરૂપે નીચે જણાવેલ પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓને ક્રમશઃ ગણાવેલ છે :—

(૧) લોકસંગઠન : લોકોનાં શુદ્ધ નૈતિક સંગઠનોનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે એની અંદર ગામડાંનાં કિસાન, મજૂર, પશુપાલક લોકોનાં સંગઠનો (ગ્રામ – સંગઠન) નગરના મધ્યમવર્ગીય લોકો, મજૂરો અને સ્ત્રીઓનાં સંગઠનોનો સમાવેશ નગરસંગઠનમાં કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) રાજ્યસંગઠન : આમાં અત્યારે રાજ્યની બંધારણ વિશાળ ગાંધીજીએ પણ માન્ય કરેલ એવી સંસ્થા. ઘડતર પામેલી અને કોંગ્રેસને લેવામાં આવેલી છે. રાજ્યસંસ્થા પ્રતિનિધિ રાજ્યસંસ્થા તરીકે કોંગ્રેસને લેવા અંગે આ પ્રમાણે ઘણી વિચારણા થઈ ચૂકી છે.

(૩) લોકસેવકસંગઠન : વ્યાપક અને સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા રચનાત્મક કાર્યકરો (લોકસેવકો–લોકસેવિકાઓ)ની સંસ્થાઓ, જેઓ વિશ્વનો અનુબંધ સાંધવાની દૃષ્ટિએ કામ કરતાં હોય તેવાઓની પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓને આમાં ગણવામાં આવેલી છે.

(૪) ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓ : એવા સાધુઓ કે ચારેય સંગઠનોનો અનુબંધ સાંધવા–સુધારવામાં માનતા હોય તેવા, ચિં... તે સંપ્રદાયના પ્રાણપ્રતિષ્ઠા–પરિગ્રહના ત્યાગી સાધુઓ–જેમની અનુબંધકાર તરીકેની પવિત્ર જવાબદારીઓ રહેશે અને જેઓ બજાવશે. આવા સાધુ–સાધ્વીઓનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવે...

આ ચારે અંગોનો અનુબંધ રહેવો જોઈએ એટલે કે તેમને યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ. આ અંગે અનુબંધ વિચારધારાનાં પાસાં અંગે વિચારણા કરતાં લંબાણથી ચર્ચા થઈ ચૂકી છે.

માંસાહારનો પ્રચાર થાય અને તે સરકાર દાખલ કરે ત્યારે તો જરૂર ઊભી થાય છે રાજકારણના આ પ્રભાવને ઘટાડવાની અને તે માટે રાજકારણમાં પ્રવેશ કરવાની. કસ્તુરબાઇ જેવાને કહ્યું કે તમારો વિરોધ નહીં ચાલે. પણ આવા રાજકારણને તે ગંદુ છે કે રોજ બ રોજની ડખલના કારણે કોઇને તેમાં રસ લેવાની ઇચ્છા ન થાય અને પડતું મૂકાય તો આ દેશની અહિંસા પ્રધાન ઘડાયેલી સંસ્કૃતિ ભૂંસાઇ જશે. જોડા પહેરીએ તો ડંખ કેવો છે તેની ખબર પડે તેવું આ રાજકારણનું છે. હા, સાધુઓ રાજકારણમાં પડીને કોઇ હોદ્દો કે પદ. પ્રતિષ્ઠા નહિ એ સંસદ સભ્ય નહિ બને, પણ રાજકારણની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ તો મળે કરવી જ પડશે, નહિતર રાજ્ય ધર્મ ઉપર ચઢી વાગશે.

આજે યોગાનુયોગે ૧૫મી ઑગસ્ટ છે. રાજકારણ અંગે જેટલો ઊંડો વિચાર કરશું તેટલું સ્પષ્ટ સમજાશે કે તેની ખામીઓ દૂર કર્યા સિવાય વિશ્વ શાંતિ આણવી કઠણ થઇ પડશે. ૧૯ વર્ષ ઉપર જે આનંદનું મોજું હતું તે આજે ઓસરી ગયું લાગે છે તેના ઘણા કારણોમાં વિશ્વનું રાજકારણ પણ એક છે. આજે જગતના પ્રશ્નો વિમાનોની ગતિએ ટૂંકાવી નાખેલ જગતની લંબાઇઓની દૃષ્ટિએ વિચારવા પડશે. અમને શું છે? એમ કહી સાધુઓ તેનાથી અલગ ન રહી શકે.

મારું તો એમ ચોક્કસ માનવું છે કે વિદેશમાં આજે ભારતીય જીવન અને સંસ્કૃતિ માટે વ્યાપક ભૂમિકા તૈયાર છે. ગઇકાલે રંગૂનવાળા ભાઇઓ આવ્યા હતા. મને કહે : "આપ રંગૂન પધારો। પગ રસ્તો છે. લોકો ઇચ્છી રહ્યા છે..."

સ્વામી રામતીર્થ અને સ્વામી વિવેકાનંદ પરદેશ ગયા. ત્યાંની પ્રજા મુગ્ધ બની ગઇ. ત્યાંની પ્રજા તો Ladies & Gentlemen સન્નારીઓ અને સજ્જનો વાપરે। વિવેકાનંદ તો બોલ્યા "બહેનો અને ભાઇઓ..." Sisters and Brothers of America। બધાએ તાળીઓનો ગડગડાટ કર્યો. ત્યાંની પ્રજામાં આવું વિશ્વબંધુત્વ ક્યાં જોવા મળે? એટલે ત્યાં કંઇક અધ્યાત્મ જોવા માટે લોકો તરસે છે.

માયેલી દેખાય છે. હિંસાનો 'અહિંસા' શબ્દ પણ આજે પણ
ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં ગાંધીજીએ ઉતારીને એને વ્યાપક ન કર્યો હોત તો તેની
મહત્તા કોણ સ્વીકારત !

જૈન ગૃહસ્થ માટેનાં વ્રતોમાં જડ અને દયાળુ દાન હિસાબત અને
દેશાવકાશિક વ્રત છે. તેનો અર્થ એ છે કે તું અમુક જગ્યા કે દેશ લાંબો
... પ્રદેશ અને બહારની સાથે પણ મર્યાદિત થઈ જાય
... (મોટેભાગે) વરેણુ અને આપણે બહાર ગયા પણ કમાવવા અને
... ! પણ આપણા ધનવાનોએ આપણે બહાર ગયા ધન કમાવવા માટે. તેમણે પોતાની
ક્રિયાઓ આદરી આગળ તે પણ ધન કમાવવા માટે. મોટા શહેરોમાં ડાયરીમ અને
... શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાનના આગળી. મોટા શહેરોમાં દેખાવના સાધન
... ના પ્રભાવો લાવ્યા. પરિણામે શિક્ષણ ... સાધન બનવા લાગ્યું
... બદલે વિલાસનું સાધન બનવા લાગ્યું

જે દેશમાં બ્રહ્મચર્યના ગુણો ગવાયાં છે, ત્યાં પશ્ચિમી પદ્ધતિ (મિસ માર્ગરેટ) સંતતિ નિયમનનો પ્રચાર
પહેલાં કરેલો એક બાઈ (મિસ માર્ગરેટ) સંતતિ નિયમનનો પ્રચાર ... બાઈ તું ગાંધી જા.
કરવા આવી અને ગાંધીજી જેવાએ વિરોધ કર્યો ... દુનિયા આખી છે.
તે દેશમાં આજે સરકાર એ કામ કરવા માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે ત્યારે શું
ધર્મના નામે બ્રહ્મચર્ય ઉપર જોર આપવું જરૂરી છે ત્યારે શું
... ધર્મના નામે બ્રહ્મચર્ય ઉપર જોર આપવું જરૂરી છે ? એના રૂપિયા ખરચવાથી
રાજ્યતંત્રના નામે એને મળતો મળી શકશે ? એના રૂપિયા ખરચવાથી
શું પરિણામ આવે છે તેનો એક દાખલો જોઈએ.

એક કોલેજ કન્યા બહેનપણીને ત્યાં ગયેલી પણ પાકીટ ભૂલી
... એટલે એ લોકો પાકીટ ઘેર આપી ગયા. પિતાએ અજાણ્યાએ
... એટલે એ લોકો પાકીટ ઘેર આપી ગયા. પિતાએ સાધનો જોયાં.
કોઈ ખોલ્યું, તો પુસ્તકોના બદલે સંતતિ નિયમનનાં સાધનો જોયાં.
ખાનદાન કુટુંબ, કુમારી કન્યા અને આ સાધન ! એટલે પિતાને ખૂબ
લાગી આવ્યું. દીકરી આવી એટલે તેમણે પૂછ્યું : "બેટા ! આ શું
છે ? તો કહે બાપા, આપ ન સમજો ! એ તો જીવનની જરૂરિયાત છે."

હવે જો આવી રીતે સમગ્ર રાષ્ટ્રનું-વિશ્વનું નૈતિક ધોરણ ઉતરતું
જતું હોય તો તે ન સુધરે તો સાધુઓ કે લોકસેવકો માટે સાધના
જરૂરી થઈ પડે.

ચર્ચા - વિચારણા

અનુબંધ એ સ્વાભાવિક છે

શ્રી માટલિયાએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : "આજે સવારના મુનિશ્રી સંતબાલજીએ રાજકીય સંસ્થા તથા અનુબંધ વિચાર-ધારાનાં ચાર અંગો ઉપર ઠીક ઠીક કહ્યું છે. હું એની તાત્વિક બાજુ રજૂ કરું છું.

અનુબંધની વાત સ્વાભાવિક નથી એમ કોઈ માનતું હોય તે માટે એ આગ્રહ છે કે આમ માનનારે સૌથી પહેલાં પોતાના શરીર-નો જ વિચાર કરવો જોઈએ. ગર્ભાધાનને પહેલે જ દિવસથી આંખ, લોહી, હાડકાં રચાય છે. આંગળી, વાળ વગેરે બધું એક રૂપ છતાં જુદાં જુદાં તત્ત્વો એક કામમાં લાગે છે. ક્રમબદ્ધ પંચથી જોઈએ તો જુદાં જુદાં તત્ત્વો કામ કરે છે. જૈન અનુક્રમપૂર્વક, તાલબદ્ધ થઈ આ બધાં ય તત્ત્વો કામ કરે છે. જૈન પરિભાષા પ્રમાણે તો મનુષ્યના એક દેહમાં ખુદ અસંખ્ય મનુષ્યો કેટલા બધા હોય છે ! લાળ, લોહી, મળ, મૂત્ર વગેરેમાં કરોડો જીવો છે. ભગવાનની ઈચ્છા ગણીને અનાયાસ તેમ આ બધું રચાય છે. આમ બધાં શક્તિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તમામ પ્રકારની શક્તિઓ છે. વિશ્વ-તત્ત્વો એક સાથે એક મનુષ્ય-દેહમાં વ્યવસ્થિત કામ કરે છે. વિશ્વ-રચનામાં મનુષ્ય એક નાના કોષ જેવો છે. ઉપરાંત કામ વ્યવસ્થિત થાય છે. સૂર્ય મંડળ અને તારા મંડળ, ગ્રહો અને નક્ષત્રો પણ ક્રમબદ્ધ ચાલે છે. આ તાલબદ્ધતામાં જરાક ફરક પડે તો ભયંકર ઉલ્કાપાત થાય. જળ હોય ત્યાં સ્થળ અને સ્થળ હોય ત્યાં જળ અને પ્રલય થઈ જાય. એવી જ રીતે ફેફસાં, કીડની, અને ગાગડી જરાક કામ છોડી દે ત્યાં લકવા વગેરે રોગોથી શરીર ઘેરાઈ જાય છે. ત્યારે કુશળ વૈદ્ય ઉપચારથી ઠીક કરીને તેને સરખું કરી દે છે તેમાં જો અનુબંધ સ્વાભાવિક છે, તો કાચા માલનું ઉત્પાદન, ગામો ગ્રામસમાજ કરે, હૃદયની જેમ શહેરો માલનો વિનિમય કરે અને રાજ્ય મગજની માફક

ામની એ પ્રેરણાનું ક્ષેત્ર 'યૂનો' બન્યું છે. એટલે રાજકીય સંસ્થાઓમાં વિશ્વની પ્રતિનિધિ સંસ્થા તરીકે અનુબંધમાં તેને સ્થાન અપાયું છે. કારણ કે 'યૂનો'ની સ્થાપનાના છેલ્લાં પંદર વર્ષના ઇતિહાસમાં પછાત દેશોની ઉન્નતિ; ગૃહયુદ્ધોમાં શાંતિ માટે મધ્યસ્થી તેમ જ સંસ્થાનવાદની નાબુદી જેવા માનવજાતિના ગૌરવ સભી ઘણી સક્રિય વિચારણા થઈ છે. રશિયા અને અમેરિકા જેવી બે સશસ્ત્ર, અણુબૉમ્બથી સુસજ્જ છાવણીઓ વચ્ચે ભારતની લોકશાહી ટકી છે તેનું કારણ કૉંગ્રેસ, તેનું ઘડતર અને તેને મળેલી ભવ્ય નેતાગીરી છે.

પંડિત નેહરૂની નેતાગીરી :

આજે પંડિત નેહરૂ કેવળ એકલા ભારતના નેતા નથી, પણ તેઓ વિશ્વશાંતિની નીતિના પ્રખર પ્રેરક અને પરોક્ષ ઘડવૈયા મનાય છે. આંતરરાષ્ટ્રિય રાજકારણમાં વિશ્વશાંતિ આણવા માટે તેમણે—પંડિતજીએ—પંચશીલ એટલે કે પાંચ સિદ્ધાંતો મૂકયાં છે. આ પાંચ સિદ્ધાંતો પાછળ સ્પષ્ટપણે અહિંસા અને સત્યની છાપ જોવાશે.

પંચશીલ : પ્રારંભમાં પંચશીલને લોકો પાંચ શીલાઓ સમજવા લાગ્યા. શીલ એટલે આચાર જૈનો આ શબ્દને સારી રીતે જાણે છે. જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તેનો ઠેર ઠેર ઉલ્લેખ મળે છે. પંચશીલ એટલે વિશ્વના દેશોના પરસ્પરના આચારના પાંચ સિદ્ધાંતો.

(૧) સાર્વભૌમત્વ : આમાં પહેલું છે સાર્વભૌમત્વ. આ સાર્વભૌમત્વ એટલે દરેક રાજ્ય લોકશાહી પ્રજાશાસનનું પોતાનું સર્વસ્વ તેના ઉપર તે નાનું રાજ્ય છે કરીને કોઈનું દબાણ નહીં. બ્રિટીશરોએ રાજાઓને સાર્વભૌમત્વ આપી તેમને નિરંકુશ બનાવી પ્રજાનું શોષણ કરાવ્યું હતું. આવું સાર્વભૌમત્વ એક વ્યક્તિનું નહીં, પણ પ્રજાકીય રીતે શાસન થતાં રાજ્યનું સાર્વભૌમત્વ એ અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ભારતના સારા નશીબે સરદાર પટેલની આગેવાની હેઠળ બધાં નાનામોટાં રાજ્યો ભારતમાં ભળી ગયા છે. કેવળ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન મુઝવે

ત પણ પ્રયત્નો છે. આ આક્રમણ એટલે પોતાના સાર્વભૌમત્વના ચૂપ રહેવું એ નથી. જ્યાં સતત ઉપેક્ષા સાર્વભૌમત્વની થતી અને આગે પ્રતિષ્ઠાનો સવાલ હોય ત્યાં હોય તો ભારતે -ક્રમણ-એટલામાં લીધેલાં પગલાં એ વ્યાજબી છે. જો ભારત એ ખાં નામર્દાઈ ન હોય તો ત્યાં ભારતને કેવળ પોખવી પડ તેવા મુદ્દા.

પંચશીલની આ આક્રમણ નીતિની અસર વિશ્વશાંતિ ઉપર બરાબર થઈ છે અને ગુટબંધીને ગાઢ કરતાં પરસ્પર દેશોની લડાઈ ઓછી થવા માંડે છે.

(૫) આંતરિક દખલ નહીં : એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્રની આંતરિક બાબતોમાં દખલ ન કરે એ પાંચમો સિદ્ધાંત છે. ભારત ના એ સિદ્ધાંત ઉપર આગ્રહ છે અને જ્યાં ગૃહ-વિગ્રહમાં એવી બીજા દેશમાં થાય છે તેને તટસ્થ રીતે ખુલ્લી પાડે છે. એના જે ભારતને પણ લાગુ પડે છે. જગતની બે મહાન શક્તિઓ એ તટસ્થ છતાં એણે પોતાનું ગૌરવ ભર્યું સ્થાન જમાવી રાખ્યું છે. કે અહીંની રાજ્યસંસ્થા કોંગ્રેસના માર્ગદર્શનની મહાન સિદ્ધિ છે.

ચીને પંચશીલને માન્ય રાખ્યું અને હવે તે ભારતની સીમાને પચાવી બેસવા પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે. ભારતના સામ્યવાદીઓમાં પણ તકવાદીઓ, તોફાનવાદીઓ અને ભૂગર્ભતત્ત્વો પેસી ગયા છે. ત્યાં પણ ચીનના પ્રશ્ન અંગે મતભેદ ચાલે છે. પણ દરેક દેશના વાસીઓએ આવા લોકોને ઉત્તેજન આપવું ન જોઈએ.

જગતને શાંતિ માટે માર્ગદર્શન :

આવા સુંદર પાંચ સિદ્ધાંતો પંચશીલ રૂપે પંડિતજી જગતને દઈ શક્યા. તેની પાછળ તપ-ત્યાગ વડે ઘડાયેલ તેમનું જીવન છે અને તપ-ત્યાગ વડે ઘડાયેલી સંસ્થા કોંગ્રેસની નેતાગીરી છે. એજ કારણે

આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિની વિચારધારામાં નથી માનતા પણ પરદેશી આયાત કરેલી સામ્યવાદી પ્રણાલિકામાં માને છે. તે ઉપરાંત તેમાં પણ ફાટ છે. એટલે એ સંસ્થા દેશનું ભલું કરશે એમ માની ન શકાય.

એવું જ કોમવાદી સંસ્થાઓનું છે. બાકીની રાજકીય સંસ્થાઓનું કોઈ વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ નથી. રાજકીય સંસ્થા અંગે અનુબંધ વિચારધારામાં એવી જ સુંસ્થાઓને સ્થાન આપવામાં આવે છે જે વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી હો; તપ–ત્યાગ વડે ઘડાયેલી હોય અને લોકશાહીના પંથે જવામાં માન હોય એ મુખ્ય બાબત કદિ પણ ન ભૂલાવી જોઈએ. એ રીતે કેવળ કોંગ્રેસ જ હાલના તબક્કે એક માત્ર સુસંસ્થા દેખાય છે. લાંબી નજર કરીને જોઈએ તો વ્યક્તિ તરીકે ઘણી યોગ્ય વ્યક્તિઓ જોવામાં આવે છે પણ સિદ્ધાંત અને આદર્શ ઉપર ઘડાયેલી સંસ્થા તરીકે તો કોંગ્રેસ એક જ આગળ આવે છે.

આચાર્ય કૃપલાની, જયપ્રકાશ નારાયણ, રાજાજી, અશોક મહેતા વગેરેનું વ્યક્તિ વિશેષ તરીકે અનુસંધાન રાખવું જોઈએ પણ સંસ્થા તરીકે છોડવા જોઈએ. એવું જ સંત વિનોબાનું છે. તેમનું વ્યક્તિ વિશેષ તરીકે મહત્વ કદાપિ ભૂલવું ન જોઈએ પણ રાજકીય સંસ્થા રૂપે તેમને સ્થાન ન આપી શકાય.

આપણા દેશની કોંગ્રેસ સિવાય કોઈ પણ સંસ્થા નથી જે ઘરઆંગણે અને ઘરબહાર "યૂનો"માં પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે. તે ઉપરાંત વિશ્વના પ્રશ્નોમાં જે પ્રેરણા આપી શકે તેવું અંગ કેવળ રાજકીય સંસ્થા જ છે. ધર્મસંસ્થા એ દિશામાં સર્વાંગી કામ ન આપી શકે. લોકસંસ્થા પોતપોતાના વર્તુળ પૂરતુ અને લોકસેવક સંસ્થા પોતાના ક્ષેત્ર પૂરતી સફળ કામગીરી બજાવી શકે. એટલે કોંગ્રેસને સ્થાન આપવું પડે છે કારણ કે તેજ આ દેશની જૂની, પીઢ, તપ–ત્યાગ વડે ઘડાયેલી અને વિશાળ જનસમૂહનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા છે.

એ પણ ખરું છે કે કોંગ્રેસ આજે સર્વાંગી શુદ્ધ નથી. સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ સેવાના બદલે તેના કાર્યકરોમાં સત્તાએ અડ્ડો જમાવ્યો છે.

આમ વિશ્વનું રાજકારણ સ્વસ્થ કરવા માટે ભારત જ જવાબદાર છે. આજે ભલે વીટો પાવર ચાર મોટા રાષ્ટ્રો પાસે રહ્યા, પણ વિશ્વ-પ્રશ્નોમાં અન્ય દેશોનું નૈતિક દબાણ વધી રહ્યું છે અને તે વિશ્વના દરેક લોકોને માનવતાની દૃષ્ટિએ વિચારે છે; એટલું જ નહીં, તેના વડે વિશ્વ-વાત્સલ્યવિકાસનો વ્યાવહારિક કાર્યક્રમ પણ ક્યારેક ક્યારેક રજૂ થતો રહે છે.

ઘણા લોકો કહે છે કે રાજકારણને શા માટે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ? એક વાત વિચારીએ કે આજે ભારતે યુનોમાં તથા વિશ્વને અહિંસક દોરવણી ન આપી હોત તો શું થાત? પરસ્પરના સંહાર માટે શસ્ત્ર નિર્માણની હરિફાઈમાં હોમાતા ગયા હોત અને ત્રીજું યુદ્ધ ફાટી નીકળત તો આજે આપણે જમા જે ભેગી કરી રહ્યા છીએ તે ન કરી શકત.

એટલે જ જનસંગઠનોએ (પ્રજાનાં શુભસંગઠનોએ) અનુબંધ વિચાર-ધારામાં કોંગ્રેસ જેવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનો માતૃત્વ સ્વીકારવું જોઈએ એમ કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ પ્રજાકીય સંગઠન હોય તેને એક યા બીજી રીતે રાષ્ટ્રીય મહાસભા સાથે જોડાવું પડશે. કોઈપણ વ્યક્તિ કે સંસ્થા રાજકારણથી પર રહી શકતી નથી તો પછી જેનો એટલો ભાગ ભજવ્યો હોય તેવી સંસ્થા સાથે જોડાણ કરી તેની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિનો કાર્યક્રમ મૂકવો એ જ અનુબંધકારની ફરજ બની રહે છે. રાજકારણ માટે લોકો એમ રીતે જ ભડકશે. ગાંધીજીના જ્યાં વહેવાર સિદ્ધાંત આવ્યો ત્યાં રાજકારણ આવીને ઊભું જ રહે છે. દેશ અને વિદેશ બન્નેની દૃષ્ટિએ પણ જગતની ચાલુ ઘટનાઓથી વિમુખ ન રહી શકાય; એટલે કોંગ્રેસને રાજકારણ ક્ષેત્રનાં બળ રૂપે સ્વીકારીને વિશ્વ સાથે અનુબંધ જોડવામાં મદદ રૂપે થાય તે રીતે સક્રિય કાર્ય કરવું રહ્યું.

બે પ્રશ્નો—લગભગ સાથે સાથે આવ્યા. તે વખતે ભારતની સક્રિય તટસ્થતાની આકરી કસોટી હતી. પણ તેમાં સારો ભાગ ભજવ્યો. એક પ્રશ્ન હતો સુએઝ નહેરનો. તેમાં ભારતની વાતને વિશ્વનો ટેકો મળ્યો અને વિશ્વના દબાણ આગળ વીટો પાવર ધરાવતાં બ્રિટનને નમતું